

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Բ
2012

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԱԾՆԻ

Փեփրո-ար

2012

Ս. Էջմիածին

ՆՐԱՄԱՆԱԲ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՎԵՆԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ

**ԳԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՆԱՀԱՏԱՆԱՅ
ԱՌ ՄԻՐԵՑԵԱԼ ՈՐԴԻՆ ՄԵՐ ԵՒ ՆԱՐԱԶԱՏ ԶԱՎԱՆ ՄԱՅՐ
ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՄԵԾԱՐԳՈՅ ՏԻԱՐ
ՌԻԶԸՐՏ ՅՈՎՆԱՆՆԻՍԵԱՆ ՈՐ Ի
ԿԱԼԻՖՈՐՆԻԱ, ԱՄՆ**

ԱՄՆ Հայոց Արևմտյան թեմի առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Յովնան արքեպիսկոպոս Տերպրեանից փեղեկացանք, որ յաբույկ հանդիսութեամբ պիտի նշուի Ձեր ծննդեան 80-րդ փարեղարձը: Ուրախալի այս առիթով Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից յղում ենք Ձեզ Հայրապետական Մեր շնորհատրանքները, օրհնութիւնն ու բարեմաղթանքները:

Մեծարգոյ պրն. Յովհաննիսեան, Ձեր կեանքը՝ ազգային, հասարակական, գիտական ու մանկավարժական փասնեակ փարիւնների բեղմնատու գործունէութեամբ ամբողջական նուիրում ու ծառայութիւն է մեր ժողովրդին: Միացեալ Նահանգներում հայագիտութեան զարգացման վաստակաշատ մշակներից էք Դուք՝ Ձեր երկարամեայ հետեւողական աշխատանքով եւ գիտական ժառանգութեան հարուստ վաստակով: Մեր ժողովրդի պատմութեանը նուիրում Ձեր ուսումնասիրութիւնները յոյս են սփռում մեր անցեալի էջերին՝ նպաստելով, որ հայորդիները ճանաչեն մեր արմարները, մեր հայրենեաց աւանդները, հաղորդակցուեն մեր մեծերին ու նրանց կերպած արժէքներին: Հայորդուդ նախանձախնդիր աշխատանքի շնորհիւ Կալիֆորնիայի Համալսարանը, իր հարուստ գրադարանով, դարձել է հայագիտութեան կարևոր կենտրոն, որպէսզի հայ եւ օտարազգի ուսանողները, մանկավարժներն ու գիտնականները հնարաւորութիւն են ստանում ուսումնասիրել մեր ժողովրդի պատմութիւնը, մեր ոսկեղէնիկ լեզուն, մարենագրական մեր հարուստ ժառանգութիւնը, հայ մշակոյթը:

Գնահատարժան է Ձեր աւանդը նաեւ՝ Հայոց Յեղասպանութեան իրողութիւնը համաշխարհային գիտական, քաղաքական ու հասարակական շրջանակներին ներկայացնելու գործում: Ներկայանալով արժէքատու աշխատութիւններ ու գիտական յօդուածներ, հանդէս գալով բազմաթիւ դասախօսութիւններով Միացեալ Նահանգներում եւ նրա սահմաններից դուրս, Դուք փասնեակ փարիւններ աննուագ հետեւողութեամբ ծառայում էք մեր ժողովրդի արդար դարի յաղթանակին:

Նայրապերիս համար գոհունակություն է նաև անդրադառնալ, որ Դուք՝ որպես ընտանիքի հայր, Ձեր հայրենասեր, ազգասեր ու եկեղեցասեր ոգին փոխանցել էք Ձեր գաղկնե-րին ու թոռներին՝ անձնական օրինակով նրանց խրախուսելով ազգանուր ծառայության:

Ի գնահատություն ազգօգուր Ձեր բազմարդյուն վաստակի, սիրով ընդատաջելով Թե-մակալ առաջնորդի խնդրանքին, Ձեր ծննդեան 80-ամեայ յոբելեանի առիթով շնորհում ենք Ձեզ

Գ Ի Ր Ն Ա Յ Ր Ա Պ Ե Տ Ա Կ Ա Ն Օ Ր Ն Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Ի խորոց սրբի աղօթում ենք առ Բարձրեալն Աստուած՝ Տիրոջ օրհնությունն ու առաքողորմությունը հայցելով Ձեզ ու Ձեր ընտանեաց անդամներին:

Թող Բարին Աստուած Իր Ամենախնամ Աջով հովանի լինի Ձեզ՝ պարգևելով քաջա-ռողջ արևշապրություն, գործոց յաջողություններ և ամենայն բարիք:

Ողջ լըրուք ի Տէր, գորացեալ շնորհօք Սուրբ Նոգայն և յաւեր օրհնեալ ի Մէնջ. ամէն:

Օրհնութեամբ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ

Տուալ Գիրս Օրհնութեան ի 15-ն Փետրուարի
յամի Տեառն 2012 և ի թուին Նայոց ՌՆԿԱ
ի մայրավանս Սրբոյ Էջմիածնի
ընդ համարաւ 1298

**Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԽՈՍՔ ԸՍՈՒՐԻ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՏՈՆԻ ԱՌԻԹՈՎ**

Որ զմահ ոչ գիտե՝ երկնցի ի մահուանէ,
խսկ որ գիտե՝ զմահ, ոչ երկնցի ի նմանէ

(Եղիշէ):

Գերաշնորհ, հոգեշնորհ, արժանապարիվ հայրեր,
Նարգարժան ռեկտոր, հարգելի դասախոսներ,
Միբելի ուսանողներ:

Ոսկերաբբառ Եղիշէի այս միտքն ենք ընտրել բնաբան Մեր խոսքին այսօր, երբ ուրախ եւ քաջալեր հոգով նշում ենք Վարդանանց՝ Քրիստոսի հազար երեսունվեց տուրք վկաների փոխը: Չկա առավել նվիրական հիշատակ, որն այդչափ խանդավառի, ջերմացնի ու լուսավորի մեր հայ-քրիստոնյա ինքնությունը, որքան Վարդանանց փոխը: Ասում ենք «Վարդանանք», եւ հավաքեն ու հայրենիքի պարկերը միահյուսված պայծառանում են մեր հոգիներում: Վարդանանց ոգին զարմանալի դյուրությամբ մեզ դարձնում է անվարան ու արի: Սուրբ Վարդանանց հեղ յուրաքանչյուր հայրորդի առանց երկմտանքի իր հոգում հավաստում եւ հանձն է առնում աննկուն մնալ վասն հավաքի եւ վասն հայրենյաց մարտահրավերների առջև: Սուրբ Վարդանանց հեղ մեր հոգին լցվում է վստահությամբ, մեր կյանքը՝ լավարեսությամբ, եւ մենք հստակ տեսնում ենք ով ենք եւ դեպի ուր է մեր ճանապարհը:

Այսօր վերստին փոխի խորհրդով մենք ունկնդիր ենք Եղիշէ մեծ պարմիչին, որ բոլոր դարերի համար բացահայտում է Վարդանանց սիրանքի ու Վարդանանց հաղթանակի ակունքն ու իմաստը, գրելով՝ «Ով չգիտե ինչ է մահը վախենում է նրանից, իսկ ով գիտե մահը, նրանից չի վախենում»: Վարդանանց՝ Քրիստոսին ճանաչողների եւ ամբողջ սրբով ընդունողների համար մահը հոգին կորցնելն էր, մահը ուրանալն էր Քրիստոսին, Ով հավիտենական կյանք է պարգևել մեզ եւ Ում անվանը ծունր պիտի դնեն բոլոր երկնայինները եւ երկրայինները (հմմտ. Փիլ. Բ. 10): Մեր հայրերը ընդդիմանալով պարսից գերագանգող ուժին եւ մահվան գնալով՝ մահը չէ, որ ընտրեցին, այլ՝ կյանքը, որ ունենք Քրիստոսով: Նրանք ռազմի դաշտ ելան պաշտպանելու իրենց հավաքը, դպրությունը, հայրենի սրբությունները, սրբազան հիշատակները, այն ամենը, ինչ «հայրենիք» ենք կոչում: Վարդանանց օրերին Նայասպարը կորցրել էր պետական անկախությունը, երկիրը բաժանված էր, բայց Նայասպարն էր. Նայասպարն էր մեկ ու միասնական լեզվով, գիր ու դպրությամբ, հավաքով, որ ազատ է պահում ազգի հոգին եւ գործացնում առ Աստված հույսով ու ապավինությամբ: Պարերազմ չէին ուզում մեր հայրերը եւ ամեն ջանք գործադրեցին պարսից հզոր փրակալին հավաքափոխության ծրագրից փարհամոզելու համար, քանզի գիտեին, որ իրենք Քրիստոսին չեն ուրանալու: Ամեն նեղության դիմացել էին՝ հալածանքներին, հարկերի ծանրությա-

նը, պաշտոնագրվմանը, բայց ընդդիմացան հավաքավիժության պարտադրանքին: Ընդդիմացան անվարան, քանզի քրիստոնեությունն ունեին ոչ իբրև հանդերձ, այլ՝ իբրև մաշկի գույն: Ընդդիմացան վստահությամբ, որ Բրիսպոսի հեպ պիպի ապրի ու կյանք ունենա հայ ժողովուրդը: Ավարայրում կանգնած էր Մահակ-Մեսրոպյան դպրոցի անդրանիկ սերունդը: Աշխարհական, թե հոգևորական չերկնչեցին մահից, քանզի գիտեին մահն իմացյալ և մարմնաշունչ էին փրկելու համար հայոց ապագան, ազգի հավիտենական կյանքը: Մահվան գնալով հաղթեցին մահին, վանեցին թշնամուն, որ չկարողանա հայ կյանքից դուրս մղել Աստված, Սուրբ Եկեղեցին, առաքինազարդ հոգու գործությունը:

Այսօր մեր առջև հառնում են Վարդանանց պայծառ ու սիրելի կերպարները, առաքինությանց գորագույն Սուրբ Վարդանը: Նրանցից ոմանք ընկան մարտի դաշտում, ոմանք քարինք անց հայրենիք վերադարձան բանվարգելության գերությունից: Անտեսելով փառք, բարօրություն, ապահովություն՝ նրանք մերժեցին իրենց պարտադրվող կեղծիքը և պաշտպանեցին մեր ժողովրդի՝ իր հավաքով, հայրենի արժեքներով, ազապ կյանքով ապրելու իրավունքը: Նրանք հաղթեցին, քանզի գիտեին, որ Աստծո հույսով իրենցից հետո 500, 1000, 1600 փառի անց ու միշտ հայ ժողովուրդը քրիստոնյա է լինելու:

1600-ամյա հեռավորությունից այսօր Վարդանանց սուրբ հիշատակի առջև Մեր աղոթքն է, որ հավաքի և հայրենյաց սիրո նրանց օրինակը ապրի մեր կյանքում և գորացնի մեզ մեր ժամանակի դժվարությունների ու հոգսերի մեջ, վճռելու մեր առջև հառնող խնդիրներն ու հրամայականները և իրագործելու մեր քրեախնայներն ու նպատակները: Այսօր չկա հավաքին ուրանալու պարտադրանք, սակայն հավաքը կարող է նահանջել անտարբերության, հայրենյաց ժառանգության հանդեպ նվազ նախանձախնդրության հետևանքով: Վարդանանց ոգին պիպի օգնի մեզ կյանքի բոլոր պարագաներում, փորձություններին ու դժվարություններին հանդիման պահպանելու ուղղամիտ, արդար ու ազնիվ դիրքորոշումը, մարդասեր հոգին, ազգին և Հայրենիքին ծառայելու նվիրումն ու նախանձախնդրությունը և անվարան հույսը առ Աստված, որով միշտ կգտնենք ճշմարիտ ուղիները և օրհնյալ հանգրվանները մեր կյանքի:

Սիրելիներ, այսօր Մեզ համար մեծ ուրախություն է փեսնել, որ Վարդանանց հիշատակը ոգեկոչելու համար ճեմարանականների հեպ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում համախմբվել են Երևանի պետական համալսարանի ուսանողները՝ ռեկտորի և դասախոսների առաջնորդությամբ: Մեր գնահատանքն ենք բերում Ձեզ, գերաշնորհ Սրբազան, մեծարգո քիար Սիմոնյան, հարգարժան դասախոսներ, հիշատակի այս փունը ուսանողության հեպ կազմակերպելու համար, որով ճեմարանի նորակառույց այս հարկի ներքո թեսածում է Վարդանանց քաջարի և անմահ հոգին:

Մեր հայցն է, որ Տերը գորացնի Հայրենի մեր երկիրը, պահպանի մեր ժողովրդին խաղաղ ու անվտանգ, պայծառ պահի մեր Սուրբ Եկեղեցին, մեր կրթօջախների առաքելությունը, շնորհազարդի ձեր միտքն ու հոգին, սիրելի ուսանողներ, որ լավագույն պարտասպությամբ, մաքուր հավաքով, Հայրենիքի հանդեպ սիրով ու նախանձախնդրությամբ ձեր նվիրումն ու ջանքերը բերեք հայրենական կյանքի բոլոր ասպարեզներում: Ձեզ հեպ, ձեր կյանքով Վարդանանց հավաքավոր ու հայրենասեր հոգին պիպի շարունակի ապրել և փոխանցվել սերունդներին, որպեսզի Ավարայրի դաշտից Վարդանի ձայնը միշտ ազդարարի հայոց

հոգիներին՝ «թերահավասարությունը մենք վաղուց ենք մերժել մեզանից»: Մեր մաղթանքն է ձեզ, սիրելի ճեմարանականներ, որ պարարասարվեք իբրև առար հունձքի արժանի մշակներ և շուրջով համարելով եկեղեցականաց ուխտյալ դասը, հովվեք Տիրոջ ժողովրդին: Պարտք ունենք առաջնորդել աշխարհասփյուռ մեր զավակներին դեպի հավասարով ու հայրենյաց սիրով ոռոգյալ հարենի ավեր, ուր չեն վախճանում մահից, քանզի գիտեն ինչ է մահը և ինչ է կյանքը: Թող մեզ համար բարեխոս լինեն Սուրբ Վարդանանք, որ դասակից են երկնային զորաց «անանցանելի ուրախության և անպարտում մխիթարության մեջ»:

Սիրելիներ, այսօր անվանակոչության օրն է բոլոր նրանց, ովքեր անվանակից սուրբ չունեն: Վարդանանց պանծալի Կոնի առիթով Նայրապետական Մեր օրհնությունն ենք բերում և շնորհավորում Մեր բոլոր զավակներին, ում անվանակոչության օրն է այսօր:

Շնորհք, սէր և խաղաղութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի -Բրիսպոսի եղիցին ընդ մեզ և ընդ ամենեւեւան, ամէն:

ՔԱՐՈՉԽՈՍԱԿԱՆ

Տ. ՊՈՂՈՍ ԱՔԵՂԱ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻ ՔԱՐՈՉԻ
ԽՈՍՎԱԾ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ
(Փետրվար 12)

«Եթե որ ծարալի իցէ, եկեացէ առ իս եւ արբցէ:
Որ հաւատայ յիս՝ գեարք յորովայնէ
նորա բխեացն ջրոց կենդանութեան»
(Յովհ. Է. 37-38):

Սիրելի բույրեր եւ եղբայրներ,

Քիչ առաջ ավերարանական ընթերցվածի միջոցով մեր ականջներում հնչեց Տիրոջ պատգամը. «Եթե մեկը ծարալ է, թող Ինձ մոտ գա եւ խմի»: Փորձենք հասկանալ, թե ինչ ծարալ ունենալը մարդիկ եւ ինչ պիտի խմեն Բրիսպոսից, ինչի մասին էր խոսքը:

Այս պատգամը Նիսիոս մարդկանց պալիս է Տաղավարահարաց կոչվող պոռնի ժամանակ, որին Ինքը եւս ունկնդիր էր: Նախ եւ առաջ քննենք, թե ինչ էր իրենից ներկայացնում այդքան մեծ շուքով հիշարարվող այդ պոռնակարարությունը:

Նրանք, երբ քառասուն տարի անապատում դեգերելուց հետո ազատագրվում են գերությունից, սկսում են ամեն տարի մեծաշուք հանդեսներով պոռնել այդ օրը՝ այն անվանելով Տաղավարահարաց: Տոնախմբությունը կատարում էին Երուսաղեմ քաղաքում, որը քննում էր ուր օր: Ամեն առավոտ ժողովրդի բազմությունը գնում էր Մելովան կոչված ավազանի մոտ՝ այնպիսի ջուր խմելու, որի ընթացքում արտասանում էին Եսայիի մարգարեությունից հետևյալ հարվածները. «Ով բոլոր ծարավածներ, գնացեք ջրի» (Ես. ԾԵ. 1), «Եւ ուրախությամբ ջուր վերցրեք փրկության աղբյուրներից» (Ես. ԺԲ. 3): Իսկ այնուհետև քահանան ոսկե սափորի մեջ ավազանից ջուր լցնելով՝ ժողովրդին առաջնորդում է դեպի տաճար եւ սափորով ջուրը լցնում ողջակեզի սեղանի վրա: Այս ամենը հիշարարվելուն էր այն դրվագի, երբ Մովսես մարգարեն ժայռից ջուր բխեցնելով, հագեցնում է ժողովրդի ծարավը: Ութերորդ օրը նրանք այլևս չէին գնում ավազանից ջուր բերելու, այլ միայն համախմբվում էին տաճարում: Նիսիոս եւս, ինչպես արդեն քննենք, գտնվում էր պոռնակության վայրում: Տեսնելով եւ վերլուծելով ողջ կատարվածի ունայնությունը՝ զգում է մարդկանց հոգու ծարավը դեպի Աստված, դեպի Արարիչը, բայց նաև զգում է, թե մարդ արարածը որքան է շեղվել ճշմարիտ ուղուց եւ քննելով վեր կենալով՝ բացականչում է. «Եթե մեկը ծարալ է, թող Ինձ մոտ գա եւ խմի», ցույց տալով, որ երկնային կյանքի աղբյուրը Իրենից է հոսում եւ Իրեն հավարարվում եւ մոտենալով է, որ մարդիկ իրական կերպով կհագեցնեն իրենց հոգու ծարավը:

Սիրելիներ, դուք բոլորդ էլ քննած կլինեք թե՛նա ձեր այգում կամ մի ուրիշ տեղ, թե ինչ-

պես հողը, երբ երկար ժամանակ չի սնուցվում ջրով, սկսում է ճաքճքել և ամայանալ: Նույնպես նաև բնությունը, երբ չի սնուցվում ջրով, սկսում է թորշոմել և մեռնել: Մարդու ծառավը նման է հողի ծառավին, որովհետև մարդ ևս հողից է արարված, սակայն մարդը, ինչպես գիպենք, նաև հոգևոր արարած է, ունի երկրորդ ծառավը՝ մշտական ծառավը իր Արարչի՝ Աստծու: Աստծու հավաքը, ծառավը մարդու մեջ բնութենական է, այսինքն կապված է մարդու բնության հետ, ինչպես որ ջրի ծառավն է բնութենական և կենսական:

Քրիստոս, երբ աշխարհ եկավ, աշխարհը հեթանոսության, կռապաշտության, բազմասրվածության ահավոր խավարի մեջ էր գտնվում: Քրիստոս Ինքը բերեց միակ ճշմարիտ Աստծո ճանաչումը ոչ միայն որպես ամենագոր արարիչը փիեզերքի, այլև ու մանավանդ իբրև երկնավոր բարեգութ Տայր, իբրև լույս, իբրև կյանք, իբրև սեր: Ինքն էր այդ միակ ճշմարիտ և կյանքի ուղիորդ հանդիսացող Աստծու մարմնացյալ հայրնությունը երկրի վրա:

Միակ ճշմարիտ Աստծու ճանաչումը, սակայն միայն դավանանքով չէ, որ պիտի արտահայտվի: Այլ այն պիտի դառնա կյանք, գործ: Աստծուն ճանաչել, նշանակում է Նրան սիրել ամբողջ սրբով, ողջ գործությամբ: Բայց այս ամենին հասնելու համար պետք է Աստծու կամքի համաձայն ապրենք ու գործենք, մտածենք ու խոսենք: Ով որ սիրում է Աստծուն ճշմարտապես՝ չի կարող Աստծու կամքին հակառակ ընթացք ու կենցաղ ունենալ. չի կարող աստվածահաճո կյանքի ուղուց դուրս գալ և Աստծու պարկերը կրող իր եղբորը, իր բարեկամին արել, նրան նախանձել, նրա ունեցածը գողանալ և հարկապես նրան սպանել, չի կարող բարոյական սկզբունքների դեմ գործել և անբարո կենցաղ ունենալ:

Աստծու այս ճշմարիտ ճանաչումի մեջ, երբ հավաքանք ու մտքենանք Տիսու Քրիստոսին և Նրա մարմինն ու արյունը իբրև ճշմարիտ կերակուր և ճշմարիտ ըմպելիք ընդունենք ու ճաշակենք, այն ժամանակ միայն կհասկանանք և կլսենք աստվածային այն պատգամը, թե «ով Ինձ հավատում է, նրա ներսից կենդանի ջրերի գետեր պիտի բխեն»:

Պողոս առաքյալը, մեկնելով Մովսեսի՝ հրեա ժողովրդին անապատով առաջնորդությունը, գրում է. «Եւ բոլորն էլ նույն հոգևոր ըմպելիքը խմեցին, որովհետև խմում էին հոգևոր այն վեմից, որ գնում էր նրանց հետ և այն վեմը Ինքը՝ Քրիստոսն էր» (Ա. Կորնթ. Ժ. 2-4): Անդրեսանի Քրիստոս, որպես վեմ, հազեցրեց անապատում դեզերող ժողովրդի ծառավը, բայց նրանք հաճելի չեղան Աստծուն, ինչպես գրում է Պողոս առաքյալը, որովհետև փրկվածային Նրա դեմ: Տեսանելի Քրիստոս, որպես իրականություն, մարդկանց հայրնակեց քաճարում և նրանց հոգևոր ջուր առաջարկեց, սակայն այսպեղ էլ Իրեն չհավաքացին: Իսկ Տարություն առած Քրիստոս Իր կյանքի պարմությունը և վարդապետությունը թողեց մեզ՝ Իր Տարությունից հետո, կապարելով Իր խոստումը, Ս. Տոգին ուղարկեց առաքյալների վրա, և նրանց միջոցով՝ Ս. Եկեղեցուն, որպեսզի այն իբրև կյանքի ջուր ըմպելով՝ մաքրագործվենք, սրբանանք և հասնենք փրկագործության:

Սիրելի հավաքացյալներ, այսօր, երբ նայում ենք մեր շուրջը, մեր ժողովրդին, շարհարակ և պարզ քննում ենք, թե ինչպես են մարդիկ ձգտում հազեցնել իրենց հոգևոր ծառավը Կյանքի Ջրով, հոգևոր վերաբնությունը ակնհայտ է: Դեպի Աստված, դեպի աստվածային մեր ընթացքը իրական է հարկապես երկրասարդ սերունդի մոտ: Այլևս չկա այն մտահոգությունը, որ Տայաստանում մեր ժողովրդին յոթանասուն փարիներ գրկել են Աստծուն մոտենալուց և կյանքի ջուրը խմելուց: Յոթանասուն փարիները ոչինչ են 1700 փարի-

ներից ավելի այդքան գորեղ քրիստոնեական հավաքի դիմաց, որ ունեցել և իրականորեն ապրել է մեր ժողովուրդը: 70 տարիների ծառավել անկարող է 1700 տարիների առաքելությունը ջնջել կամ սրվերի փակ գցել: Եթե ճշմարիտ կերպով հաղորդակից ենք մեր պարմությամբ՝ այսօր պիտի այդ քրիստոնեական ինքնությունը վերաբյուրեղացնենք, վերաթեմորենք և գորացնենք, որպեսզի Ս. Նոգու շնորհները լինեն մեզ վրա և մեր ներսից կենդանության աղբյուրներ բխեն:

Աստված մեզ հետ եղավ դարեր շարունակ, թե՛ Կոստանյանի, թե՛ հաղթանակի, թե՛ խաղաղության և թե՛ խռովության ժամանակ: Աստված մեզ հետ է նաև այսօր: Աստված մեզ հետ լինելու գիտակցությունը առավել ուժեղ և ներգործուն է դառնում այն ժամանակ, երբ մենք էլ մեծ ջանքեր ներդնելով՝ փորձենք լինել Աստված հետ:

Մեր Տերը և Տիրոջ հավաքարիմ առաքյալները հասարակեցին Ս. Առաքելական Եկեղեցին՝ որպես Կենդանի Ջրի սառնորակ և կենարար աղբյուր: Եկեղեցու կոչմաները կանչում են մեզ ամեն Աստված օր կենդանի ջրով հագեցնելու մեր հոգու ծառավել: Եւ այսպես է, որ Տիրոջ խոսքն ամբողջացնում է աստվածային ճշմարտությունը մեր կյանքից ներս. «Ով Ինձ հավաքում է, նրա ներսից կենդանի ջրեր պիտի բխեն»:

Սիրելի հավաքավոր գավակներ մեր Ս. Եկեղեցու, արդեն ավելի քան հազար և յոթ հարյուր տարիներ շարունակ Նայոց աշխարհի համար և համասփյուռ հայության համար Տիրոջ կողմից հաստատված այս կենսաբու աղբյուրը՝ Եկեղեցին հայոց, ցավերից ու կրակներից, երբեմն անգամ ավերված ու անմխիթար, սակայն միշտ էլ պարարտաբերակամ ու ջերմեռանդ կերպով մեր ծառավել հոգիների համար աստվածային ջուր է բխեցնում իր մաքրամաքուր ակունքներից: Եւ ներող ու մեծասիրտ հոր պես, գթառար ու սիրող մոր նման շնչում է. «Եթե մեկը ծառավել է, թող Ինձ մոտ գա և խմի»:

Արարիչն Աստված, Նայրոս Ամենագոր, Փրկիչ Որդին և Շնորհաբաշխ Ս. Նոգին թող արթնություն սփռեն մեր հոգիների վրա, որ երբեք չանպեսենք հոգու փենչը և թող Տերը օրինի Նայոց կենսաբու աղբյուրը՝ Նայ Եկեղեցին, որպեսզի հայոց գավակների ներսից կենդանի ջրեր բխեն այժմ և միշտ և հավիարյանս հավիարենից, ամեն:

ՊԱՏԱՊԱՐԱՆԱՄԻՐԱԿԱՆ

կազմության համեմատական բնագրի հրապարակությունը⁴: Օգտագործված ԺԲ. դարի երեք ձեռագրերը և հին նախօրինակից ծագող ԺԷ. դարի մի մասի, հնարավորություն տվեցին վերականգնելու Ժամանակագրության հեղինակային բնագիրը և այն հստակորեն պարանջարելու հեղափոխության ընդմիջարկություններից ու հավելումներից: Այս հրապարակության մեջ պահպանվել է նաև բնագրի աղյուսակային ձևը, որը թույլ է տալիս պարամական դեպքերը պահել ժամանակագրական փոփոխությունները: Յավոք, 1893 թ. հրապարակության մեջ աղյուսակները համարվել են օգտակարությունից զուրկ, և դուրս են թողնվել⁵: Աղյուսակների հանվելուց հետո թողնվել է հիմնականում Փրկչական թվականը, հազվադեպ նաև Հայոց թվականը, հանգամանք, որը վնասել է բուն Ժամանակագրությանը, քանի որ փոփոխական դեպքերի թվականներն ավելի ստույգ են հենց Հայոց թվականով: Իսկ Ժամանակագրության մեջ Փրկչական թվականի վերաբերյալ ժամանակին կատարված կարևոր ճշգրտումը, ցավոք, ծանոթ չի եղել ուսումնասիրողներից շարքին, և նրանք, Սամվել Անեցու Ժամանակագրությունից փոխառելով վերջնական, փաստորեն, երբեմն ներկայացրել են ոչ ստույգ թվականներ:

Սամվել Անեցու Ժամանակագրությունը շարունակած Սյրեփանոս Օրբելյանի ժամանակագրության՝ Ա. Գ. Աբրահամյանի կատարած հրապարակության առիթով գրված գրախոսականում Լ. Խաչիկյանը և Վ. Նախուրյանը նշում են. «Սամուել Անեցին հետևել է այն պոմադակներին, որոնք Քրիստոսի ծննդյան տարեթիվը դրել են այժմ գործող թվականից 2 տարի առաջ, ուստի Սամուելի, ինչպես և Սյրեփանոսի ժամանակագրության մեջ, ամենուրեք, քրիստոնեական և հայկական թվականների տարբերությունը ոչ թե 551, այլ 553 տարի է»⁶:

Նշված երկու տարվա տարբերության պարզապես ուսումնասիրողները երբեմն որոշ թերահավատությամբ են վերաբերվել Սամվել Անեցու հայտնած տեղեկությունների թվագրմանը, քանի որ 1893 թ. հրապարակության մեջ տեղ գտած թվականները հաճախ տարբերվում են որևէ դեպքի վերաբերյալ այլ աղբյուրներից հայտնի, ճշգրիտ թվագրությունից: Այս և այլ պարզապես ինքնուրույն ձևով հրապարակության մեջ թվագրման շեղումներ կան նաև որոշ վանքերի հիմնադրման ժամանակի վերաբերյալ, ինչի սրբագրմանն ու մի քանի նոր փոխառումների հրապարակմանն է նվիրված սույն հոդվածը:

ԲԱԳՆԱՅՐ ԵՒ ԽԾԿՈՆՔ. Անիի շրջանում գտնվող այս վանքերի կառուցման մասին

4 Տե՛ս **Սամուել Անեցի**, Նախքան ի գրող պարմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայ ծայրաքաղ արարեալ, բնագիրը պատրաստեց՝ Ա. Հայրապետյան, Երևան, 2011 (այսուհետև՝ **Անեցի**, 2011):

5 **Անեցի**, 1893, էջ ԻԵ-ԻԷ: Ժամանակագրության լսողներն և ֆրանսերեն թարգմանությունները հրապարակվել են աղյուսակներով:

6 **Լ. Խաչիկյան, Վ. Նախուրյան**, Ինչպես չպետք է հրապարակվեն պարմական սկզբնաղբյուրները, ՄՍՄՈՒ ԳԱ հասարակական բաժանմունքի Տեղեկագիր, 1949, թիվ 2, էջ 82: Այս դիտողությունն ընդունել է Ա. Աբրահամյանը, որն իր հաջորդ գրքում նշում է. «Միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ գործող քրիստոնեական թվականն այն թվականն է, ինչ որ գործ ենք ածում մենք ներկայումս, այլ քրիստոնեական այսպես կոչված հայկական հաշվումների թվականը, որը երկու տարով ավելի է, քան մեր ներկայումս գործածած թվականը, այլ խոսքով ասած, ըստ հայկական հաշվարկների, Քրիստոսի ծնունդը եղած պետք է լինի մեր ներկա թվականից 2 տարի առաջ»: **Ա. Աբրահամյան**, Նովիանես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 300, տե՛ս նաև **Բ. Թումանյան**, Տոմարի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 132:

հայրնող առաջին հեղինակը Սամվել Անեցին է⁷, որի փնտերությունները բազմիցս հրապարակվել են: Սմբար Մազիսարոսի հովանավորությամբ Բագնայրի կառուցման մասին փնտրությունը 1893 թ. հրապարակության մեջ դրված է միայն Փրկչական թվականով՝ ՌԺԲ (1012)⁸: Այդպես էլ այն փնտ և գրել ինչպես մասնագիտական, այնպես էլ գիտահանրամարտչելի գրականության մեջ⁹: Մինչդեռ Ժամանակագրության այդ փնտրությունը («Սմբար Մազիսարոս շինեաց գեղը քակաբնակ է գիտապագաբնակ վանքն, որ Բագնայր յորջորջի, ժողով է քաղաքացի Աստուածայնոց») հայոց թվականով ՆԾԹ՝ 1010-ի դիմաց է գրված¹⁰: Այդպես են իրողությունն ընդունել նաև միջնադարյան հեղինակները: Սամվել Անեցուց օգտվելով՝ Բագնայրի վանքի կառուցման մասին հայրնում է հովհաննես Սարկավազի Ժամանակագրության շարունակողը, նշելով «ՆԾԹ» թվականը¹¹, իսկ պարմիչ Միլիթար Այրիվանեցին վանքի կառուցումը դնում է 1010 թվականով ավարտվող քառամյակի մեջ, որպես վերջին փնտրություն¹²: Բագնայրի վանքի առաջին հիմնադրողը է 1864 թվականին վիճակները հրապարակած Ներսես Սարգիսյանը, որն օգտվել է Սամվել Անեցու երկի ձեռագրերից, վանքի հիմնադրման ժամանակի մասին գրում է, որ այն «երաշխատեալ է մեզ ի Սամուելի ի ՆԾԹ (1010) թուականիս»¹³:

Խծկոնքն ունեցել է ԺԱ. դարից ավելի վաղ կառուցված եկեղեցի, բայց հավանորեն վանք է դարձել Վեսար Սարգիս իշխանի կողմից Ս. Սարգիս եկեղեցու կառուցումից հետո: Սամվել Անեցին այս մասին գրում է. «Մեծապարիս Վեսարն Սարգիս, գկնի բազում շինուածոց, բերդից և եկեղեցեաց, գերաշալի վանքն գեցկունս շինեաց, պայծառ պսակաւ զարդաբեալ սուրբ քաւարանան, որ ճանաչի անուն Սուրբ Սարգիս»: Տեղեկությունը ժամանակագրական աղյուսակում Փրկչական ՌԺԶ (1026) և հայոց ՆՏԳ (1024) թվականի դիմաց է¹⁴: Իսկ ահա 1893 թ. հրապարակության մեջ նշված է միայն Փրկչական թվականը, ընդ որում ավելի առաջ փնտաշարոված՝ «ՌԺԹ» (1029)¹⁵: Այդպես էլ 1029 թվականը շրջանառություն է գրել որպես Խծկոնքի կառուցման մասին «Սամվել Անեցու վկայություն»¹⁶: Մուրադ հասարայանը հայոց թվականի կիրառման դեպքում երկու քաղաքականության հանգամանքը նկարի ունենալով Ս. Սարգիս եկեղեցու կառուցումը «ըստ Սամվել Անեցի պարմիչի հի-

7 Սյրեխանու Տարոնեցի Ասողիկն իր Պարմությունն ավարտել է 1004 թ., բայց նրա երկի մեջ Բագնայրի կառուցման մասին ընդմիջարկություն է կատարել ԺԳ. դարում հավանաբար Շիրակում ապրած Յոհան գրիչը: Տե՛ս **Կ. Մարթնույան**, Յոհան գրչի ընդօրինակած պարմական ժողովածուն և կատարած հավելումները. «Էջմիածին», 2008, Զ-Է, էջ 102-112:

8 **Անեցի**, 1893, էջ 105:

9 Տե՛ս **Վ. հարությունյան**, հայկական ճարտարապետության պարմություն, Երևան, 1992, էջ 239, «հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 2, Երևան, 1976, էջ 198 (այսուհետ՝ ՆՄՏ), նույնը կրկնված է հայկական համառոտ և «Բրիտանիա հայաստան» հանրագիտարաններում:

10 Տե՛ս **Անեցի**, 2011, էջ 122:

11 Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», 13-18-րդ դդ., հ. 1, կազմեց՝ Վ. հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 25:

12 Տե՛ս «Միլիթարայ Այրիվանեցու Պարմություն հայոց», Մոսկուա, 1860, էջ 57:

13 **Ն. Սարգիսյան**, Տեղագրությունը ի Փոքր և ի Մեծ հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 178: Նույն թվականն է գրում Սամվել Անեցու ձեռագրերից օգտված **Ղ. Ալիշանը** (**Ղ. Ալիշան**, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 111): Վանքի մասին հանգամանորեն փնտ **Կ. Մարթնույան**, Բագնայրի վանքի հազարամյակը. «Էջմիածին», 2010, Բ, էջ 53-76:

14 Տե՛ս **Անեցի**, 2011, էջ 122:

15 Տե՛ս **Անեցի**, 1893, էջ 106:

16 Տե՛ս **Վ. հարությունյան**, նշվ. աշխ., էջ 240:

շաքարակության» դնում է 1027-ին¹⁷: Սակայն, ինչպես արևմտյան, եկեղեցու կառուցման համար պարամիչը նշել է ավելի վաղ թվական:

Այսպիսով, Սամվել Անեցին Բագրատյանի վանքի կառուցումը նշում է 1010, իսկ խժկոնքի վանքի գլխավոր՝ Ս. Սարգիս եկեղեցու կառուցումը՝ 1024 թվականին¹⁸:

ՄԱՐՄԱՇԵՆ. Բագրատունյաց Անիի վերջին գորավարի՝ Վահրամ սպարապետի կառուցած Մարմաշենի վանքի գլխավոր եկեղեցու վերաբերյալ Սամվել Անեցու հաղորդած արևելությունը փարբերվում է ինչպես վերը նշվածներից, այնպես էլ Ժամանակագրության մեջ եղած մյուս շինարարական բնույթի վկայություններից, որոնցում որպես կանոն նշվում է ամբողջական կառուցման մասին («շինեաց, շինուած»): Միակ բացառությունը Անիի Կաթողիկեն է (Մայր տաճարը), որը հիմնադրել է Սմբատ Բ. թագավորը («հիմնարկեաց զկաթողիկեն...»), իսկ կառուցումն ավարտել է նրա եղբոր՝ Գագիկ Ա-ի կինը՝ Կարբամիդե թագուհին («Կաթողիկեն... գլխատրեցաւ... արդեամբք Կարբամիդեայ թագուհոյ»)¹⁹: Մարմաշենի դեպքում Սամվել Անեցին նշում է միայն շինարարության սկզբի մասին. «Սկիզբն շինուածոյ մեծանուն եւ վայելչաշէն զարմանակերպ եւ հայակապ ուխտին Մարմաշինոյ ի բրիսպոստատր իշխանաց իշխանէն Վահրամայ»²⁰: Տեղեկությունը Փրկչական ԶԶԹ (989) եւ Նայոց ՆԱԶ (987) թվականի դիմաց է, իսկ 1893 թ. հրապարակության մեջ նշված է Փրկչական ԶԶԸ (988) թվականը²¹:

Այն հանգամանքը, որ Սամվել Անեցին չի նշել շինարարության ավարտի մասին, գրավել է նաև Ժամանակագրության հեղափոխական ընդօրինակողների ուշադրությունը եւ նրանցից ոմանք պարամիչի նախադասությունը շարունակել են հետևյալ կերպ՝ «սկսեալ ի ՆԱԵ (986) թուին եւ ավարտեալ ի ՆԽԳ (994)-ին», իսկ մի քանի ձեռագրերում ավելացված է՝ «որ լինի Ը (8) ամ»²²: Մարմաշենի վանքի Կաթողիկեն եկեղեցու շինարարական ընդարձակ արձանագրության մեջ նշված է շինարարության սկզբի թվականը. «...սկսեալ ի ՆԱԵ (988) թուականին Նայոց»²³, որն, ըստ էության ներդաշնակ է Սամվել Անեցու եւ նրա շարունակողների հայրնաժամ թվականներին: Սակայն հիշյալ արձանագրության մեջ անսովոր է թվում շինարարության ավարտի համար նշված 1029 թվականը (որով շինարարության արևելությունը կազմում է 41 տարի):

Նովսեփ Օրբելիի Մարմաշենի այս արձանագրությունը, հնագրական հանգամանքներ նկարի ունենալով, համարել է ԺԳ. դարի սկզբին եկեղեցու նորոգման ժամանակ կատարված ընդօրինակություն²⁴: Վիմագրագիտական այս հարցի բնությունը դուրս է մեր նպատակից, սակայն արձանագրության բովանդակության վերաբերյալ անհրաժեշտ ենք հա-

17 ՆՍԿ, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 55, «Բրիսպոստատր Նայապան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 435:

18 Անեցի, 2011, էջ 122:

19 Տե՛ս անդ, էջ 120-121:

20 Անդ, էջ 120: Այս եւ հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են - Կ. Մ:

21 Տե՛ս Անեցի, 1893, էջ 103:

22 Անդ:

23 Արձանագրությունն ունեցել է բազմաթիվ հրապարակություններ, փոխ Ա. Մխիթարեանց, Տեղագրություն Մարմաշինոյ վանաց ի Շիրակ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 9-11, «Նուշարձան» փարեգիրք Բ, Երևան, 1993, էջ 160-161, Ս. Մաղումյան, Մարմաշենի վանքը, Ս. Էջմիածին, 1998, էջ 12 եւ այլն:

24 Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», սրբ. Ա. Անի քաղաք, կազմեց Ն. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ Ժ:

մարում որոշ նկարառումներ նշել: Առաջին փարօրինակությունն այն է, որ այսպիսի բացակայում է ժամանակի Կաթողիկոսի անունը, որը Պեպրոս Ա. Գեպարդարձն էր (1019-1054)²⁵: Նաջորդը՝ որ Վահրամն իրեն անվանում է «ի ցեղէ Պահլաւունի եւ ի զարմից Սրբոյն Գրիգորի՝ Նայոց Լուսաւորչի...»: Նարկ է նշել, որ ո՛չ նա ու նրա եղբայրները, ո՛չ որդիներն իրենց բազմաթիվ արձանագրություններում փոխանուն չեն հիշատակում, իսկ Գրիգոր Լուսավորչի զարմից լինելու մասին պնդումը քվյալ ժամանակի (1029 թ.) համար կարելի է պարզապես արտառոց համարել, քանի որ այն բացահայտ հավակնություն է պարունակում կաթողիկոսական Աթոռի նկատմամբ: Միայն Վահրամի եղբոր՝ Վասակի որդի Գրիգոր Բջնեցին է, որը 1045 թ. Բջնին Բյուզանդիային հանձնելուց, կայսրից մագիստրոսության պարիվ ու կուսակալի պաշտոն ստանալուց հետո, անթաքույց խոստում է իր «Պահլավունի» ծագման, իսկ որդուն՝ Վահրամին (ապագա Գրիգոր Բ. Վկայասեր Կաթողիկոս) գրած մի նամակում հայտնում է իրենց՝ Լուսավորչի փոխից սերած լինելու մասին²⁶:

Մարմաշնի արձանագրության խնդրահարույց կետերից է այն հարվածը, որպիսի Վահրամն ասես կոտհում է իր վախճանը: Նայրնի է, որ նա իր Գրիգոր որդու հետ նահապակվեց 1045 թ. աշնանը, երբ հայկական զորաջոկարով մասնակցում էր բյուզանդացիների՝ Դվինի ամիրայի դեմ ձեռնարկած ձախողված արշավանքին: Իսկ արձանագրության մեջ կարդում ենք. «որք էաք ամենայն քամբ եւ քոտմիս հաւարարիմք քերանց մերոց եւ նահապակեալ ի վերայ Տանս Նայոց աշխարութեամբ եւ արեամբ մեր եւ որդոց մերոց...»:

Արձանագրության մեջ կառուցողն ասում է. «շինեցաք եւ այլ բազում եկեղեցիս եւ վանորայս, բայց գրեղի հանգստեանս մերոյ առաւել պարտով մեծացուցաք», այսինքն սա Վահրամի քան հանգստարան-դամբարանավայրն էր: Դա նկատի ունենալով անհասկանալի է մնում, թե ինչու է արձանագրության մեջ բացակայում Վահրամի, այդ ժամանակ արդեն հանգուցյալ կնոջ անունը, եւ, որ ավելի փարօրինակ է՝ չեն քրվում նրա երկու որդիների՝ Գրիգորի եւ Ապուղամբի անունները²⁷:

Արձանագրության մեջ կան նաեւ քարակուսելի այլ կետեր, ինչպես օրինակ վանքին քրված նվիրաբնությունների շարքում «ի յԱնի քրներ եւ կուղպականի» որոշակիությունից զուրկ ձեւակերպումը, որը հարույկ չէ այսօրինակ արձանագրություններին, որոնցում որպես կանոն նշվում է քրների ու կուղպականների սքույց քրեղը, անունը կամ քիողոցը: Իհարկե, այս ամենը կարելի է բացատրել ու մեկնաբանել քարքեր կերպ, սակայն մեզ թվում է, որ արձանագրության սկզբնական քրքարը միջամքության է ենթարկվել եւ թելերը կարծես քա-

25 1045-ին Անին գրավելուց եւ Բագրատունյաց թագավորությունը վերացնելուց հետո բյուզանդացիները 1046 թվականի սկզբին քաղաքից հեռացրեցին նաեւ Պեպրոս Կաթողիկոսին (Կոստանդնուպոլիս ապա Սերասիա) եւ իրենց 19-ամյա քիքապետության ընթացքում երբեք չթույլատրեցին Նայոց Կաթողիկոսի (նաեւ Պեպրոսի հաջորդների) մուքը քուն Նայասքանի քարածք: Նայ Եկեղեցու դեմ հալածանք սկսելով նրանք նաեւ գրաքննություն սահմանեցին, որի հետեւանքով այդ շրջանում գրված վիմագրերում խաքառ բացակայում է Նայոց Կաթողիկոսի անվան հիշատակությունը (Տե՛ս Կ. Մաթեոսյան, Անի, Ս. Էջմիածին, էջ 41-47, 192-194, նույնի, Անի-Շիրակի պարմության էջեր, Երեւան, 2010, էջ 21-45):

26 Տե՛ս «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը» (աշխարասքիքութեամբ՝ Կ. Կոստանեանցի), Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 236:

27 Ուսումնասքիքողներ ենթաքրել են, որ Վահրամ Պահլավունու ավագ որդին եղել է Սմբար Մագիստրոսը, սակայն դա շքիքմունք է: Այս մասին քրեն Կ. Մաթեոսյան, Սմբար Մագիստրոս. «Նաեղես ամսօրեայ», 2008, էջ 173-186, նույնի՝ Անի-Շիրակի պարմության էջեր, էջ 59-66:

նում են դեպի Գրիգոր Մագիստրոսի վերելքի փարինները՝ 1045-1054 թվականները, երբ նա Տաթևի և Հայոց Միջագետքի բյուզանդական կուսակալն էր²⁸: Նույն այդ ժամանակ Մագիստրոսը Կոստանդին Մոնոմախ կայսրից խնդրել ու ստացել է ոսկե կնիքով հրովարտակ Մարմաշենի վանքին առանձնաշնորհումներ փառու մասին և նամակ գրել վանահայր Սոսթենեսին (որի անունը հիշվում է նաև արձանագրության մեջ)²⁹, որպեսզի նա գա իր մոտ և ստանա այդ հրովարտակը³⁰: Այսպես փոխվել է հիշել, որ արձանագրության մեջ Վահրաման առաջին և միակ անգամ հիշատակվում է իր բյուզանդական փոխդռոշով՝ «Ես Վահրաման իշխանաց իշխան և **անթիպապ պապրիկ**», որը հետագայում այլևս երբևէ չի հիշվում ո՛չ նրա, և ո՛չ նրա մերձավորների կողմից: Սա ակամա մտածել է փալիս, որ թերևս այդ փոխդռոշովը է հենց կայսերական հրովարտակի հիմնավորման համար³¹:

Ինչու է, հնարավոր է, որ արձանագրության, անգամ մեր ժամանակներում նկատելի փոփոխակություններն են պարզապես դարձել, որպեսզի Սամվել Անեցին հիշատակի միայն Մարմաշենի վանքի շինարարության սկզբի թվականը: Դժվար է կասկածել, որ Անիում բնակվող պապմիջն անձամբ եղել է Մարմաշենում, փեսել արձանագրությունը: Բայց եթե շինարարության սկզբի՝ հիմնադրման մասին հշտմը հավաստի է համարել, ապա հավանաբար կասկած է ունեցել 1029 թվականի հարցում:

ՆԱԴՐԱՏ ԵՒ ՍԱՆԱՀՆՆ. Աշոտ Գ. Ողորմած (953-977) թագավորի և նրա կնոջ՝ Խոսրովանույշ թագուհու հովանավորությամբ հիմնված այս վանքերի կառուցման մասին Սամվել Անեցին ոչինչ չի գրել (դա երևում է երկի հնագույն ձեռագրերից), սակայն այդ մասին Ժամանակագրության փարբեր ձեռագրերում, փարբեր հավելումներն են կատարվել: 1893 թ. հրատարակության մեջ փոխվել է գրել ԺԷ. դարի մի ձեռագրից քաղված (Մապրենադարան, ձեռ. թիվ 1899) այդ հավելումներից մեկը, որն ուսումնասիրողներն անվերապահորեն համարել են Սամվել Անեցու գրածը: Այն հետևյալն է. «**Ի ՆԺԶ (967) թվին շինեցաւ Հաղբադ, և Սանահինն Ժ (10) ամաւ առաջ քան զՀաղբադ շինեցաւ ի Խոսրովանույշ թագու-**

28 Այդ շրջանում Գրիգոր Մագիստրոսի վայելած հեղինակությունն այնքան մեծ է եղել, որ ժամանակակիցների մոտ փապավորություն է ստեղծվել, թե բյուզանդական կայսրը Հայոց թագավորության վերացումից հետո երկրում իշխանությունը նրան է հանձնել: Այս մտայնությունն իր ողորակի արարահայտությունն է գրել Միսիթար Արիվանեցու ժամանակագրության մեջ, որտեղ կարդում ենք. «Իսկ Մոնոմախն, որ կալա զԳագիկ (Գագիկ Բ. 1043-1045 թթ. - Կ. Մ.) եւ իշխանութիւն երկրիս Գրիգորոյ Մագիստրոսի» («Միսիթարայ Արիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ 58):

29 «...Կանգնեցաք ի ձեռն սուրբ հար Երեմիայի և որ զկնի յաջորդեցաւ Սոսթենես, նորին որդիացեալ»։ Զարարիա Քանաբեցին (ԺԷ. դ.) իր երկում մեջ է բերել Երեմիայի՝ Հովհաննավանքում եղած փապանաքարի փերսյոր, ըստ որի նա մահացել է 1033 թ.՝ «ՆԶԲ (1033) թուին, եւ՝ Երեմիա, առաջնորդ սուրբ ուխտին Մարմաշենու, սիրեցի զվարս միայնութեան, առանդեցի զվերակացութիւն ուխտին խոյ անդրանկին խմում Սոսթենեսի և եկեալ բնակեցաւ յանապարի աստ և ի փեղտն ընկալաւ զփոխումն, արդ աղաչեմ յիշեսցիք ի Քրիստոս» («Զարարեայ Սարկաագի Պատմագրութիւն», հ. Գ, Վաղարշապատ: 1870, էջ 10-11): Երեմիան Հովհաննավանք է եկել մահից որոշ ժամանակ առաջ: Երկու արձանագրությունից դարձելով կարելի է ենթադրել, որ Սոսթենեսը Երեմիայի որդեգիրն է եղել:

30 Տե՛ս «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», էջ 103-104, 304: Գրիգոր Մագիստրոսից հայրնի է Սոսթենեսին գրված երկու նամակ (ԽԳ, ԽԴ):

31 Հնարավոր է, որ Մարմաշենի արձանագրության պարունակած հարցականներն ինչ-որ կերպ առնչություն ունեն Գրիգոր Մագիստրոսի անվան հետ կապված երկու այլ՝ Կեչառիսի ու Հավուց թառի առեղծվածային արձանագրությունների հետ, և որ ԺԷ. դարի վիճաբանական այս թեզուկը գուցե լուծում ստանա արձանագրությունների միասնական քննության դեպքում:

հոյն ի կնոջ է Աշոտյո Շահնշահի»³²: Նաղբարի հիմնադրման հարցը հանգամանորեն քննած Կ. Ղաֆադարյանը գրում է. «Պետք է առանց վերապահության ընդունենք նաև Սամուել Անեցու՝ Նաղբարի հիմնադրման վերաբերյալ հիշարարկած թվականը, 10 տարի Սանահինի հիմնադրումից հետո, այսինքն՝ 976/977 թվականին»³³: Նենց 976-ն էլ, որպես Նաղբարի հիմնադրման թվական, լայն տարածում է գտել³⁴:

Նաղբարի և Սանահինի կառուցման մասին ժամանակագրության տարբեր ձեռագրերում կարարված ընդմիջարկություններն ըստ բովանդակության կարելի է երեք խմբի բաժանել: Մեկում, որին արդեն ծանոթացանք, և որը ժամանակով ուշ շրջանի ծնունդ է, ասվում է, թե Սանահինը 10 տարով ավելի վաղ է կառուցվել: Մյուսում, որը գրվել է ԺԳ. դարում, կառուցման ժամանակային առաջնության խնդիրը չի շոշափվում: Եւ վերջապես երրորդում, որը պահպանվել է ամենից վաղ օրինակներում (ԺԲ-ԺԳ. դդ.) նշվում է, որ Սանահինն է կառուցվել Նաղբարից 10 տարի հետո:

Ծանոթանալով միջանկյալ տեղեկությանը, որը պարկանում է ԺԳ. դարում ապրած Նայրապետ վարդապետին (Մարենադարան, ձեռ. թիվ 1897). «Շինեաց ի Սեոբդիսն գերաշալի գովապսն գՆաղբար և գՍանահինն կինն Աշոտայ Ողորմածին՝ Խոսրովանուշ, վասն արևշարութեան որդոց իւրոց Գուրգենայ, Սմբարայ և Գագկայ ՆԺԵ (966) թվին»³⁵:

Եւ վերջապես, ամենահին ընդմիջարկյալ տեղեկությունը պահպանվել է այն օրինակում, որն ավարտվել է 1193 թվականով և որը Սյրեփանոս Օրբելյանը շարունակել ու հասցրել է մինչև 1290 թվականը³⁶: Այստեղ վանքերի հիմնադրման մասին ասվում է. «Ի ՆԺԵ (968) թւին շինեցաւ Նաղբար ի Խոսրովանուշ թագուհոյ, կնոջ է Աշոտյո Շահանշահի, և ապա գկնի Ժ (10) ամի՝ Սանահինն»³⁷: Քանի որ Սյրեփանոս Օրբելյանի օրինակի պահպանված ձեռագիրը ԺԵ. դարից է (Մարենադարան, ձեռ. թիվ 8481), կարելի էր կասկածել, որ նշված տեղեկությունը գրված է եղել մինչև 1193 թվականը (այսինքն, որ գուցե այն ավելացրել է հենց Սյրեփանոս Օրբելյանը կամ նրանից հետո մեկ ուրիշը): Սակայն բոլորովին վերջերս առիթ ունեցանք ծանոթանալու Սամվել Անեցու ժամանակագրության Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ պահվող 1206 թվականին գրված հնագույն օրինակին, որտեղ հիշյալ տեղեկությունը կրկնվում է: Ձեռագրում Նովիաննես գրիչը Նայոց ՆԺԵ. (968) թվականի դիմաց գրում է. «Յայսմ ամի շինեցաւ Նաղբար և Սանահինն, Ժ (10) ամաւ յառաջ շինեցաւ Նաղբար ի Խոսրովանուշ թագուհոյ, ի կնոջ է Աշոտյո Շահանշահի» (Վենետիկ, ձեռ. թիվ 511, թերթ 228ա): Այս տեղեկության հավաստիության օգտին խոսող ամենակարևոր հանգամանքն այն է, որ սույն ձեռագիրն ընդօրինակվել է Սանահինի վանքում:

32 Անեցի, 1893, էջ 100:

33 Կ. Ղաֆադարյան, Նաղբար, Երևան, 1963, էջ 13:

34 Տեն Գ. Շախլյան, Լոռի. պարմության քարակերպ էջերը, Երևան, 1986, էջ 96, ՆՄՄ, հ. 6, Երևան, 1980, էջ 81 (նույնն է հայկական մյուս հանրագիտարաններում), տե՛ս նաև ամենավերջին հրատարակությունը՝ «Նաղբարավանք», Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 21 և այլն:

35 Այս և Նայրապետի կարարած մյուս հավելումների մասին տե՛ս Կ. Մարենտան, Սամուել Անեցու ժամանակագրության Նայրապետ վարդապետի ընդօրինակությունը. «Հայկազեան հայագիտական հանդես», 2007, էջ 77-88:

36 Տեն Կ. Մարենտան, Սամվել Անեցու ժամանակագրության Սյրեփանոս Օրբելյանի օրինակը. ԵՊՏ աստվածաբանության ֆակուլտետի Տարեգիրք Բ, Երևան, 2007, էջ 180-192:

37 «Ժամանակագրություն Սյրեփաննոսի Օրբելյանի», հրատ. պարբերական Ա. Աբրահամյանը, Երևան, 1942, էջ 11:

Ավելացնենք, որ Սանահինի վանքի ավանդամարդանում (Քյոթուկ) պահպանվել է այս նույն տեղեկությունը ՆԺԵ. (966) թվականի նշումով³⁸:

Թե հերագայում ինչպես է վերոնշյալ տեղեկությունը «գլխավայր շրջվել», կարելի է միայն ենթադրել: Նախ այս վերջին մեջբերումը համեմատելով առաջինի հետ (Մարենադարանի թիվ 1899 ձեռագրի), տեսնում ենք, որ դրանք կառուցվածքով նույնն են, միայն ավելացված է «քան» բառը և տեղափոխված «շինեցաւ»-ը, որով էականորեն փոխվել է իմաստը: Իսկ այս «խմբագրման» պատճառը գուցե այն է եղել, որ «Սանահին» անունը ժողովրդական գրույցը մեկնաբանում է իբրև «սա նրանից հին է», այսինքն՝ Սանահինը Նաղբարից հին է³⁹, որն իհարկե, ոչ մի կապ չունի իրական ստուգաբանության հետ: Վերջապես նշենք, որ Սանահինի ավանդամարդանի վկայությամբ և մասնագետների համոզմամբ, վանքի Ս. Աստվածածին փոքր եկեղեցին կառուցվել է Աբաս Բագրատունու (929-953) օրոք, մոտավորապես 940-ական թվականներին: Իսկ ավելի ուշ՝ Աշոտ Ողորմածի և նրա կնոջ՝ Խոսրովանույշի հովանավորությամբ հիմնվել է վանքի մեծադիր Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին: Փաստորեն, վերը նշված վկայությունները վերաբերում են թագավորական այս գույցի Նաղբարում (Ս. Նշան) և Սանահինում (Ս. Ամենափրկիչ) հիմնած կառույցներին, մինչդեռ Սանահինն ունեցել է ավելի վաղ շինված եկեղեցի:

Սույն տեղեկություններն ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Սամվել Անեցու Ժամանակագրության մեջ հավելում կարարողները որպես Նաղբարի կառուցման տարի նշում են 966, 967, 968 թվականները, իսկ Սանահինի կառուցումը դրանից տասը տարի հետո⁴⁰: Նախանայի է, որ այս քննության նպատակը երկու վանքերի կամ դրանց գլխավոր եկեղեցիների կառուցման ժամանակի առաջնության խնդրի արծրաբծումը չէ, այլ գուր աղբյուրագիտական նյութի մատուցումը:

ՆԱՎՈՒՅ ԹԱՌ ԵՒ ԳԵՏՈՅ ՎԱՆՔ. Սամվել Անեցու Ժամանակագրության մեջ Նավուց թառի մասին տեղեկություն չկա: Սակայն ժամանակագրության ձեռագրերից մեկը (Մարենադարան, ձեռ. թիվ 3681), որը ԺԴ. դարի կեսերին պատկանել է Նավուց թառի վանահայր Նաթանայել եպիսկոպոսին, հենց նրա ձեռքով հարստացվել է վանքի պատմությանը վերաբերող մի շարք արժեքավոր տեղեկություններով⁴¹: Մենք կանոդրադառնանք միայն վանքի հիմնադրմանը վերաբերող տվյալներին:

Նարկ է նշել, որ Լ. Խաչիկյանը ԺԴ. դարի հիշատակարանների ժողովածուում հրատարակել է մի հիշատակարան, ըստ որի Նավուց թառի հիմնադրումը տեղի է ունեցել 426 թվականին, Սահակ Պարթև Կաթողիկոսի (387-436) և Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից⁴²: Այս

38 «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից» (Սանահնի քեթուկը), աշխատասիրությամբ Պ. Մուրադեանի, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 59:

39 Տե՛ս Գ. Շախնյան, նշվ. աշխ., էջ 86-87:

40 Այդ նույն բանը (966 և 968 թվականներով) հայտնում են նաև երկու այլ ժամանակագրություններ: Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 25, հ. 2, Երևան, 1956, էջ 501:

41 Նաթանայել Նավուցթառեցու կարգաբաժնի թուր հավելումները տե՛ս Գ. Մաթևոսյան, Սամվել Անեցու Ժամանակագրության ձեռագրերը..., էջ 131-134:

42 «Շինեացաւ սուրբ և հոգևոր բազմաժողով մեծ մենար[ան] Նայոց Թառ ի սուրբ թարթմանցսն՝ ի Սահակ Նայրապետ: Նայոց և ի Մեսրոպ վարդապետ: ԴՃ և ԻԳ (426) ամի ծնունդեանն Քրիստոսի, ի թագաւորութեանն Նայոց Վառձապ[ի]ոյ, ի թագաւորութեան Նոռմոց Արկաղեոսի և Ոնեքիոսի, և ի պատրիարքութեան Յոհաննու

յրեղեկությունը, եթե ոչ որպես պարամական փաստ (որի վաղեմությունը կարող էր կասկածի արեղիք փայլ), ապա գոնե՝ եկեղեցական ավանդություն, արեղ չի գրել վանքի պարամությանը վերաբերող հրապարակումներում, որոնցում այն համարվում է ԺԱ. դարում հիմնված հաստատություն: ԺԴ. դարում Նավուց թառում պահված մի ձեռագրում (հեղափոխում այն գրվել է Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքում, այժմ արեղն անհայտ է) Նաթանայել եպիսկոպոսը առանց թվական նշելու հայտնում է վանքի՝ սուրբ թարգմանիչների ձեռամբ հիմնված լինելու մասին, այն նաև Գրիգոր Լուսավորչի աղոթարարի է կոչում, և ավելացնում, որ հեղափոխում վանքը վերաշինել է Գեորգ սպարապետը⁴³: Բայց վանքի մասին նա շատ ավելի հանգամանալից արեղեկություններ է մոծել Սամվել Անեցու Ժամանակագրության մեջ՝ համապարասխան թվականների դիմաց:

Ժամանակագրության ՆԻԳ. (423) թվականի սյունակում Նաթանայելը նախ խոսում է վանքի հիմնադրման և անվան նշանակության մասին. «...[Նայրա]պետն Սահակ և Մաշտոց վարդապետն հիմնարկեցին և անուանեցաւ արօռ Նայոց և թառ թարգմանութեանց) /// [Նա]ուց թառ ան[ուան]աւ»: Յավոք նախադասության երկրորդ մասի եղծված լինելու պարզառով չենք իմանում, թե հեղինակն ինչպես է «Նայոց թառի» (արօռ Նայոց և թառ թարգմանության) մեկնաբանությունից հետո բացառում նաև «Նաուց թառի» իմաստը: Սակայն առաջ անցնելով ասելք, որ աղբյուրներում վանքի անվան երկու տարբերակն էլ կիրառվել է հավասարապես⁴⁴: Ըստ երևույթին հեղափոխում է «Նայոցը» դարձել «Նաուց», այս բառի պատ, նախահայր իմաստով («Նաուց թառ», այսինքն՝ «Պապոնց օթեան»): Նեց Նաթանայելն ինքը, երբեմն միևնույն պարբերության մեջ օգտագործում է վանքի երկու անվանաձևեր:

Ժամանակագրական աղյուսակի ՆԻԶ. (426) թվականի դիմաց Նաթանայելը լրացրել է հետևյալը. «Յայսմ ամի շինեց սուրբ Նայրապետն Նայոց Սահակ զՍուրբ Կաթողիկէն ի Գառնոյ ձորին ի վերայ գետին և ժողովեց բազում կրանաւորս հնարակեր և բոկագնայ և հաստատեց վանք և ինքն առանձնանայր ի Նայոց թառոյ ի յաստ և անուանեցաւ Գեորց վանք [և այ]ժմ ունի գրեղիս գայս սուրբ ուխտն [Նաուց] թառ»:

Նաթանայելն ըստ Լուրջան ասում է, որ Սահակն ու Մեսրոպը 423-ին հիմնել են Նայոց թառը, ակնարկելով, որ այսպիսի նրանք զբաղվել են թարգմանությամբ: Այնուհետև 426 թ. Սահակը Գառնիի ձորում, գետի մոտ հիմնել է եկեղեցի (Սուրբ Կաթողիկէ), Նայոց թառից արեղափոխվել այսպիսի, կրոնավորներ ժողովել ու վանք հիմնել: Տեղն այդ անվանվել է Գեորց վանք, և Նաթանայելի ժամանակ այն մաս է կազմել Նավուց թառի ուխտին:

Նշենք, որ մեզ ծանոթ սկզբնաղբյուրներում սա միակ արեղն է, ուր հանդիպում է «Գեորց վանք» անվանումը, որը Նաթանայելն օգտագործում է նաև ԺԱ. դարի սկզբի դեպքերի առնչությամբ: Սակայն մինչ այն ներկայացնելը, վկայաբերենք մի հարված Սյունիանոս

Ոսկերեքանի» («ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշարակարաններ», Երևան, 1950, էջ 351):

43 «Գիրքս Նայոց թառոյ է, որ է աղօթարեղ Սուրբ Լուսավորչին, և հաստատույց հաստատուեաց և հանդիսացոյց արեղի թարգմանութեան... սուրբ Նայրապետն Սահակ և սուրբ վարդապետն Մեսրոպը և երոյ նորոգեաց սպարապետն Գորք իշխան» (Գ. Նովսեփյան, Նավուց Թառի ամենափրկիչը և նույնանուն հուշարձաններ հայ արվեստի մեջ. «Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պարմության», հ. Բ, Երևան, 1987, էջ 24):

44 Ղ. Ալիշանը վանքի անվան մասին գրում է. «Անձանօք է պարզառ անունանս. ոմանց սրոյգ թոյի Նաուց ասել՝ զի յանկագոյն է գուգորդ թառ բառի, այլ հաւանագոյն թոյի Նայոց լինել» (Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վննեղիկ, 1890, էջ 354):

Օրբելյանի Սյունյաց պապությունից, որպեսզի, մեր կարծիքով, խոսվում է հենց այդ վանքի մասին: Տաթևի վանքի Պողոս-Պետրոս եկեղեցու 906 թ. մեծ հանդեսով փրկված ունեցած օժանդակ ժամանակ ներկա գտնված Նայոց Սմբատ Ա. Բագրատունի (890-914) թագավորը վանքին է նվիրել իրեն պատկանած մի ավան Արեւիք գավառում (Մեղրի), մի գյուղ Սոթքում և «ի Գառնոյ ձորի գոպոց վանս»⁴⁵: Սյունիան Օրբելյանի պապությունը թարգմանած Ա. Ա. Աբրահամյանն այս անունը ծանոթագրելով գրում է. «Գառնո ձորի Գոպոց (կամ Գոպոզ) վանքը միայն հիշարկվում է այսօր: Անորոշ է, թե այդպիսի մեզ հայրենի մի վանքն էր»⁴⁶:

Չենք կարծում, որ Գառնո ձորում երկու վանք կար՝ Գեղոց և Գոպոզ անուններով, ավելի հավանական է, որ խոսքը նույն անվան մասին է, որն Օրբելյանի բնագրում ինչ-որ պարզաբանությամբ եղծվել է⁴⁷:

Նավուց թառի վանքի համալիրն այսօր բաղկացած է իրարից 100, 200 և անգամ 500 մետր հեռու գտնվող չորս հուշարձանախմբից⁴⁸: Նմանապես է, որ դանցից Ազար գետին ամենից մոտ գտնված է Գեղոց վանք կոչվել, կամ էլ այժմ նրա հետքերը չեն երևում: Բայց այն, որ Գեղոց վանքն առանձին միավոր է եղել, երևում է նաև Նաթանայել Նավուցթառեցու հաջորդ վկայությունից: Այն 1002 թվականին Քեղի բերդի իշխան Գեորգի ձեռամբ վանքի պայծառացման, 9 խորանով նոր Կաթողիկե եկեղեցու կառուցման և վանքի սրացած մեծարժեք նվիրատվությունների մասին է: «Գեորգ իշխանաց իշխանն, որդի Նասանայ, եղբար Ապիրարին»⁴⁹ վերջսրին նորոգեց գնախաղըրական հոջակաւոր սուրբ ուխտն գճաւոց թառ և շինեց գլխաւոր գիրաշալի Կաթողիկէն Թ. (9) խորանաւ: Եւ արար գանձագին գմբճակայ գեղն գճոխթ ի Գագիկ շահանշահէ և Յովանիսէ և եր Նաւուց թառայ Սուրբ Կաթողիկէին հայրենիք, և եր ի հայրենն(ա)ց իր գԳեղոց վանսն, և գճովայսն՝ վանքագեղ և ժողովեց Գճ (300) կրանաւոր»:

Ինչպես փաստում ենք, Գեորգ իշխանը Գագիկ Ա. թագավորից և նրա որդի Նովանիսե Սմբատից գնել է Կոխթ (Գողթ) գյուղը և նվիրել նորաշին Կաթողիկե եկեղեցուն որպես սե-

45 Սյունիան Օրբելյան, Պապություն նահանգին Սիսական, Տիգրիս, 1910, էջ 229:

46 Սյունիան Օրբելյան, Սյունիքի պապություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 470: Տեղանունների բառարանը «Գոպոզ» համարում է Գողթ գյուղի հին անունը, որն անհամոզիչ է (Թ. Նավոցյան, Սյ. Մելիք-Բախչյան, Ն. Բարսեղյան, Նայսարանի և հարակից շրջանների փեղանունների բառարան, Կ. Ա. Երևան, 1986, էջ 950): Նաթանայել Նավուցթառեցին Գողթը հիշարկում է Կոխթ անունով:

47 Վանքի անվան սխալ գրությունը՝ երկրորդ և վերջին փառերի եղծված լինելու հետևանքով, կարող էր առաջանալ երկու փուլում, կամ թագավորական ընծայագրում, որը՝ «գրեալ ի վերայ մագաղաթի» (Սյունիան Օրբելյան, էջ 228), Սյունիան Օրբելյանի ձեռքն անցնելու ժամանակ արդեն 300 փարվա հնություն ուներ, կամ հենց նրա երկն ընդօրինակողների թերացման պատճառով: Օրբելյանի պապության մեզ հասած հնագույն ընդօրինակության մեջ (հավանաբար ԺԴ դար) վանքի անունը «Գոպոզ» է (Մարտենադարան, ձեռ. թիվ 6271, թերթ 158բ): Քանի որ այլ ձեռագրերում (որոնց հիման վրա կապարվել են հրապարակությունները) այն «Գոպոզ» է, թվում է, որ հեղինակային բնագրում անունն իրոք եղծված է եղել, որի պարզաբանությամբ է վերջին փառի փարքերթրցումը: Սիմեոն Երևանցու «Ջամբուրում» այն կոչվում է «Կուպուց վանք» (Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբուր, Երևան, 2003, էջ 387, 389):

48 Տե՛ս Գ. Սարգսյան, Վիճագրագիտական նորություններ. Նաւուց թառ, «Նաւուց ամսօրեայ», 2001, էջ 230:

49 Մինչև այս փեղեկության հայտնաբերումը Գեորգ իշխանի Նավուց թառում կապարածի մասին հայրենի էր միայն Մխիթար Այրիվանեցու վկայությունը. «Շինի և Նաւուց թառն ի Գեորգեայ իշխանէն Քեղոյ» («Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պապութիւն Նայոց», էջ 57): Նաթանայելի փեղեկության շնորհիվ հայրենի դարձավ նաև Գեորգի փոմբը. նրա եղբայր Ապիրարը (Գրիգոր Ապիրար) 1003 թ. կառուցել է Կեչառիսի վանքը և եղել ժամանակի ամենաազդեցիկ իշխաններից:

փականություն (հայերնիք), իսկ ի՞նչ սեփականությունից («ի հայրենեաց իր») քվել է Գևորգ վանքը, նաև Կոստանյայի Ուլա գյուղը՝ որպես «վանքացեղ»:

Նաթանայելն այնուհետև գրում է Նավուց թառի նշանավոր սրբության՝ Ամենափրկիչ կոչվող փայտյա փորագիր խաչի (այժմ պահվում է Ս. Էջմիածնում), «Նոր վկա» Նովսեփ Դվնեցու նահապետության, Նավուց թառում թաղվելու և այլ դեպքերի մասին: Սակայն հավելումների շարքում հարուկ ուշադրության է արժանի Նաթանայելի հաղորդումն այն մասին, որ Նայոց ՅիԶ. (877) թվականին Նայոց Գևորգ Բ. Գառնեցի (877-897) Կաթողիկոսը Նավուց թառը նորոգել և իր համար ամառային նստոց է դարձրել. «Սուրբ Նայրապետն և մեծ պարրիարզն Նայոց սուրբն Գևորգ վերստին նորոգեց գնախաղրական ուխտն Նաուց թառ և պայծառացոյց, փարթամացոյց գոյիւք և աւրաւ իրն բնակւար)ան յամար(այ)նի ժամանակս»: Ըստ երևույթին Արարարյան դաշտի շոգ ամառվա պարծառով այսպեղ (Վաղարշապատ, Դվին) արժանակալող կաթողիկոսները հոգացել են ոչ հեռու գտնվող գով վայրերում ամառային նստոց ունենալու մասին: Նավանաբար այդ նույն դերն է ունեցել Բյուրականը՝ քիչ հեռու արժանակալած Նովհաննես Ե. Դրասխանակերպցու համար, որպեղ նա նաև եկեղեցի է կառուցել: Այս համարեքստում անհավանական չէ, որ Սահակ Պարթևին էլ գով վայրում առանձնանալու և թարգմանությամբ զբաղվելու համար, ինչ-որ ժամանակ հասարակված լինի Գառնիի ձորում գտնվող վանքում: Ենթադրությունն ավելի հավանական է թվում, երբ նկատի ենք ունենում, որ Գառնիի ամրոցն այդ ժամանակ Արշակունի թագավորների ամառանոցն էր, և քրամաբանական է, որ Կաթողիկոսն էլ մտքիկ վայրում պիտի լիներ:

Վերը շարադրվածից գալիս ենք այն եզրակացության, որ այսուհետև Նավուց թառի պարմությանն անդրադառնալիս չպետք է խուսափել վանքի հիմնադրումը Ս. Սահակ Պարթևին և Ս. Մեսրոպ Մաշտոցին վերագրելուց, քանի որ այդ մասին առկա է առնվազն երեք սկզբնաղբյուր՝ ԺԴ. դարի երկու հիշատակարան և Նաթանայել Նավուցթառեցու մի քանի վկայությունները, որոնք նա մուծել է Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեջ:

ՆՈՐԻԿ ՄԱՐԳԱՅԱՆ

պարմական գիր. թեկնածու

ՊԱՐՄԱՆԱՅԵՐԻ 1828 Թ. ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Նայ-ռուսական հարաբերությունները դարերի պարմություն ունեն։ Մկերական շրջա-
նում դրանք կրել են առեւտրապարմական և կրոնական, իսկ ԺԸ. դարի սկզբից (Բարա-
յել Օրո գործունեությամբ) նաև դիվանագիտական բնույթ։ Ռուսաստանը Նայաստանն
ազարագրելու կեղծ խոստումներով ցանկացել է հայերին օգրագործել Անդրկովկասում իր
նվաճողական քաղաքականությունն իրականացնելու համար, իսկ հայերը՝ Ռուսաստանի
աջակցությամբ ազարագրելու Նայաստանը։ Ռուսաստանի ցարերի հորդորներով հայերի
այդ գաղափարը ԺԸ. դարի 2-րդ կեսին վերածվեց քաղաքական ծրագրերի (յրևս Նայաս-
տանի ազարագրման հնդկահայ և ռուսահայ ծրագրերը)։ Այդ ծրագրերը րարածվել են
թե՛ հայկական գաղթօջախներում, թե՛ պարսկահայ ու թուրքահայ շրջանակներում՝ առա-
ջացնելով ազգային ոգևորություն։ Ռուսաստանի աջակցությամբ Նայաստանի ազարագր-
ման հույսերն ու հուզավառությունն էլ հանդիսացել են պարսկահայերի ու թուրքահայերի՝
Ռուսաստանին անցած հայկական րարածքներում վերաբնակվելու ցանկության հոգեբա-
նական ազդակը։ Վերաբնակեցման համար կարևոր էին նաև րմարեսական, ընկերային,
կրոնական ազդակները և հարկապես՝ պարսկական ու թուրքական իշխանությունների
վրեժխնդրության վրանգը։

Նայությանը թվում էր, որ բավական է սկսվեն ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական
պարերագմները, և Նայաստանը Ռուսաստանի հովանու ներքո կհռակվի ազար և ան-
կախ։ ԺԹ. դարի սկզբին րեդի ունեցան ռուս-պարսկական և ռուս թուրքական սպասված
պարերագմները, որոնց արդյունքում Պարսկաստանից և Թուրքիայից զգալի հայկական
րարածքներ անցան Ռուսաստանին։ Մանավորապես, ինդրո առարկային առնչվող
Թուրքմենչայի պայմանագրով (1828 թ.) Ռուսաստանին անցան Նախիջևանի և Երևանի
խանություններն ու Օրդուբադի գավառը։ Կարծես բոլոր պայմաններն առկա էին Արևելյան
Նայաստանը, եթե ոչ անկախ, ապա ինքնավար հայրարարելու համար, առավել ևս, որ լուծ-
վում է ժողովրդագրական հարցը՝ Թուրքմենչայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով արրոն-
վում էր պարսկահայերի րեդավիտիվելը Ռուսաստանին անցած հայկական րարածքներ։
Ռուսական արքունիքում ծառայող մի շարք բարձրասրիճան հայեր մշակեցին և ռուսական
արքունիքին ներկայացրին Նայաստանի ինքնավարության շար համեստ մի ծրագիր, բայց
ցարը մերժեց։ Պարզվեց, որ ռուսական դիվանագիտական ոչ մի ծրագրով նախարեսված չի
եղել Նայաստանի ո՛չ անկախությունը, և ո՛չ էլ ինքնավարությունը։ Պարզապես ցար Նիկո-
լայ 1-ինը հայերին ոգևորելու և, հարկապես հերագայում ռուսական ռազմաքաղաքական
շահերը նկարի ունենալով, ինչպես նաև պարսկահայերի վերաբնակեցումը հաջողությամբ

իրականացնելու նպատակով, կարգադրեց վերը թվարկած քարածքներից սրելովել Նայկական մարզ և այն մրցնել ռուսական քիպոդոսացանկ: Այսպիսով՝ Նիկոլայ 1-ինը համարվելու էր նաև Նայասարանի թագավոր:

Թուրքմենչայի պայմանագրի հիշյալ հոդվածով պարսկահայերը հնարավորություն ստացան քրեդափոխվելու ռուսական քարածքներ: Միաժամանակ ներում էր շնորհվում նրանց, ովքեր պարերազմի ժամանակ կարծիք էին արտահայտել կամ այլ վարք դրսևորել: Նարկ ենք համարում մեջ բերել նշված հոդվածի երկու հանգամանքները. «Արքայապական¹ կոչվող մարզի բոլոր բնակիչներին և ասպիճանավորներին շնորհվում է բացարձակ և կարարյալ ներում... Բացի դրանից, այդ ասպիճանավորներին և բնակիչներին կտրվի, այսօրվանից հաշված, միամյա ժամանակամիջոց, որպեսզի նրանք իրենց ընտանիքներով հանդերձ կարողանան պարսկական մարզից ազատ անցնել ռուսական մարզերը, որպեսզի կարողանան դուրս կրել և վաճառել (իրենց) շարժական գույքը, առանց հանդիպելու Կառավարության կամ քրեական իշխանությունների կողմից հարուցված որևէ արգելքի: Այդ անձանց կողմից վաճառվող կամ դուրս քարվող գույքն ու իրերը չպետք է ենթարկվեն որևէ մաքսի կամ հարկի: Իսկ անշարժ գույքի նկատմամբ սահմանվում է հնգամյա ժամանակամիջոց՝ այն վաճառելու կամ նրա վերաբերյալ կամայական կարգադրություններ անելու համար...»²: Նայերը կարող էին իրենց նախկին բնակավայրերում թողնել լիազորված անձինք՝ իրենց անշարժ գույքը վաճառելու համար³, բայց Պարսկաստանի կառավարությունը գաղտնի արգելում էր գնել⁴:

Թուրքմենչայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի շնորհիվ 1828 թ. Պարսկաստանից Ռուսաստան քրեդափոխվեց 50 հազար հայ: Ըստ Լեոյի հետազոտության՝ 10 հազարը քրե չի հասնում⁵: Ղ. Լազարյանը գրում է. «Չնայած ամեն մի արգելքների, 8000 հայ ընտանիքներ իմ կողմից քրեդափոխվել են ռուսական հող՝ նոր ձևավորված հայկական մարզ... բացառությամբ 1500 ընտանիքի, որոնք մնացին»⁶:

Պարմուշյան դասագրքերում ներկայացվել է պարսկահայերի խանդավառությունն այս առնչությամբ: Պարմուշյան Լեոն արձանագրում է, որ պարսկահայերի քրեդափոխությունը հարկադրաբար է կազմակերպվել, այսինքն իրականացվել է բռնազաղթ այն դեպքում, երբ Թուրքմենչայի պայմանագրով քրեդափոխությունը պետք է կատարվեր կամավորության սկզբունքով:

Բանն այն է, որ Ռուսաստանին միացած հայկական քարածքները, մասնավորապես Երևանի, Նախիջևանի խանությունները գրեթե ամայի էին. հայերի զգալի մասին պարերազմի ժամանակ, որպես անուսույի քարք բռն էին Արաքսի աջ ափը: Նայերի թիվը նշված խանություններում հաշվվում էր 25 հազար, իսկ մահմեդականներին՝ 31 հազար, մինչդեռ Արքայապականում ապրում էր 65 հազար հայ⁷: Ռուսաստանը կանգնած էր Երևանի և

1 Ռուսներն Ադրբեջան են անվանել:

2 «Նայասարանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», Երևան, 1972, էջ 71-72:

3 Տե՛ս **С. Глинка**, Описание переселения армян Адрбиджанских в пределы России, М., 1831, էջ 47:

4 Տե՛ս անդ, էջ 52:

5 Տե՛ս **Լեո**, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1984, էջ 430:

6 Անդ, էջ 114, 131:

7 Տե՛ս **Լեո**, անդ, էջ 426-427:

Նախիջևանի փառաձեռները բնակեցնելու խնդրի առաջ: Ծրագրվում էր Նյուսխային Կովկասից կազակներ փեղափոխել և բնակեցնել հայկական փառաձեռներում: Քանի որ այդ ծրագիրը շար ծախսաւար էր, ուստի ռուսական իշխանությունները նպատակահարմար գտան կազմակերպել Արարատականի հայության գաղթը դեպի Ռուսաստանին անցած փառաձեռներ: Այս ժողովրդագրական գործույթով ռուսները կթուլացնէին Պարսկաստանի քրիստոնէութունը (գրեթէ ողջ առեւտրորը գտնվում էր հայերի ձեռքին), միաժամանակ կգարգացնէին Անդրկովկասի քրիստոնէութունը: Այդ կապակցությամբ Կովկասի կառավարիչ և ռուսական զորքերի հրամանատար, գեներալ Պասկևիչը ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի պետին ուղարկած գեղութագրերից մեկում գրում է. «Մեր սահմանի ամայի հողերի բնակեցումը հնազանդ, աշխատասեր և հավատով մեզ նվիրված ժողովրդով կարող է մեծ օգուտ բերել»⁸:

Ինչպէս նշեցինք, ըստ Լեոյի, պարսկահայերն առանձնապէս մեծ ոգեւորությամբ չէին անցնում ռուսական փառաձեռներ: Ռուսական իշխանությունները այդ փեղափոխության կազմակերպիչ էին նշանակել Պերերբուրգից հրավիրված Ղազարոս Լազարյանցին: Այս հարցում անմասն չէին մնացել նաև Ներսէս Աշտարակեցի և Պարսկաստանում Ռուսաստանի արքայապետ և լիազոր դեսպան Ա. Գրիբոյեդովը:

Վերաբնակվողներին ընդունելու համար, 1828 թ. փետրվարի վերջերին, Երևանի մարզային ժամանակավոր վարչությանը կից կազմակերպվում է կոմիտե, որը հայկական մարզի վարչության ստեղծումից հետո (1828 թ. մարտի 21) գործում էր նրան առընթեր, նրա ղեկավարության ներքո⁹:

Անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել պարսկահայերի փեղաշարժի որոշ մանրամասներ: Վերաբնակեցումը սկսվեց 1828 թ. գարունը բացվելուն պէս: Կովկասյան կորպուսի հրամանատար Պասկևիչը կարգադրել էր, որ վերաբնակվողների շարժումը դեպի Ռուսաստան կատարվեր մաս-մաս, յուրաքանչյուր գյուղ մի առանձին խումբ կազմեր¹⁰: Մարտին սկսվում է վերաբնակեցման գործընթացը: Այն իրականացվում է հիմնականում Մարաղայի, Խոյի և Սալմաստի խանություններից, այսինքն՝ Պարսկահայքից, և ընթանում է ռուսական ու պարսկական իրարամերժ քառուցության պայմաններում: Պարսկական կողմը պնդում էր (տե՛ս Աբաս Միրզայի երկու նամակները Լազարյանին)¹¹, որ ռուսական կողմը խախտել է Թուրքմենչայի պայմանագրով նախատեսված «հոժար և ազատ կամք»: Ռուսական կողմն ամեն կերպ փորձում էր կանխել պարսկական հակառուսական գործողություններն ու քառուցությունը: Պարսկահայերի վերաբնակեցումը կազմակերպող և ղեկավարող, ռուսական ցարի թիկնազորում ծառայած, գեղապետ Ղ. Լազարյանը Պասկևիչին ներկայացրած հաշվետվության մեջ անկեղծորեն նկարագրում է վերաբնակեցման մանրամասները, որը փեղ է գրել Ս. Գլինկայի նշված աշխատությունում: Պարսիկ քառուցիչների գործողությունների մասին նա գրում է. «Պարսկական իշխանությունները փեսնելով իմ հաջողությունները նոր արգելքներ էին ստեղծում: Նրանց քառուցիչները հայերին համոզում էին չգնալ, այլա-

8 «Նայ ժողովրդի պարմություն», հ. 5, Երևան, 1974, էջ 172:

9 Տե՛ս անդ:

10 Տե՛ս **С. Глинка**, Обзор истории армянского народа, М., 1832, էջ 432-433:

11 Տե՛ս **С. Глинка**, Описание переселения армян Адрибиджанских в пределы России, էջ 66-67, 78:

պես Կոնստանդնուպոլիսի Կաթոլիկոսի Կաթողիկոսական ժողովրդական ժողովրդական (солдат), իսկ եթե մնան Պարսկաստանում, երկար ժամանակ կազարվեն հարկերից: Նայերին առաջարկում էին ավելի շատ դրամ, քան ես կարող էի տալ նրանց»¹²: Ի դեպ, Ղ. Լազարյանը հայերին զգուշացնում է. ինչ դուք այսօրեղ թողնում եք, Ռուսաստանում չեք գտնի, բայց ձեր սերունդները կգտնեն հանգստություն և բարօրություն: Նա ըստ պարզաճի պարասխանելով Աբաս Միրզայի երկու նամակներին, միաժամանակ հաղորդում է, որ Պարսկաստանի ժողովրդական մինիստր Ասկար խանի հետ ապրիլի 12-ին Խոյի ամրոցի մոտ գաղթող խմբի (ըստ Աբաս Միրզայի հիշատակած փաստերի) անդամներին հարցումներ են արել, վերջիններիս պարասխանները եղել են. «Մենք գերադասում ենք ուրել ռուսական խոտ, քան պարսկական հաց»: Եւ եւ, շարունակում է Լազարյանը, վերջին նրանց գրավոր վկայությունը¹³: Մինչդեռ պարսկական իշխանությունները տուն էին տալիս քուրդ-պարսկական խուժանին՝ ավերել ու քարեր նետել գաղթականների վրա: Գաղթականների քարավանների վրա հարձակվում էին ավազակները, մուսուլմանները վանկարկում էին «ղավաճաններ», նրանց նույնիսկ քարկոծում էին, ուստի հայերը շարժվում էին ռուսական զինվորների ուղեկցությամբ:¹⁴

Ղ. Լազարյանի հաշվեկշիռային, որքանով էլ միակողմանի լինի և բխի ռուսական շահերից, այնուհանդերձ հավար է ներշնչում: Նա վերջում գրում է. «Եւ այսպես, սկսելով իմ գործունեությունը 1828 թ. փետրվարի 26-ին ավարտեցի այն հունիսի 11-ին, բացառությամբ 1500 ընդհանրի, որոնք մնացին»: Վերջում նա խնդրում է Պասկևիչին՝ բարեխոսել ցարին՝ վերաբնակեցված հայերի վիճակը բարելավելու համար:

Միաժամանակ կասկածից վեր է, որ ռուսները և անձամբ Ղ. Լազարյանը, դիմել են թուրքապրելի և նաև անթուրքապրելի միջոցների, որպեսզի վերաբնակեցման ձեռնարկը հաջողությամբ իրականացվի: Ռուսական իշխանություններն այդ գործի համար պարահամար չէին ընդունել Ղ. Լազարյանի թեկնածությունը:

Այժմ դիտարկենք պարսկահայերի 1828 թվականի և արևմտահայերի 1829-1830 թվականների վերաբնակեցման հիմնահարցը: Նայեց պարամագիստրության երախտավոր Լեոն, որը ռուսամեր չէր, այլ կերպ է գնահատում պարսկահայերի գաղթը: Նա իր գնահատականներում ծայրահեղական է, բայց ճիշտ մտահանգումներ է կարարում: Նա հայության ռուսամեր ոգևորությունը, հարկապես, երբ Նիկոլայ Առաջինի հրահանգով ստեղծվում է Նայկական մարզը, համարել է «սարունների պար»: Ավելին, Պարսկաստանից Կոնստանդնուպոլիս հայերի կարգավիճակը համեմատելով նույն տարածքում ապրող մահմեդականների հետ, հայերին համարում է աղերալի. «Այսքան արյունոտ պարսկականությունները կարարում էր, այսքան ծանր գոհեր էր տալիս հայ ժողովուրդը լույ, որպեսզի արժանանա հավասար վերաբերմունքի այն մահմեդական ժողովրդի հետ, որ իսպառ ազատ էր պարսկականություններից ու գոհերից: Պարսկահայ գաղթականությունը, դեռ նույնիսկ չտեղավորված Արարատյան երկրում, Պասկևիչը նրանից գործ էր պահանջում և, հավաքելով մոտ 2000 հոգի

¹² Անդ, էջ 123:

¹³ Տե՛ս անդ, էջ 125:

¹⁴ Տե՛ս **С. Глинка**, *Обозрение истории армянского народа*, էջ 432-433:

ուղարկում է պարերագմելու օսմանյան բանակի դեմ»¹⁵։ Այս ճշմարտություններով հանդերձ՝ անհնար է ընդունել մեծ պարմաբանի միակողմանի կարծիքը։ Որ Պարսկաստանից հայերի փոխադրումը շար անկազմակերպ էր, հակառակ կարծիք լինել չէր կարող։ Այս մասին անդրադարձ կա նույնիսկ խորհրդային պաշտոնական գրականության մեջ. «Նոգ չէր փարվել բնակարանային ամենապարբերական հարմարություններ ստեղծելու մասին... միջոցներ չէին ձեռնարկել գաղթականներին ապահովելու պարենի, նույնիսկ անհրաժեշտ բնակությամբ հացով», - կարդում ենք Նայ ժողովրդի պարմության ակադեմիական հրապարակության 54-րդ հատորում։ Ընդհանրապես, հայերի բոլոր, նույնիսկ 1946-1948 թթ. սփյուռքահայերի Մեծ հայրենադարձությունը իրականացվեց լուրջ ու աններելի թերություններով։ Չմոռանալ, որ 1828 թ. հայերը վերաբնակեցվել էին մի երկիր, որը դասական ճորպարիթական եւ գաղութային համակարգ ուներ։ Նայերը, բացի կրոնական հանգամանքից, Ռուսաստանում ենթարկվում էին բոլոր այն հալածանքներին, որոնց ենթարկվում էին Պարսկաստանում։ Այս ամենով հանդերձ, ասում ու գրում ենք, որ 1828 թ. պարսկահայերի, 1829-1830 թթ. արևմտահայերի վերաբնակեցումով Ռուսաստանին անցած հայակական փարածքներում, պարմական Նայաստանի մի մասում ավելի ուշ հնարավորություն ստեղծվեց հիմնելու պերականություն։

1828-1829 թթ. պարսկահայերի վերաբնակեցմանը վերաբերող գրականության մեջ, գրեթե բոլոր պարմաբանները, բացի Լեոյից, ներկայացրել են պարսկական եւ ռուսական շահերը, բացակայում է հայկական շահը։ Նայերը կարծես մոռացել են իրենց հնդկահայ (Շահամիր Շահամիրյանի) եւ ռուսահայ (Նովսեփ Արդուրյանի) ծրագրերը։ Նրանք չէին սակարկում նույնիսկ Պարսկաստանում թողած գույքի դիմաց փոխհատուցման հարցում։ Նեսպորականները ռուսական իշխանություններից պահանջում էին ամբողջ գույքի արժեքը, իսկ հայերը միայն մեկ երրորդը։ Առաջինները հասան իրենց նպատակին, փոխադրվեց 100 նեսպորական ընդանիք, իսկ վերաբնակեցվող հայերի ողջ ունեցվածքի մի զգալի մասը մնաց Պարսկաստանում։ Թեև Թուրքմենչայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով 5 փարվա մեջ նրանց լիազորված անձինք պիտի վաճառեին ունեցվածքը, բայց ռուսական գործերի հեռանալուց հետո, այդ գույքը մնաց Պարսկաստանին։ Մինչդեռ նրանք կարող էին իրենց գույքն ու ունեցվածքը վաճառել մնացող քրիստոնյաներին կամ մահմեդականներին կամ թողնել վստահելի անձանց՝ վաճառքը կազմակերպելու, - ինչպես գրում է Ղ. Լազարյանը, բայց սա չկատարվեց։ Պարսկական իշխանությունները իրենց քաղաքացիներին չթույլատրեցին գնել գաղթողների գույքը»¹⁶։

Պարսկահայերի վերաբնակեցումը իրականացնելու համար Ռուսաստանը ծախսել է չնչին գումար. Պարսկաստանի բտան միլիոն ռուբլի արծաթ ռազմափողանքից ընդամենը 14 հազ. չերվոնեց եւ 400 ռուբլի. «Այս ընթացքում Պասկևիչին է գրում Ղ. Լազարյանը, - եւ Ձեզանից սրացա 14 հազ. չերվոնեց եւ 400 ռուբլի արծաթ, այդ թվում 200 չերվոնեց փվեցի Նախիջևանի բաժանմունքին։ Այդ միջոցներով վերաբնակեցրի 8249 քրիստոնյա ընդա-

15 Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 435։

16 Շ. Глинка, Описание переселения армян Адрбиджанских в пределы России, с. 118.

նիք»¹⁷: Այն դեպքում, երբ նշված ժազմատուգանքից Նիկոլայ ցարը Պասկևիչին է նվիրում մեկ միլիոն ռուբլի¹⁸:

Պարսկահայերը չէին սակարկում և չէին գիտակցում, որ ռուս-պարսկական հարաբերություններում վերածվել էին քաղաքական լուրջ գործոնի, նրանց համար պայքար էր ընթանում երկու հարևան երկրների միջև: Այո՛, ռուսական խոսքը պարսկական հացից գերադասողը չէր կարող մտածել ո՛չ անկախության և ո՛չ էլ ինքնավարության մասին: Իսկ ինչ քաղաքականություն էին փնտրում հայոց հոգևոր հովիվներն ու աշխարհիկ այրերը: Նրանց ընտրել էր ցարիզմը ու լծել իր գաղութային քաղաքականության կառքին: Նայությունը ոչինչ չարեց, որպեսզի դե յուրե հռչակված Նայկական մարզը վերածվի դե ֆակտո հայկական ինքնավարության: Երբ պարզ դարձավ, որ ռուսական ցարը մերժել է Նայաստանի ինքնավարության շարժումն սուր ծրագիրը, արևմտահայությունը չպետք է միտքներ դեպի Ռուսաստան ու աջակցեր ռուսական գործերի առաջխաղացմանը՝ ո՛չ 1828-1829, ո՛չ 1853-1856 և ո՛չ էլ 1877-1878 թվականներին ընթացող ռուս-թուրքական պայքարագնությունը: Այդ պայքարագնությունը, նույնպես, նա ավելի հզոր քաղաքական գործոն էր: Եթե արևմտահայությունը մնար իր հայրենիքում, դժվար թե թուրքերը կարողանային իրականացնել Նայոց ցեղասպանությունը:

Երբ Արևելյան Նայաստանը միացվեց Ռուսաստանին, ակնհայտ դարձավ, որ Պարսկահայքում այլևս հայկական պետականություն հնարավոր չէ վերականգնել: Նշանակում է 1828 թ. պետք է ռուսական գործերի կողմից զբաղեցրած տարածքներից, թեկուզ հարկադրանքով, ողջ հայությունը տեղափոխվեր Ռուսաստանին անցած հայկական տարածքներ: Նայրենիքը լքում են այն ժամանակ, երբ անհետանում են պետականության վերականգնման բոլոր հնարավորությունները: Ներսիսյան արևմտահայերի վերաբնակեցումը Ռուսաստանին անցած հայկական տարածքներում, որտեղ ռուսները հայությանը նույնիսկ ինքնավարություն չեն շնորհել, եղել է ճակատագրական և ազգակործան քաղաքական քայլ: Եւ, վերջապես, հայկական թե՛ առաջին, թե՛ «երկրորդ», և թե՛ երրորդ հանրապետությունների ժողովրդագրական արագձր հիմնականում կազմել են ոչ միայն իրանահայերն ու նախիջևնահայերը, այլև արևմտահայերը՝ ռուսական վերաբնակեցումների և Նայոց ցեղասպանության պարճառներով: Այսպիսով, 1828 թ. իրանահայերի վերաբնակեցումը Ռուսաստանին անցած հայկական տարածքներում ընդհանուր առմամբ կարելի է դրական համարել՝ իր բոլոր բացասական հետևանքներով հանդերձ: Սակայն հայությունը և նրան գլխավորող քաղաքական ուժերը այդպես էլ դասեր չքաղեցին պայքարում: Ներագալում նույնպես, 1853-1856, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պայքարագնությունն և առաջին աշխարհամարտին հայերը մասնակցությունը ցուցաբերեցին և նպաստեցին ռուսական զենքի հաղթանակներին ու նորից խաբվեցին: Ավելին, Ի. դարում, արդեն բոլշևիկյան Ռուսաստանի միջամտությամբ և աջակցությամբ, հայերը կորցրին ոչ միայն Արևմտյան Նայաստանն ու Եփրատի, այլև Ռուսաստանի կազմում մնացած հայկական տարածքների զգալի մասը, այդ թվում 1828 թ. պարսկահայերի վերաբնակեցրած նախկին Նայկական մարզի մեծ մասը՝ Նախիջևանը, Օրդուբադը և հայության հավերժության խորհրդանիշը և բրիտանական սրբություն համարվող Արարատ լեռը իր շրջակայքով:

¹⁷ Անդ, էջ 131:

¹⁸ Տե՛ս **Լևոն**, անդ, էջ 432:

ԱՇՈՏ ՆԱՅՐՈՒՆԻ

պարմական գիտ. դոկտոր,

ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 1918 Թ. ԱՇՆԱՆԸ

Թուրքական կառավարությունը, չկարողանալով միանշանակորեն մերժել սովահարության մարտված անօթեւան բազմաեզար հայ փախստականների վերադարձը հայրենի բնակավայրեր թույլատրելու վերաբերյալ գերմանական կառավարության և բանակի գլխավոր հրամանատարության կոչերն ու պահանջները, ի վերջո կարծես հարկադրված եղավ գնալ որոշ զիջումների: Էնվերը Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպան Բեռնհարդթին և այնպեղ գրովոդ հայ պարվիրակներին իր պարբասականությունն էր հայտնել Լոռին և Փամբակը «որոշակի պայմաններով» հայերին Կոստանդնուպոլսում վերաբերյալ, և բացի այդ, ինչպես վկայում էր նաև նրա՝ օգոստոսի 3-ին գերմանական բանակի գլխավոր հրամանատար գեներալ-ֆելդմարշալ Պաուլ ֆոն Շինդերբորգին ուղարկված նամակը, համաձայնել էր հայերի վերադարձը թույլատրել, բայց միայն մասնակիորեն, այսինքն՝ դեպի Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծից առնվազն 20 կմ հեռավորության վրա ընկած Կարածքը և այն շրջանները, որպեղ մուսուլմանների և հայերի միջև մարտեր Կարածքի չէին ունեցել (ընդ որում՝ նա այդ Կարածքներից շեշտում էր մասնավորապես Բաթումի շրջանը), իսկ փախստականության անվերապահ, զանգվածային վերադարձը նա շարունակում էր մերժել ի համարել՝ «հիմնավորելով» այն պարճառաբանությամբ, թե քանի որ նրանց բնակավայրերից շատերը գրովում էին թուրքական բանակի թիկունքում, վերջինիս համար կարեղծվեր վրանգավոր իրադրություն, և մյուս կողմից բանակը, որը պետք է ձեռնամուխ լիներ Բաքվի գրավմանը, թիկունքի հետ իր հեղադարձ կապից կմեկուսացվեր¹:

Թուրքական կառավարությունն, այնուհանդերձ, իր այս հանձնառություններով նույնպես սոսկ ժամանակ շահելու նպատակ էր հեղապնդում և մարտի չէր գրանք իրագործել: Դա ակնհայտ դարձավ, երբ գեներալ ֆոն Ջեկպը, Կարեղեկանալով Լոռին և Փամբակը հայերին հանձնելով՝ Էնվերի համաձայնության մասին՝ իր կողմից եւս հեռագրով համապարասխան կարգադրություն կարաբեց՝ այն ուղարկելով Բաթում և այդ մասին Կարեղեկացնելով Թիֆլիսում Գերմանիայի ներկայացուցիչ գեներալ Կրես ֆոն Կրեսենշտայնին: Նրա հեռագ-

1 „Deutschland und Armenien 1914-1918“, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Potsdam, 1919, էջ 418-420: Այսուհետև այդ ժողովածուի փաստաթղթերից կարարված հղումները համապատասխան վերաբերի հետ, քանի որ ժողովածուի առանձին փաստաթղթերում կրճատումներ ի հայտ գալու դեպքում նկատի են առնվել և օգրագործվել են նաև դրանց վերանայված Կրեստերը: Տե՛ս ինքերենուային ցանցում՝ Wolfgang Gust, Revidierte Lepsius-Edition, <http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/WebStart-De?OpenFrameset>: Էնվերի վերոնշյալ համակում ամրագրված այդ Կրեստերն, ի դեպ, հանդիսանում էր այն հիմնական պարբակը, որով թուրքական կողմը փորձում էր իր գերմանացի դաշնակցին համոզել փախստականների զանգվածային վերադարձի ռազմավարական աննպատակահարմարությունը:

րի՝ Բաթում հասնելուց քառացիորեն երկու ժամ անց, սակայն, ինչպես վկայում էր ֆոն Կրեսը, մի նոր հեռագիր է ստացվում Էնվերից, որով ֆոն Զեկերի կարգադրությունը համարվում էր անվավեր²:

Որոշ բնակավայրերում հայերի վերադարձը թույլատրելու՝ Էնվերի խոսքումը նույնպես իրականում սոսկ աջակցություն էր, եւ թուրքական կառավարությունը ձգտում էր զանազան պարզվակներով ու անվերջ ձգձգումներով դա եւս ձախողել: Գեներալ ֆոն Կրեսն այդ իրադրությունում շարունակում էր ջանքեր գործադրել՝ մի կողմից թուրքական կառավարությանը պահանջներ արելով, իսկ մյուս կողմից՝ երաշխիքը կյանքի կոչելու եւ մյուս կողմից հայ փախստականների գանգվածային վերադարձի արգելման առնչությամբ Էնվերի ներկայացրած «հիմնավորման» անհեթեթությունը գերմանական կողմին պարզ դարձնելու համար: Ընդ որում, ուշագրավ է, որ գեներալն այդ նպատակով փորձում էր օգտագործել նաեւ թուրքական բանակային հրամանադրության մեջ առկա հակասությունները:

Օգոստոսի 30-ին թուրքական 3-րդ բանակի գլխավոր հրամանադար Նալի փաշան իր պաշտոնավարումն սկսելու առիթով այցելեց Երևան, եւ գեներալ ֆոն Կրեսը, ընդառաջելով Նայասպանի Հանրապետության կառավարության ներկայացրած խնդրանքներին եւ ստանալով նաեւ համապատասխան հրավեր Նալիից՝ վճռեց բարոն Ֆրանկենշտայնի հետ միասին ուղեկցել նրան Երևանում: Ինչպես հաղորդվում էր գեներալի՝ սեպտեմբերի 3-ին կանցլեր իշխան ֆոն Ներսիսյանի ուղարկված տեղեկագրում, նա փաշայի հրավերը ընդունել էր այն նկատառմամբ, որ, օգտագործելով հանդիպման առիթը, կարող էր նրան համոզել դարձնել փախստականների վերադարձի հետ կապված թուրքական պաշտոնական առարկությունների սնանկությունը եւ միաժամանակ նրան դրդել, որ նա անձամբ նույնպես իր ազդեցությունը գործադրեր թուրքական բանակի գլխավոր հրամանադրության վրա՝ այդ դիրքորոշումը փոփոխելու համար: Բացի այդ, ֆոն Կրեսը հույս էր փայփայում Նալիի դիրքորոշումը նրա իսկ տեղեկագրերի միջոցով ներկայացնել նաեւ գերմանական բանակի գլխավոր հրամանադրությանը, որը հակված էր ընդունելու հայ փախստականների վերադարձի արգելման թուրքական պարզառաքանությունները: «Ես հույս ունեմ,- մասնավորապես նշում էր գեներալը,- որ, այդ առիթն օգտագործելով, Նալի փաշային կկարողանամ համոզել, որ, այսպես կոչված, հայկական վրանգի առնչությամբ Կոստանդնուպոլսում կատարվող առարկությունները սխալ եւ անհիմն են: Ես հույս ունեմ, որ Նալի փաշայի տեղեկագրերին կհաջողվի թուրքական բանակի գլխավոր հրամանադրությանը ապացուցել, որ բոլոր կարգախոսները, ինչպես օրինակ՝ «ռազմական անհրաժեշտություն», «հեղադարձ կապերի վրանգում» եւ այլն, որոնցով բազմաձևապես մարդկանց սպանող արդարացնում են եւ Գերմանիայի դեսպանի ու գերմանական բանակի գլխավոր հրամանադրության ջանքերը փորձում են խափանել, գուրկ են ցանկացած հիմնավորվածությունից: Ես մասնավորապես ակնկալում եմ հաջողություն ունենալ այն բանում, որ այսուհետ նաեւ այդ թուրք գորավարի տեղեկագրի միջոցով, որի կողմից կատարված անհաշիվ հայերի սպանությունները կարող են բացառել հայերի նկատմամբ նրա բարեկամության ցանկացած կասկած, գեներալ ֆոն Զեկերին տեսանելի կդարձվի, թե ինչ անամոթ կերպով է նա հայերի հետ կապված բոլոր հարցերում Թուրքիայի կողմից խաբվում»³:

² Տե՛ս անդ., էջ 433:

³ Անդ., էջ 432:

Նաջողության հասնելու՝ Ֆոն Կրեսի լավարեսությունը պայմանավորված էր մի կողմից Նալիլի և իր թուրք պաշտոնակիցների միջև առկա հակասությունների գիտակցումով, մյուս կողմից՝ այն հանգամանքով, որ Նալիլ փաշան, նրա համոզմամբ, շար ալլեյի խելամիտ քաղաքական գործիչ էր, քան Վեհիբ, Էսադ փաշաներն ու թուրք մյուս բարձրաստիճան հրամանատարները։ Այնուհանդերձ, գեներալը միաժամանակ հարկ էր համարում ընդգծել, որ Կովկասում թուրքական զորամասերը՝ սկսած բանակի առաջորդներից մինչև սահմանային պահակակետում կանգնած վերջին լեյտենանտը, «եքեշ» Վեհիբ փաշայի կողմից այն աստիճան գրգռված էին հայերի և գերմանացիների դեմ, որ երկար ժամանակ կպահանջվեր, մինչև Նալիլ փաշային կհաջողվեր դրական փոփոխություններ հասնել։ Էսադ և Ալի Իսխան փաշաները և հարկապես Շեքի փաշան, Ֆոն Կրեսի վկայակոչմամբ, Նալիլի գործունեությունը շարունակ խոչընդոտում էին, ընդ որում օր չէր լինում, երբ Շեքի փաշան ցանկացած կարգապահություն ուրանալու անպարկաշույն հանդես չգար Նալիլի դեմ։ Վերջին օրերին նա նաև Նալիլին գրել էր, որ ամենևին չէր կարող համաձայնել նրա քաղաքականության հետ, և որ այն բանից հետո, ինչ Նալիլը ստանձնել էր գլխավոր հրամանատարությունը, գերմանացիների ազդեցությունը նրա վրա դարձյալ զգալի էր։ Ֆոն Կրեսի վկայակոչմամբ Նալիլի հրամանները պարզապես չէին կատարվում, նրա յուրաքանչյուր հրաման պարասխանվում էր առարկություններով։ Նրա ամեն մի որոշում ենթարկվում էր քննադատության։ Նրա կողմից կարգադրված օպերացիան (Պարսկաստանում) անգամ ամենակրպսեթ սպաները անմիջապես և անիրագործելի էին համարում, և այդպիսով նրա ղեկավարման հանդեպ վստահությունը սխալմամբի կերպով սասանվում էր։ Այդ ամենով հանդերձ՝ Նալիլը զգուշանում էր բանակի նախկին գլխավոր հրամանատարի դեմ բավականաչափ վճռականորեն հանդես գալ։ Ֆոն Կրեսի հետ գրույցների ընթացքում նա գանգաբանվել էր այն մեծ դժվարություններից, որ նրա համար հարուցում էին 6-րդ և 9-րդ բանակների՝ իրեն ստորադասված գլխավոր հրամանատարները և իր «հարևան» Էսադը։ Ինչ վերաբերում էր վերջինիս, ապա գեներալին փոփոխական էր, որ Էսադը լիովին գրավում էր շարքի պետ Օմեր Լուֆթիի ազդեցության ներքո, որ Վեհիբի կատարածուն էր, Նալիլը միաժամանակ թախանձագին կերպով իր ցանկությունն էր հայտնել, որ Օմեր Լուֆթին շուրջով փոխաբերվեր մի գերմանացի ղեկավարով։

Վերոնշյալ հաղորդումից հետո գեներալ Ֆոն Կրեսը կանցլերին առաջարկում էր, ելնելով բանակի գլխավոր հրամանատարության կողմից Պարսկաստանում ձեռնարկվող ռազմական գործողությունների արդյունավետ իրագործման անհրաժեշտությունից, գեներալ Ֆոն Զեկպին հրահանգել, որ նա հոգ փաներ Շեքի փաշային որքան հնարավոր է արագ պաշտոնազրկելու մասին, որը, նրա վկայակոչմամբ, ժամանակին մեծ դժվարություններ էր հարուցել նաև գեներալ-գնդապետ, իշխան Բոթմերի համար։ Իսկ այնուհետև նա առանձին կերպով կանցլերի ուղարկությունն էր հրավիրում թուրքական քաղաքականության համար առանձնապես բնութագրական մի շարք կարևոր իրողությունների վրա, որոնք վերաբերում էին հայ փախստականներին և բացահայտում էին նրանց բնաջնջման թուրքական նկրտումները։

Այդ առումով նա նախ անդրադառնում էր Լոռու և Փամբակի շրջանները հայերին հանձնելու վերաբերյալ Թուրքիայի երկդիմի խաղին, ինչպես և այն փաստին, որ երբ հար-

ցը ֆոն Զեկերի կարգադրությամբ հանգուցալուծման շեմին էր գտնվում, Էնվերը այդ կարգադրությունն անվավեր հայտարարեց: Թուրքական աչքակապուկի մեկ այլ ցցուն դրսևորումը, ինչպես նշում էր ֆոն Կրեսը, ի հայտ էր գալիս հայ փախստականներին որոշակի պայմաններով վերադարձի հնարավորություն ընձեռելու՝ թուրքական կառավարության համաձայնության պարագայում: Նրանց, ինչպես հավաստվում էր թուրք ռազմական նախարարի՝ օգոստոսի 3-ի վերոնշյալ հեռագրում, թույլատրվում էր վերադառնալ, իսկ Էսադ փաշան պետք է ընդուներ դրա իրականացման համար անհրաժեշտ որոշումները: Սակայն երբ պարզ դարձավ, որ սայրը փողից չէր շարժվում, իսկ այդ առնչությամբ Էսադ փաշային ֆոն Կրեսի ուղարկած հեռագրերն ու նամակներն առհասարակ որևէ պատասխան չէին ստանում⁴, ֆոն Կրեսն ու բարոն Ֆրանկենշտայնը Բաթում ուղարկեցին գերմանական բանակի ավագ լեյտենանտ Պավլասին, որպեսզի նա Էսադ փաշայի հետ բանակցեր փախստականների վերադարձի կանոնակարգային հարցերի մասին: Վերջինս, սակայն, Պավլասին ետ է ուղարկում՝ պնդելով, թե այդ հարցում ղեկավար իրավասությունների պայմանները փոխվել էին, և որ իրավասուն արդեն Նալի փաշան էր, մինչդեռ ֆոն Կրեսն, այնուհետև հանդիպելով Նալիին փողեկանում է, որ Էսադի պնդումը հնարածին է եղել. հանգամանք, որը, նրա վկայակցմամբ, փաստում էին նաև Նալիի կողմից իրեն ներկայացված փաստաթղթերը:

Թե միաժամանակ հակահայկական փրամադրություններ բորբոքելու համար որպիսի կեղծ փողեկարվություն էր շրջանառվում թուրքական պաշտոնական շրջաններում, վկայում էր, օրինակ, Նուրի փաշայից Նալիին և նաև Կոստանդնուպոլիս ուղարկված մի փողեկագիր, որի բովանդակությունը Նալիը ներկայացրել էր ֆոն Կրեսին: Այնպեղ նշված էր, որ հայերը Ղարաբաղի շրջանում 2 օրում 30 թաթարական գյուղ էին այրել: Չունենալով հավաստի փաստեր կեղծիքը հիմնովին հերքելու համար՝ ֆոն Կրեսն այնուհանդերձ կանցների ուշադրությունն էր հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ Նուրին շար լավ գիտեր, որ այդ հարցում խոսքը պետք է վերաբերեր Անդրանիկին, որի հետ Նայաստանի Նանրապետության կառավարությունը ոչ մի առնչություն չունեի, լավ գիտեր նաև, որ հայկական կառավարությունն առաջարկել էր ձերբակալել Անդրանիկին և «վնասագերծել», սակայն Ադրբեջանը հրաժարվում էր հայերին թույլատրել մուտք գործել Ղարաբաղի վիճելի տարածք: «Նուրին, բացի այդ, շար լավ գիտի,- գրում էր այնուհետև ֆոն Կրեսը,- որ եթե մի թաթար նրան փողեկացնում է, թե 30 գյուղեր ոչնչացվել են, ապա ավերվել է առավելագույնը 10 գյուղ: Նա նաև շար լավ գիտի, որ եթե ինքը փողեկացնում է թաթարական մի գյուղի մասին, ապա Կոստանդնուպոլսում 4 կամ 5 խոճուկ կավել խրճիթներ չեն պարկերացնում: Սա միայն մեկ օրինակ է այն շարերից, թե ինչպիսի միտումնավորությամբ են հաղորդագրություններ ուղարկվում Կոստանդնուպոլիս՝ այնպեղ, այսպես կոչված, հայկական վրանգի մասին լիովին չափազանցված և թյուր պարկերացումներ սրբեղծելու համար»⁵:

4 Ինչպես մարմանում էր ֆոն Կրեսը, Էսադը սկզբունքորեն չէր պատասխանում իր համար ոչ ընդունելի նամակներին ու հեռագրերին:

5 Անդ, էջ 433: Ղարաբաղին վերաբերող թուրքական վերոնշյալ հակահայկական քարոզչությունը հերքելու համար ֆոն Կրեսը հարկ համարեց սեպտեմբերի 23-ին ես մի հեռագիր ուղարկել արագորժնախարարությանը, որպեղ նա գրում էր. «Ինչպես ինձ Նալի փաշան փողեկացնում է, Նուրին գեներալ Անդրանիկի բանդայի զինաթափման համար կանոնավոր հայկական զորամասերի մուտքը Ղարաբաղի տարածք մերժել է այն պարճառաբանությամբ, թե Ղարաբաղը ադրբեջանական տարածք է: Ըստ այդմ հայկական կառավարության՝ իբրեւ թե ոչ լոյալ կեցվածքի և Թուրքիայի թշնամիների հետ նրա գաղտնի համագործակցության վերաբերյալ

Փոն Կրեսը միայն վերոնշյալ՝ «գիտակցաբար հաղորդվող սխալ տեղեկատվությամբ» էր բացատրելի համարում այն հանգամանքը, որ գեներալ Ֆոն Զեկերը, չնայած իր տեղեկագրերին, դեռ շարունակ տեղի էր տալիս թուրքական տեսակետին, ըստ որի՝ հայ փախստականների վերադարձը հայրենիք վերանգ էր պարտականում թուրքական բանակի համար: Նդերով այդ մասին Էնվերի ձեռնարկում, այն է՝ «չի կարելի թույլ տալ, որ կես միլիոն զինված թշնամիներ բնակեցվեն մեր բանակի թիկունքում», Փոն Կրեսը մեկ անգամ եւս ընդգծում էր, որ այդ «կես միլիոն զինված թշնամիները» զառամյալ տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ էին: Իսկ այն բանի համար, որ այլևս գրեթե ոչ մի՝ գեներալի ունակ տղամարդ չկարողանար վերադառնալ, ըստ գեներալի, թուրքերն ու թաթարներն արդեն հիմնովին հոգ էին տարել: Բացի այդ, նշում էր նա, շատ հեշտ խնդիր էր փախստականներին սահմանն անցնելու ժամանակ գինաթափելը⁶:

Նարեկանշական է, որ Փոն Կրեսը փորձում էր հայերի վերադարձի անհրաժեշտությունը հիմնավորել մինչև իսկ «հայկական վրանգի» վերաբերյալ թուրքական պնդումների տեսանկյունից: Ինչպես նշում էր նա, ընդարձակ տարածքի վրա սփռված թշվառ փախստականները շատ ավելի աննշան վրանգ իրենցից կներկայացնեին, քան եթե նրանք, մի նեղ տարածքում հավաքված, սովից դիմելին հուսահատ գործողություններին: «Եթե հայերը ցանկանային, կարող էին հիմա էլ շարունակ անանցանելի լեռնային վայրերում առանց որևէ դժվարության շաբաթներով կտրել Սանահին-Ղարաքիլիսա լեռնային երկաթուղու կառույցներից մեկի հետ թուրքերի հետադարձ կապերը,- նշում էր գեներալը:- Եթե թուրքերը կամենում են իրենց ապահովագրել հետադարձ կապերի խզման որևէ սպառնալիքի դեմ, ապա դա կարող են անել միայն հայերին իրենց բարեկամներ դարձնելու միջոցով: Եթե, սակայն, նրանք հայերին մղեն հուսահատության, ապա կունենան իրենց մտադրությունների ճիշտ հակառակ արդյունքը»⁷:

Փոն Կրեսը հարկ էր համարում դարձյալ ընդգծել, որ թուրքերի կողմից գրավված հայկական տարածքներում բերքի մի փոքր մասը թուրքերն իրենք են հավաքել, իսկ մնացած՝ անհամեմատ մեծ մասը, ոչնչացրել են իրենց ձիերն ու անասունները բշտով արտերի վրայով: Եթե փախստականներին չթույլատրվեր վերադառնալ, ապա, ըստ նրա, այդ բերքի տարածքները՝ «առաջին հերթին ի վնաս թուրքերի», հաջորդ տարի նույնպես բերք չէին տա: Նա միաժամանակ մտադրում էր, որ թուրքերը միանգամայն անտարբեր էին բանակի գլխավոր հրամանատարության կողմից կարգադրված առաջխաղացումը դեպի Պարսկաստան իրագործելու հարցում՝ որպես ապացույց ներկայացնելով թուրքերի գրաված տարածքներում երկաթուղու՝ ամիսներ ի վեր առկա անմխիթար դրությունը: Դեռ ոչինչ չէր արվել ավեր-

թուրքական բողոքները այսուհետև կարող են միանգամայն անհիմն համարվել»: Անդ, էջ 435:

6 Ի հավելումն վերոնշյալի՝ գեներալ Ֆոն Կրեսը սեպտեմբերի 11-ին արագորժնախարարություն ուղարկեց նաև մի ընդարձակ տեղեկագիր զարնանը եւ ամռանը Նախիջևանում թուրքերի ու թաթարների կողմից հայերի դեմ իրագործված զանգվածային բռնությունների մասին, որտեղ ամփոփված էին Նոխիսիմե Գալումուլայի, Աննա Ադամուլայի, Աննա Վասենկոյի եւ այլ հայտիներին վկայությունները իրենց, իրենց մերձավորների եւ առհասարակ Նախիջևանի հայերի հանդեպ իրագործված սահմոկեցուցիչ վայրագությունների վերաբերյալ: Տեղեկագիրն ավարտվում էր սարսափները վերապրած ականատեսների ստորագրություններով: „Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern“, Dokumente aus dem politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts, zusammengestellt und eingeleitet von Prof. Dr. Wardges Mikaeljan, Jerewan 2004, էջ 580-583:

7 „Deutschland und Armenien...“, էջ 434:

ված ջրհորները վերականգնելու համար: Շոգեքարշերը սնուցվում էին մասամբ ձեռքով գործող փոքրիկ պոմպերով, մասամբ սովորական դույլերով: Երկաթուղային հեռախոսագիծը դեռ չէր վերականգնվել: Չկային ուղեւորներ, և ամեն օր հնարավոր էր, որ գնացքները դուրս գային գծերից: Երկաթուղային երթևեկությունը հղի էր մեծ վրանգներով:

Ինչ վերաբերում էր Թիֆլիսում և Երևանում նոր նշանակված թուրք դիվանագիտական ներկայացուցիչներ Աբդուլ-Քերիմ և Սեհմեդ Ալի փաշաներին, որոնք դեռ գտնվում էին Բաթումում, ապա ֆոն Կրենսը նշում էր, որ նրանք երկուսն էլ իրեն ծանոթ, հեղադեմ ու մոլեռանդ մահմեդականներ էին, որոնցից կարելի էր առաջին հերթին լավ ծառայություններ սպասել պանիսլամական պրոպագանդայի զարգացման հարցում: Ուստի ինքնին հասկանալի է, որ նրանք հայ փախստականների վերադարձի հարցին նպաստելու և համապետել կերպով քարածաշրջանային այլ խնդիրներ լուծելու հարցում պիտանի լինել չէին կարող:

Ֆոն Կրենսի երևանյան այցը և հանդիպումները Նալի փաշայի ու հայկական կառավարության հետ, ինչպես և նրա աջակցությամբ Նալիի և հայկական կառավարության միջև տեղի ունեցած բանակցությունները, ինչպես նա իր սեպտեմբերի 3-ի տեղեկագրին կից մի հավելվածով իրագրելում էր կանցլերին, ունեցել էին հետևյալ արդյունքները. հակառակ Նախաստորանի կողմից Թուրքիային «սպառնացող վրանգի» վերաբերյալ Էստադ, Շեքի և Նուրի փաշաների՝ միտումնավոր կերպով աղավաղված տեղեկությունների, Նալի փաշան այն համոզումն էր արտահայտել, որ Նախաստորանի ամենեւին մտադրություն չունի հանդես գալու Թուրքիայի դեմ, և խոստացել էր Էնվերին պարզաբանել, որ փախստականների վերադարձի դեպքում հարցը հիմնականում վերաբերում էր կանանց, երեխաների ու ծերունիների, իսկ դեռ կենդանի մնացած՝ զենքի ունակ փոքրաթիվ տղամարդիկ զենք կրելու դեպքում կարող էին նախապես հեշտությամբ զինաթափվել: Նալին ինքը Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղուց 20 կմ դեպի արևելք հայերի վերադարձը թույլատրելու վերաբերյալ Էնվերի առաջարկը բնութագրել էր որպես «անարժեք» և միաժամանակ ֆոն Կրենսին խոստացել էր մեծագույն եռանդով միջնորդել Լոռու և Փամբակի շրջանները հայերին հանձնելու համար: Ինչ վերաբերում էր Էստադ փաշային, ապա, ինչպես ընդգծում էր ֆոն Կրենսը, նրա նենգամտությունը լավագույնս ապացուցվում էր Պավլասին տրված այն թուր պարզաբանմամբ, թե այն տարածքների որոշարկումը, որտեղ փախստականները առանց կոտորածների վրանգի ենթարկվելու կարող էին վերադառնալ, գտնվում էին ոչ թե իր, այլ Նալի փաշայի իրավասության ներքո, ինչը, սակայն, վերջինս հերքել էր⁸:

Ֆոն Կրենսի այս տեղեկագիրն ու գերմանա-թուրքական երկխոսության մյուս վավերագրերն, անշուշտ, մեծ հեղափոխություն են ներկայացնում ոչ միայն հայկական խնդրի վերաբերյալ երկու դաշնակիցների դիրքորոշումները, այլև թուրքական բարձրագույն հրամանատարության ներսում առկա փոխհարաբերությունները պարզաբանելու առումով: Այն հարցին, թե արդյոք Նալիը որքան անկեղծ էր զենքավաճ ֆոն Կրենսին ներկայացրած իր նկատմումներում, անշուշտ, անհնար է միանշանակորեն պատասխանել: Նրա նշանակումից և զենքավաճ ֆոն Կրենսի հետ նրա հանդիպումներից հետո, սակայն, կարծես թե սալլը սկսեց տեղաշարժվել:

Ինչպես Նախաստորանի Նանրապետության կառավարությունը տեղեկացրել էր ֆոն Կրեն-

8 Տե՛ս անդ, էջ 433:

սին, թուրքերը Ալեքսանդրապոլի և Կարսի շրջաններից 14. 000՝ հիմնականում գյուղաբնակ հայերի աքաղիչ էին Էրզրում և Նասան Կալա՝ այնպեղ նրանց որպես աշխատուժ օգտագործելու համար: Նրանք, սակայն, ըստ նույն տեղեկության, շահագործվում էին անմարդկային կերպով և դատապարտված էին սովամահության⁹: Բռնի Թուրքիայի խորքը տարված այդ մարդկանց թույլատրվեց վերադառնալ, և սեպտեմբերի առաջին տասնօրյակի ընթացքում տղամարդկանց 400 խմբեր, որոնց շարքում կային նաև սպաներ, վերադարձան Երևան: Լեյբենհանսը Այգենմանը¹⁰, հաղորդելով, որ թուրքական կառավարությունը նրանց

9 „Die Armenische Frage...“, էջ 579:

10 Թիֆլիսում տեղակայված գերմանական ավիացիոն բաժանմունքի լեյտենանտ Այգենմանը օգոստոսին ուղարկվել էր Երևան քաղաքական և ռազմական բնույթի դիտարկումներ կատարելու համար: Քանաքեռից Երևան ճանապարհը նա անցել էր հայկական հեծելազորի ուղեկցությամբ: Երևանում նրան արդեն սպասում էր այդ այցով խանդավառված մարդկանց մի մեծ բազմություն, իսկ Երևանի հոգևոր առաջնորդի տանը կայացած ճաշկերույթին ներկա էին եղել ոչ միայն հայ քաղաքացիական ու զինվորական պաշտոնատար անձինք, այլև Նանրապետության ազգային փոքրամասնությունների, նաև Նանրապետությունում գործող բոլոր կուսակցությունների ներկայացուցիչները: Եւ, այնուհանդերձ, նման ոգևորությունը անհիմն էր, իսկ լեյտենանտի «դիտարկումներն» ու այնուհետև պատրաստված զեկուցագիրը հիմնականում հատկանշվում էին մակերեսայնությամբ, անտեղյակությամբ, թերեւս, նաև նրա անհավասար քաղաքական «ընկալումներով» պայմանավորված նախադրամադրվածությամբ: Մինչև իսկ Այգենմանին ցուցաբերված ջերմ վերաբերմունքը նա ընկալել էր որոշակի քաղաքական ենթատեքստով: «Այն պահին, երբ մենք մտանք Երևան, - գրում էր նա, - մարդիկ կարծում էին, թե թուրքերը հիմա մեր հրամանով իսկույն Բրեստ-Լիտվսկի գծից այն կողմ կբաշվեն, և Նայասպանը կկարողանա իր հին սահմանները ձեռք բերել: Դա ոչ միայն պարզունակ կերպով մտածող ժողովրդի կարծիքն էր, այլև նույնիսկ մեծ թվով կրթված հայերի: Քանի որ այդ հույսը, երկու ամիս չանցած, չի իրականացել, ... քրաժառողությունը փոխվել է, և նրանք դարձյալ ավելի Անգլիայի հետ են սիրախաղ առնում»: Տեղեկագիրը, որն, ի դեպ, բնութագրվում էր ինչպես թաթարների, այնպես էլ հայերի ընդհանուր կրթամակարդակի, հանրապետությունում զինվորական գործի դրվածքի վերաբերյալ բացասական գնահատումներով, հուշում է, որ հեղինակի նախադրամադրվածությունը որոշակիորեն պայմանավորված էր Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի և Անգլիայի հանդեպ հայերի դրական վերաբերմունքով: Ըստ այդմ՝ նա պարենասպաշար էր համարում հայ քաղաքական գործիչներին, որոնք, ըստ նրա, կարող էին այսօր Գերմանիայի, իսկ վաղը, եթե իրադրությունը փոխվեր, Ռուսաստանի կամ Անգլիայի կողքին լինել: Նա չէր զրկում հայերին մինչև իսկ «ծուլ», «պարզունակ և անշնորհք ասիացիներ» անվանել և ի հաստատումն դրա կատարել նաև հղում, իբր թե, մի հայի կողմից (վերջինիս անունը նա նշում է Շ. Ա. հասպալովում) օգոստոսի 19-ին իրեն ասված խոսքերից. «Հայկական կառավարությունը բաղկացած է բանդիտներից ու խռովարարներից, ժողովուրդը բիրտ է, վայրենի և չունի մշակույթ, իսկ զինվորները ավազակներ են»: Այգենմանի պարզունակ և «զգայուն» քաղաքական ընկալումը ավելի ակնբայն է դառնում հետևյալ դիպվածով. տեղեկանալով ամերիկացիների՝ Երևանում տեղեկած՝ «Քրիստոնյա երկրաստորների միություն» անունը կրող և նաև որբախնամ գործունեությամբ զբաղվող մի ընկերության մասին, որտեղ, նրա համոզմամբ, ամերիկյան քաղաքական պրոպագանդա էր տարվում, նա հարկ է համարում Երևանում անցկացրած շարժանքի ընթացքում մեկ այլ որբանոցի առանձնահատուկ օժանդակություն ցուցաբերել և այնպեղ ըստ հնարավորին «հակապրոպագանդա» վարել: Ինչպես փաստում է Այգենմանի տեղեկագիրը, նա շփումներ է ունեցել նաև թաթարների հետ, որոնք, ըստ նրա հավաստման, անպարճառ թուրքամետ դիրքորոշում չունեին ու հասկանում էին, որ թուրքական տիրապետությունն իրենց կյանքում առաջինը չէր բերելու, և որ թուրքերի առաջխաղացումն ու տարածքային գրավումները միայն այդ տարածքների կողոպտման նպատակն էին հետապնդում: Այս ամենով հանդերձ՝ Այգենմանը միաժամանակ արձանագրում էր, որ հայերն ունեն բոլոր հարեան ժողովուրդներից գերազանցող մտավորականություն և շատ ընկալունակ են մտավոր ու նյութական արժեքների նկատմամբ, իսկ վաճառականները «խիստ օժտված են և մեծ գործունեություն են վարում»: Ինչ վերաբերում էր Նայասպանի տնտեսության զարգացման հեռանկարներին, ապա նա նշում էր, որ եւրոպական արդյունաբերական ու գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների ներդրումների, նրանց միջոցով իրականացվող տնտեսավարման դեպքում կարող էր ի հայտ գալ «մեծածավալ արտադրություն», և ավել «հսկայական» հանքային հարստություններն էլ մեծ նկատարներ կարող էին բերել:

Եթե Այգենմանի մեկնաբանություններն ու գնահատումները հիմնականում չափազանց մակերեսային, պարզունակ և խոցելի են, ապա նրա՝ անկանախելի վկայությունները պարունակում են արժեքավոր տարրեր: Ուշագրավ է, օրինակ, նրա տեղեկությունն այն մասին, որ սկզբնապես Երևանում բնակվող 20. 000 թաթարներից մոտ 15. 000-ը մինչև օգոստոս արտագաղթել էին, բայց քանի որ «թուրքերի մոտ» նրանց կենսապայմանները չէին

թույլատրել էր վերադառնալ իրենց գյուղերը, որոնք հիմնովին ավերված էին, միաժամանակ ընդգծում էր, որ այդ մարդիկ գրավում էին «սոսկալի» վիճակում¹¹: Իսկ թե ինչպիսին էր այդ սոսկալի վիճակը, ավելի որոշակի է դառնում հեղինակի հետևյալ տեղեկությամբ. «Ես ինքս գնացի կայարան, և այնտեղ տեսա առաջին 200-ին, որոնք գալիս էին Էրզրումից: Մարդիկ ցնցոտիների մեջ պատված էին, մասամբ մերկ ուրբերով, կեղտի պատճառով աչքերը չռած և ամբողջովին թերասնված էին: Երկուսը սովից մահացան Իլուխանգյումում, ուրիշ երկուսը Իլուխանգյումից Երևան ընկած կարճ ճանապարհահատվածում, իսկ երեքը Երևանի կայարանում հոգեվարքի մեջ էին և փաստորեն նույն օրն էլ մահացել են: Նրանց մի զգալի մասը այնպես թույլ էին, որ գնացքի վագոնից մեծ դժվարությամբ դուրս եկան և անմիջապես ստիպված էին դարձյալ գեղերին մեկնվել: Նրանք պնդում էին, որ Էրզրումից մեկնելու ժամանակ իրենց նույնիսկ մի կտոր հաց չեն փակել: Երեկ տեղ հասած երկրորդ խումբը պետք է նույն պարկերն ունեցած լինի: Այդ խմբից ես մի քանի մարդ մահացել են: Թեև արդյոք այդ խմբին նույնպես օրեր տևող երկաթուղային ճամփորդության համար ոչ մի սննդամթերք չեն փակել՝ ևս դեռ չեն հասցրել տեղեկանալ»¹²:

Ինչևհետև, Թուրքիայի հեղափոխական մակարդակով տեղի ունեցող բանակցություններում պաշտոնական Գերմանիան սկզբունքորեն շարունակում էր հանդես գալ Բերսարի պայմանագրով նախատեսված սահմանները ճանաչելու պահանջով, ինչը թուրքական կառավարության բացահայտ և անուղղակի ընդդիմության, նաև «դիվանագիտական խուսափա-

բարելավվել, նրանք ձգտում էին երկու վերադառնալ, մինչդեռ սահմանի վրա թուրք զինվորականության հարուցած արգելքների պատճառով չէին կարողանում դա անել: Ըստ նրա հավաստման՝ Երևանում գրավող թուրք ավագ լեյտենանտ Նուրի բեյն իր հերթին նույնպես ձգտում էր այնտեղ դեռ մնացած 5.000 թաթարներին, հակառակ նրանց կամքի, արտագաղթեցնել՝ այն պատճառաբանությամբ, որ նրանց թիվը հայերի համեմատ շատ քիչ էր, և բախում առաջանալու դեպքում նրանք չէին կարող հայերի դեմ հակակշիռ դառնալ: Այդ թաթարները, որոնց մեջ կային նաև շատ «ունետրներ», Այզենմանի վկայակցմամբ, չէին ուզում արտագաղթել իրենց ունեցվածքից չզրկվելու համար: Նրանց խնդրանքով Այզենմանն այդ մասին մի համապատասխան գրությամբ տեղեկացնում է Նալի փաշային: Վերջինս տեսակցում է նաև մի թաթարական պարվիթականության հետ և, ըստ թաթարների տեղեկության, նրանց արդյունքում ցանկության դեպքում մնալ Երևանում: Իր տեղեկագրին Այզենմանը կցել է նաև մի ցուցակ, որը ներկայացնում էր Կարադամչու անունով մի հայկական գյուղի թուրքերի գրավման հետևանքով փախստական դարձած բնակչության կրած կորուստները: Ցուցակի համաձայն, որը կազմվել էր առաջընդվել էր Երևանի մոտ ճամբարած բնակիչների՝ ուղղակիորեն իրեն հաղորդած փոխյուրերով, 900 բնակիչ ունեցող գյուղի 100 ընտանիքները փախստական արդյունքում կորցրել էին 26.520 դուլ գինի (1 դուլը՝ 12, 3 լիտր), 481 փոթ բամբակ (1 փոթը կազմում է 40 ֆունտ կամ 16,38 կգ), 208,5 փոթ հացահատիկի բերք, 101 ընտանի կենդանիներ, 137.200 փնային իրեր, 675.600 դրամական միավոր գումար (դրամի անվանումը նշված չէ): Տե՛ս ինտերնետային ցանց՝ Wolfgang Gust, Revidierte Lepsius-Edition, 1918-10-30-DE-002-V, <http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/WebStart-De?OpenFrameset>, հավելված 2: Անդրադառնալով հայերի դեմ թաթարներից սրացված մի շարք բողոքներին՝ Այզենմանը սեպտեմբերի 13-ին գրում էր, թե ըստ այդ բողոքների՝ այնտեղ, որտեղ հայերը գերակշռություն ունեին, բռնություններ էին իրականացնում մուսուլմանների դեմ, մինչդեռ եթե թաթարների կողմից իրագործված՝ հայերի կոտորածներն իրեն բավականաչափ հայտնի էին, ապա նույնը հնարավոր չէր ասել հայերի կողմից իրագործված թաթարների կոտորածների մասին: Անդ, հավելված 8: Ի դեպ, ըստ Այզենմանի մեկ այլ վկայության, «Պարսկաստանում մեծ վրդովմունք էր առաջացրել այն հանգամանքը, որ Թուրքիան արեւելյան անդրկովկասյան հանրապետությունը կոչել է Ադրբեյջան, որպեսզի «կարողանա այդ կերպ պարսկական Ադրբեյջանի հանդեպ պահանջ առաջադրել: Պարսկաստանում գաղութի առանձնապես մեծ է այն պատճառով, որ պարսիկներն ամենաինքնաբերական չեն թաթարներին»: Անդ, հավելված 7:

Ֆոն Կրետեր սեպտեմբերի 9-ին գրված՝ Այզենմանի վերոնշյալ տեղեկագիրը հավելվածների հետ միասին կանցլերին ուղարկեց հոկտեմբերի 30-ին՝ այն օրը, երբ Թուրքիան ստորագրեց զինադադարը, և երբ Ֆոն Կրետեր արխիվավորման նպատակով պետք է Բեռլին ուղարկեր իր մոտ գրավող բոլոր փաստաթղթերը:

11 "Deutschland und Armenien...", էջ 435:

12 Անդ, հավելված 3:

վումներին» արդյունքում շարունակ փակուղի էր մտնում: Սեպտեմբերին, սակայն, գերմանական կողմի այս դիրքորոշումը կարծես թե սկսեց իր պարտուկները փախ:

Սեպտեմբերի 7-ին Թալեաթ փաշան Վիեննայից մեկնեց Բեռլին և նույն օրը հանդիպեց պերթարպուդար ֆոն Շինցելին՝ նրան ներկայացնելով Կովկասի ապագային վերաբերող իր ծրագիրը¹³: Ըստ այդմ՝ Վրաստանը (որից մի բանի շրջաններ պետք է անցնեին Թուրքիային), Ղազախստանը և Ադրբեջանը պետք է դառնային բուլղարիային պատկանող Ռուսաստանի դեմ: Բաբուն պետք է փրվեր Ադրբեջանից, որը պարսկապետ էր Գերմանիային փախկնալի մարտնչության ցանկացած երաշխիք: Փոխարենը Թալեաթը պարսկապետ էր ամբողջ Դոբրուջան թողնել Բուլղարիային՝ շարունակ կրկնելով, որ Թուրքիան ցանկանում էր լավ հարաբերություններ ունենալ Բուլղարիայի հետ: Այս ամենի մասին մի հետաքննող սեպտեմբերի 8-ին փոխանակեց Վ. Պոլսի գերմանական դեսպանին՝ Շինցելին միաժամանակ հայտնում էր, որ Թալեաթը մի նոր ծրագիր էր մշակել՝ կապված Թուրքմենիայի հետ, այն է՝ 14 միլիոն մուսուլմանական բնակչությամբ¹⁴ այդ երկիրը ռազմական առումով կազմակերպել և մասնակից դարձնել պարսկապետին՝ ընդդեմ Անգլիայի ու Ռուսաստանի: Թալեաթը Շինցելից պահանջել էր այդ ծրագրի իրագործման համար իրեն փրամադրել գերմանական սպաներ և ներստպաներ:

Ինչ վերաբերում էր կովկասյան սահմանների վերաբերյալ Կոստանդնուպոլսում նախարարված բանակցություններին, Թալեաթը դեմ էր արտահայտվել այն բանին, որ Բուլղարիան և Ավստրիան նույնպես մասնակցեին դրանց, բայց ընդգծել էր, որ ուզում էր ամենից առաջ համաձայնության գալ Գերմանիայի հետ: Պերթարպուդարի հիշատակված այն փաստի առնչությամբ, որ, հակառակ Գերմանիայի կողմից արտահայտված բողոքներին, Թուրքիան պայմանագրեր էր կնքել Վրաստանի, Ղազախստանի և Ադրբեջանի հետ, Թալեաթը պարսկապետին էր, թե ինքը վստահ էր, որ այդ հարցում կհաջողվեր համաձայնության գալ «կարակով» նաև ավելացնելով, թե առանց նման համաձայնության նա էր կարող վերադառնալ Կոստանդնուպոլիս¹⁵:

Նման համաձայնության կայացման շուրջ Թալեաթի և գերմանական արագործնախարարության միջև բանակցությունները փոփոխական սեպտեմբերի երկրորդ կեսին Բեռլինում: Ընդ որում, ուշագրավ է, որ գերմանական կողմը դարձյալ հանդես էր գալիս Բրեստի պայմանագրի պայմանները պահպանելու պահանջով¹⁶: Ըստ բանակցությունների ընթացքում Թալեաթ փաշայի կարծած հաղորդման՝ նա վրացիների և հայերի հետ իր

13 “Die Armenische Frage...”, էջ 578: Նախկինում սկզբում Թալեաթը ֆոն Շինցելին մեղադրել էր այն հարցում, որ Գերմանիան, իբրև թե, Կովկասի վերաբերյալ համաձայնություններ էր կնքել Ռուսաստանի հետ առանց Թուրքիային փոխանակ պահելու, ինչը, սակայն, պերթարպուդարը հերքել էր: Անդ:

14 Այս փոխյալը հաղորդել էր Թալեաթը:

15 Տե՛ս անդ, էջ 578-579:

16 Ինչպես վկայում է սեպտեմբերի 9-ին Գերմանիայի արագործնախարարության գաղտնի խորհրդական Նադոլնիի ստորագրած մի փաստաթուղթ, արագործնախարարությունը գիտակցում էր Թիֆլիս-Ջուլֆա երկաթուղին հայկական կողմին հանձնելու նպատակահարմարությունը և կողմ էր դրան: «Թիֆլիս-Ջուլֆա երկաթուղին պետք է մնա Ղազախստանին, ինչպես էր այդ փաստաթուղթում: Այն դեպի Պարսկաստանի ամենակարևոր հատվածը փանդ միակ երկաթուղին է: Նրա հանձնումը Թուրքիային ոչ միայն դեպի Պարսկաստան մեր երթուղիները կխոչընդոտի, այլև պարսիկների կողմից կհամարվի հյուսիսում Թուրքիայի միջոցով շրջափակում և ըստ այդմ հյուսիս-արևմտյան Պարսկաստանի ենթարկում Թուրքիային»: Անդ, էջ 580:

մինչև այժմյան քննարկումներում համոզվել էր, թե Թուրքիայի համար որքան կարևոր էր այդ երկու ժողովուրդների հետ բարիդրացիական հարաբերությունների պահպանումը: Միաժամանակ, ինչպես հաղորդում էր Ֆոն Շթումը՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպանին ուղարկված իր սեպտեմբերի 20-ի հեռագրում, Թալեաթը վստահեցրել էր, որ բացի Կարսից, Ադրահանից և Բաթումից, թուրքերի կողմից գրավված մյուս տարածքները պետք է վերադարձվեին: «Ուստի,- այդ առնչությամբ գրում էր Ֆոն Շթումը,- կարելի է հուսալ, որ թուրքական կառավարությունն այժմ պարզապես անհամարձեց է կցուցաբերել երբ քաշվելու հարցում»¹⁷, և ըստ այդմ նա դեսպանին հանձնարարում էր ավստրոհունգարական դեսպանի հետ միասին հարցի առնչությամբ համապատասխան քայլեր ձեռնարկել թուրքական կառավարության մոտ:

Սա, անշուշտ, Նայկական խնդրի առնչությամբ գերմանա-թուրքական հարաբերություններում աննախադեպ առաջընթաց էր, քանի որ թուրքական կողմը, առաջին անգամ հրաժարվելով բոլոր պարզվածքներից ու խուսանավումներից, համաձայնում էր ճանաչել Բրեստի պայմանագրի պահանջները:

Թալեաթի և Ֆոն Շինցելի միջև կայացած բանակցությունների արդյունքում սեպտեմբերի 23-ին ստորագրվեց մի գաղտնի արձանագրություն, որի հիմնական բովանդակությունը կայանում էր հետևյալում. Թուրքիան ճանաչում էր Վրաստանը, Նախաստանը և Ադրբեջանը որպես անկախ պետություններ: Գերմանիան ճանաչում էր դեռևս միայն Վրաստանը, բայց հյուպատոսներ էր նշանակելու նաև Նախաստանում և Ադրբեջանում պաշտոնավարելու համար: Թուրքական կառավարությունը Նախաստանից և Ադրբեջանից երբ քաշվելու իր գործերը: Երբ թուրքական գործերը այդ երկու հանրապետություններին պարկանոջ տարածքներից (բացառյալ Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղին) դուրս գային, Գերմանիան պետք է իր ազդեցությունը գործադրեր Ռուսաստանի վրա, որպեսզի վերջինս ճանաչեր Նախաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունները:

Արձանագրությունում այնուհետև նշվում էր, որ Թուրքիան փորձելու էր Նյուսիսային Կովկասում և Թուրքեստանում ինքնուրույն հանրապետություններ ստեղծել, և որ Գերմանիան նրան այդ հարցում չէր աջակցելու, բայց նաև չէր խոչընդոտելու: Թուրքիան և Գերմանիան գործադրելու էին բոլոր ջանքերը, որպեսզի Քառյակ դաշինքը Կովկասի հույժից հեռավորին չափ մեծ շահույթներ ստանար: Ընդ որում Թուրքիան համաձայնում էր, որ Բաքվի նավթարդյունաբերությունը, Բաքու-Թիֆլիս երկաթուղին և նավթամուղը դրվեին Գերմանիայի վերահսկողության ներքո: Նավթը պետք է բաժանվեր Քառյակ դաշինքի երկրների, Ռուսաստանի և կովկասյան երկրների միջև: Թուրքիան պետք է Ադրբեջանի վրա իր ազդեցությունը գործադրեր, որպեսզի այնտեղ գերմանացի գաղութարարները նույն ընդունելությունը և վերաբերմունքն ստանային, ինչպես նախկին Ռուսաստանի մյուս մասերում: Ճանաչվում էր Պարսկաստանի տարածքային ամբողջականությունը և անկախությունը: Ըստ այդմ Թուրքիան պարզավորվում էր Անգլիայի դեմ ձեռնարկվող ռազմական գործողությունների ավարտից հետո Պարսկաստանից երբ քաշվելու իր գործերը, իսկ մինչ այդ նա պետք է որքան հնարավոր էր դյուրացներ Պարսկաստանի հետ Գերմանիայի երթևեկությունը¹⁸:

¹⁷ "Deutschland und Armenien...", էջ 435:

¹⁸ Համաձայնագիրն ամբողջությամբ տես "Die Armenische Frage...", էջ 586-588:

Արձանագրությունը ստորագրելիս Թալեաթը հարկ էր համարել նաև բանավոր կերպով հայտարարել, որ ինքը համոզված էր Թուրքիայի և կովկասյան կառավարությունների միջև լավ հարաբերությունների հաստատման անհրաժեշտության հարցում և հնարավոր ամեն բան անելու էր, որպեսզի թուրքական կառավարությունը նկատի առնել կովկասյան կառավարությունների փարաժքային պահանջները և նրանց հետ բարեկամաբար համաձայնության գար սահմանների հարցում: Սեպտեմբերի 25-ին Թուրքիա վերադառնալուց առաջ Թալեաթը նաև հավաստիացրել էր, որ Կոստանդնուպոլսում կովկասյան կառավարությունների ներկայացուցիչների հետ բանակցելու էր փարաժքային հարցերի շուրջ:

Պեքարպուղարը, սեպտեմբերի 25-ին մի հեռագրով գեներալ Փոն Կրեսին փեղեկացնելով վերոնշյալի մասին, միաժամանակ հայտնում էր, որ գերմանական կողմը պետք է Կոստանդնուպոլսում կայանալիք այդ բանակցությունների համար Թալեաթին որոշ ժամանակ տար, և, եթե բանակցությունների արդյունքում համաձայնություն կայանար, ապա այնքան ռախարեսված համաժողովը կարելի էր համարել իրականացված¹⁹:

Չնայած Բրեստի պայմանագրով վճռված սահմանները ճանաչելու խնդիրը, գերմանա-թուրքական այդ արձանագրությունում հստակ կերպով չէր արտացոլվել, և ռախարեսվում էր այն դարձնել Կոստանդնուպոլսում կայանալիք բանակցությունների թեմա, այնուամենայնիվ Նայասպանից և Ադրբեջանից թուրքական զորքերի ետքաշման թուրքական կառավարության հանձնառությունը հայկական կողմի համար խիստ կարևոր ձեռքբերում էր: Այդ փաստը, ինչպես և այն, որ Թալեաթն ու Փոն Նինցեն Թուրքիայի կողմից Բրեստի պայմանագրով ռախարեսված սահմանների ճանաչման վերաբերյալ բանավոր համաձայնության էին եկել, հույս էր ներշնչում, որ դա կամրագրվեր Կոստանդնուպոլսում փեղի ունենալիք բանակցություններում:

Այդ արձանագրությամբ վավերացվում էր նաև մի կարևոր իրողություն, որը կարող էր Կովկասում առկա քաղաքական իրադրությունը որոշակիորեն փոխել, այն է՝ Ռուսաստանի հետ Թուրքիայի և Գերմանիայի համագործակցային քաղաքականությունը: Դա էր, թերևս պարզապես, որ Նամ Օհանջանյանը, եթե նախկինում չէր բարձրաձայնում Բեռլինում Խորհրդային Ռուսաստանի դեսպան Ադոլֆ Յոֆեի հետ իր ունեցած առնչությունների մասին, հոկտեմբերի սկզբին Գերմանիայի պեքարպուղար դր. Ջոլֆին փեղեկացրել էր, որ արդեն որոշ ժամանակ նրա հետ կապի մեջ էր և բավական հաճախ էր այցելում նրան՝ քրամադրելով նյութեր Նայկական հարցի և Նայասպանի Նանրապետության խնդիրների մասին: Ինչպես փեղեկացնում էր Ջոլֆը բանակային հրամանատարության ներկայացուցիչ բառն Փոն Լեքսներին հղած իր՝ հոկտեմբերի 7-ի գրության մեջ, Յոֆեն, դրանք ընդունելով, խոստացել էր այդ մասին հաղորդել ռուսական կառավարությանը և նպաստել հայերի ցանկությունների իրագործմանը, մասնավորապես Ռուսաստանի կողմից Նայասպանի անկախության ճանաչմանը²⁰:

19 Տես այդ մասին պեքարպուղարի՝ Փոն Կրեսին ուղարկված հաղորդագրությունը: Անդ, էջ 584-585:

20 Տես անդ, էջ 591-592: Այնուհանդերձ, Յոֆեն այդ առնչությամբ միայն փեղեկացնում էր, թե դեռ Մոսկվայից պարասխան չի ստացել: Անդ, էջ 592: Օհանջանյանն, ի դեպ, ինչպես նշում էր Ջոլֆը, նրան հայտնել էր իր համոզումն առ այն, որ «բոլշևիկները միայն այն ժամանակ հայերի համար ինչ-որ բան կանեն, եթե Գերմանիայից կամ Անգլիայի ու ԱՄՆ-ի կողմից նրանց վրա ճնշում գործադրվի: Բոլշևիկներին բանականությունը մարչելի չէ, և նրանք միայն ուժին են արձագանքում»: Անդ:

Թալեաթի եւ գերմանական ԱԳՆ բանակցությունները, ստորագրված արձանագրությունը, նաև Բրեստում գծված սահմանների ճանաչման՝ Թալեաթի կարարած հավաստիացումները, որոնց մասին ԱԳՆ-ն ակնհայտորեն տեղեկացրել էր Բեռլինում գտնվող հայկական պարվիրությունը, վերջինիս կողմից ընդունվեցին ոգևորությամբ: «Վերջերս Բեռլինում Թալեաթ փաշայի հետ վարված բանակցությունների արդյունքը մեզ թույլ է տալիս հուսալ, - նշվում էր Նամ Օհանջանյանի՝ հոկտեմբերի 1-ին գերմանական արագործնախարարությանն ուղղված նամակում, - որ թուրքական կառավարությունը, այն բանից հետո, երբ դադարեցրել է Բրեստի սահմանի ճանաչման դեմ իր դիմադրությունը, այժմ մեր փարածքի շուրափույթ ազատումով իր հանձնառությունը գործով կհաստատի: Մենք քաջատեղյակ ենք այն ջանքերին, որոնք գործադրվել են գերմանական կառավարության կողմից այդ՝ մեզ համար ուրախալի արդյունքին հասնելու համար, եւ խնդրում ենք ընդունել մեր երախտագիտությունը: Մեր այստեղի պարվիրությունը մեր գոյության ամենաձայրահեղ վրանդի պահին ուղարկվեց Բեռլին՝ գերմանական կառավարության մոտ պաշտպանություն եւ օգնություն որոնելու համար: ... Տարածքների ազատման հարցի շուրափույթ լուծման միջոցով մեր՝ այստեղի պարվիրության առաջադրանքի ամենահրապառ մասը իրականացված կլինի»²¹:

Ինչպես նշում էր Նամ Օհանջանյանը, կային նաև այլ կարևոր հարցեր, որոնց լուծման համար հայկական կողմը դարձյալ Գերմանիայի աջակցության կարիքն ուներ: Խոսքը վերաբերում էր, մասնավորապես, Նայասպանի հանրապետության անկախության ճանաչմանը, առևտրային եւ ֆինանսական համագործակցությանը եւ այլ հարցերի: Նա միաժամանակ հավաստում էր Գերմանիայի հետ բարեկամական փոխըմբռնմամբ բնութագրվող տեղական հարաբերությունների ձևավորման՝ Նանրապետության կառավարության ցանկությունը, որի համար հայկական կողմն անհրաժեշտ էր համարում մի մշտական ներկայացուցիչ ունենալ Բեռլինում²²:

Հոկտեմբերի 2-ին գերմանական արագործնախարարությանն ուղարկված մեկ այլ նամակում Ն. Օհանջանյանը տեղեկացնում էր, որ իր կառավարությունն իրեն հանձնարարել էր դարձյալ մարտնչել մի գերմանական դիվանագիտական ներկայացուցչի՝ Երևան ուղարկելու հրապառ անհրաժեշտությունը եւ միաժամանակ գերմանական կառավարությանը խնդրել, որ նա իր ազդեցությունը գործադրեր Ավստրո-Հունգարիայի վրա՝ այնտեղից նույնպես մի ներկայացուցիչ ուղարկելու համար: Գերմանիայի ներկայացուցչի ուղարկումը հայկական կողմը անհետաձգելի էր համարում, քանի որ հայ փախստականների վերադարձը իրենց հայրենի բնակավայրերը միայն նրա եռանդուն աջակցությամբ կարող էր հնարավոր դառնալ: Փախստականների թշվառ դրությունը, նշվում էր նամակում, օրեցօր ավելի էր ծանրանում, մինչդեռ նրանք առանց պաշտպանության երաշխիքի չէին համարձակվի վերադառնալ թուրքերի գրաված փարածքները: Նկատի առնելով այդ «տխուր» իրավիճակը՝ հայկական կողմը թախանձագին խնդրում էր ժամ առաջ տեղեկացնել ներկայացուցչի անունը եւ գեներալ-մայոր Ֆոն Կրեսին հետագրով հանձնարարել, որ նա հայկական կառավարության հետ համաձայնեցված կերպով, հայկական կողմի լիազոր անձանց հետ միասին

21 Անդ, էջ 588-589:

22 Տե՛ս անդ:

սպելոձեր մի հանձնաժողով և հոգ քաներ փախստականների վերադարձի ու պաշտպանության մասին²³:

Ինչևէ, Թուրքիայի կողմից Բրեստի պայմանագրի ճանաչման՝ վերոնշյալ հույսերը միանգամայն հիմնավոր էին թվում, քանի որ թուրքական կառավարությունը հիշատակված երկկողմ արձանագրությունում պաշտոնապես վավերացրել էր գորքերի երբաշման իր հանձնառությունը և միաժամանակ, ի դեմս Թալեաթի, առաջին անգամ որոշակիորեն հանձն էր առել ճանաչել Բրեստի պայմանագրով նախատեսված սահմանները²⁴: Ուշագրավ է, որ հարցը Ռուսաստանի հետ ևս համաձայնեցնելու նպատակով կազմվեց նաև մի ռուս-թուրքական երկկողմ համաձայնագիր «Կովկասում ռազմական իրադրության կարգավորման վերաբերյալ», որը հոկտեմբերին պետք է ստորագրվեր Բեռլինում Օսմանյան կայսրության դեսպան Ռիֆաթ փաշայի և Խորհրդային Ռուսաստանի դեսպան Յոֆեի՝ իբրև իրենց կառավարությունների լիազոր ներկայացուցիչների միջև: Ստորև ներկայացնում ենք երեք կետերից բաղկացած այդ համաձայնագրի հիմնական բովանդակությունը, որն, ինչպես տեսնում ենք, միանգամայն համահունչ էր գերմանա-թուրքական համաձայնագրին: «1. Թուրքական կանոնավոր և անկանոն զորամասերը՝ ներառյալ հրահանգիչներն ու ծառայողները, անհապաղ եւ քաշվում Կովկասից՝ բացառությամբ Բրեստի խաղաղության պայմանագրի 3-րդ պարբերության 4-րդ հոդվածում հիշատակված շրջանների: Նրանք կարող են իրենց հետ քանել թուրքական ռազմական ամբողջ ունեցածքը: Զորամասերի երբաշումը և թուրքական ռազմական ունեցվածքի փոխադրումը պետք է իրագործվեն այս արձանագրության ստորագրումից հետո չորս շաբաթվա ընթացքում: 2. Վնասների հատուցման պահանջները, որոնք Ռուսաստանը Կովկասում թուրքական գործողությունների կապակցությամբ հանդես կբերի, պետք է ստուգվեն՝ համապատասխան մի խառը քննիչ հանձնաժողովի միջոցով կայացվելիք համաձայնության: 3. Թուրքական և ռուսական կառավարությունները գերմանական կառավարությանը խնդրելու են սրանձնել 1-ին և 2-րդ որոշումների իրագործման, ինչպես նաև Կասպից ծովից բրիտանական հարձակումների դեմ թուրքական զորքերի անվտանգության երաշխավորումը»²⁵:

Այն հանգամանքը, որ հայերի համար պարմաքաղաքական կարևոր նշանակություն ունեցող այս համաձայնագրի ստորագրման օրը այդ փաստաթղթի՝ մեզ հայրենի օրինակում նշված չէ, թույլ է տալիս կասկածել, թե այն առիտաբարակ հասցրել է ստորագրվել: Այնուհանդերձ նաև որպես վավերացման ենթակա համաձայնագրի նախագիծ՝ այն ապացուցում է, թե Թուրքիայի կողմից Բրեստի պայմանագրի ճանաչման հարցը հոկտեմբերին որքան մոտ էր իր լուծմանը²⁶: Թուրքիայի այդ հանձնառությունն, ինքնին հասկանալի է, որ պարպադրված էր և ամենևին էլ թուրք կառավարողների հակահայկական դիրքորոշման

23 Տե՛ս անդ, էջ 589-590:

24 Նարկ է նաև նկատի առնել, որ Թուրքիան, որն արդեն գրավել էր Բաքուն, այլևս չէր կարող, ինչպես նախկինում, Բաքվի գրավումը խաղաքարք դարձնել իր գորքերի երբաշման և Բրեստի սահմանների ճանաչման հարցում իր ընդդիմությունը «հիմնավորելու» համար:

25 Անդ, էջ 595-596:

26 Կարելի է, անշուշտ, նաև ենթադրել, որ անխուսափելի պարություն առջև կանգնած Թուրքիան Բրեստի պայմանագրի ճանաչման հանձնառությամբ ձգպում էր իր բանակի գործողությունները ներկայացնել առկա իրավապայմանագրային լիազորությունների շրջանակներում, ինչը, սակայն, եթե նկատի առնենք պարության դեպքում թուրքական բանակի անվերապահ կապիտուլյացիայի հեռանկարը, իրապետական չի կարող համարվել:

փոփոխությունն չէր նշանակում: Դա պարզորոշ վկայում էին նաև սեպտեմբերին Բաքվում կատարված եղերական իրադարձությունները, որոնց մենք անդրադարձաք առիթ ունեցել ենք²⁷:

Ինչ վերաբերում էր Բրեստի սահմանների ճանաչման՝ Թալեաթի հանձնառությանը, ապա պաշտոնական Գերմանիան դա համարում էր հայկական խնդրի առնչությամբ Թուրքիայի հետ բանակցություններում իր կարևորագույն ձեռքբերումը, ինչը որոշակիորեն համապատասխանում էր իրականությանը: Այդ առումով բնութագրական է գերմանական ԱԳՆ պերաբարպուղարի տեղակալ Լանգվերթի կողմից հոկտեմբերի 29-ին ժեներալ գրովով գերմանական ներկայացուցչությանն ուղարկված հետևյալ պարզաբանումը, որի բովանդակությունը ներկայացնում ենք ամբողջականորեն. «Արդեն հունիսի 4-ին Թուրքիան Բաթումում այն ժամանակ նոր սրբեղծված Նայկական Նանրապետության հետ խաղաղության պայմանագիր է կնքել, որի որոշումները հայերի համար փարածքային առումով շատ անուպատ էին, - նշում էր պերաբարպուղարի տեղակալը: - Թուրքական սահմանը Բրեստ-Լիտվսկի խաղաղության պայմանագրում գծված սահմանից շատ ավելի էր առաջ բերվել: Նայերին մնացող անբերրի լեռնային փարածքը անբավարար էր, տեղացի բնակիչներից զատ, Թուրքահայաստանից և թուրքերի կողմից գրավված կովկասյան փարածքներից հեռացած բազմաթիվ փախստականներին ապաստան և սնունդ տալու համար: Մենք Բաթումի պայմանագիրը չենք ճանաչել և անմիջապես եռանդուն քայլեր ենք ձեռնարկել՝ թուրքերին Բրեստի խաղաղության պայմանագրի որոշումների պահպանմանը դրդելու համար: Թուրքական կառավարությունը երկար ժամանակ խուլ էր ձեռնառում մեր բոլոր առաքելությունների հանդեպ: Սկզբնական շրջանում հաջողություն չունեցավ նաև հայ փախստականներին գոնե բերքի հավաքման համար իրենց լքված բնակավայրերը վերադառնալու հնարավորություն տալու՝ մեր փորձը: Միայն սեպտեմբերին Մեծ վեզիրի հետ վարած բանակցություններում մեզ հաջողվեց նրան դրդել, որ ընդառաջի հայերի ցանկություններին, և ստանալ նրա խոստումը Բաթումի պայմանագրի փարածքային որոշումների վերանայման վերաբերյալ: Նույնիսկ սկզբից Բեռլինում գրովով հայ պարվիրակները գերմանա-թուրքական բանակցություններին չեն մասնակցել: Թալեաթ փաշան, սակայն, նրանց հետ գրույցում համապատասխան կերպով տեղեկացրել է նրանց: Այնուհետև, Կոստանդնուպոլիս վերադառնալուց անմիջապես հետո նա մեզ տված իր խոստումը կատարել է և Նայկական Նանրապետության հետ համաձայնագիր է կնքել հայկական փարածքը մինչև Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագրով գծված սահմանը ազատելու և նրան տալու վերաբերյալ»²⁸:

Ինքնին հասկանալի է, որ պարբերազմի այդ ավարտափուլում ժեներալ ուղարկված հիշյալ տեղեկությունն ուներ որոշակի քաղաքական նպատակադրում: Այն հանգամանքը, սակայն, որ Գերմանիան սկզբունքորեն դեմ է եղել Թուրքիայի կողմից Բրեստի պայմանագրով նախատեսված սահմանների խախտմանը, կասկածի տեղիք չի կարող տալ: Այլ խնդիր է, անշուշտ, թե նա ինչ չափով էր կարևորում այդ հարցի լուծումը և ինչ չափով օգտագործեց

27 Տե՛ս Ա. Նալբանդյան, Բաքվի 1918 թ. սեպտեմբերի հայկական ջարդերը գերմանա-թուրքական հարաբերությունների համալուրսում, «Էջմիածին», 2011, Բ, էջ 50-59:

28 "Deutschland und Armenien...", էջ 451-452: Այն մասին, թե պերաբարպուղարի տեղակալը որպեսզի է քաղել իր վերջին տեղեկությունը, ցավոք, որևէ տեղեկություն չի պահպանվել:

Թուրքիայի վրա իր ազդեցության լծակներն՝ այդ լուծումն իրականության դարձնելու համար: Բոլոր դեպքերում գինադադարին նախորդող շաբաթներին նման լծակների բանեցման, Թուրքիայի վրա ազդեցիկ ճնշման գործադրման ակնկալիքներն այլևս ժամանակավրեպ էին:

Արդեն սեպտեմբերի 29-ին գերմանական հրամանադրության գլխավոր շտաբում կայսր Վիլհելմ II-ի, պետքարտուղար Ֆոն Շինցելի, կանցլեր իշխան Ֆոն Ներպրինգի, բանակի գլխավոր հրամանադրար Պաուլ Ֆոն Շինդերնբուրգի և շտաբի պետ, բանակի «գլխավոր սպարաբեկ» Էրիխ Լուդևիգսդորֆի մասնակցությամբ արևելի ունեցած խորհրդակցությունում միանշանակաբար ընդունվել էր պատերազմում Գերմանիայի անխուսափելի պարտության վստայք, և նրանք ուղիներ էին փնտրում «ջրից չոր դուրս գալու» համար: Ըստ այդմ՝ նույն խորհրդակցությունում ընդունվեց որոշում նախկինում ընդդիմական կուսակցությունների միջոցով նոր պառլամենտական կառավարության ձևավորման մասին, որը և պետք է սրանձներ իսպրառակ պարտության պայմաններում գինադադարի կնքման ու հաշտության պայմանագրի ստորագրման ողջ պատասխանատվությունը²⁹: Նոյեմբերի 3-ին արքայազն Մաքս Ֆոն Բադենի գլխավորությամբ ձևավորված նոր կառավարությունը հենց նույն օրն ևս երբ հարկադրված եղավ դիմել ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնին՝ նրա միջնորդությամբ գինադադար կնքելու խնդրանքով: Ինքնին հասկանալի է, որ այս իրավիճակում, որը Գերմանիայում նաև ներքին քաղաքական կյանքի փլուզման ասպակայունացման սկիզբ դարձավ, այնուհետև հայկական խնդրի առնչությամբ միջամտության ակնկալիքները, մեղմ առած, ավելի նվազ իրարեսեական էին, քան նախկինում:

Զնայած Բեռլինում գրավող հայկական պարվիրակությունը շարունակում էր հայության վերնաշրջա կենսական խնդիրների լուծման համար արքայազն Մաքսի գլխավորած նոր կառավարության աջակցությունը ձեռք բերելու հույսեր փայփայել, և այդ հարցում փորձում էր իր նպաստը բերել նաև գեներալ Ֆոն Կրեսը, այնուհանդերձ այդ հույսերը Թուրքիայի հետ կնքված գինադադարի պայմաններում այլևս ժամանակավրեպ էին: Նախապես և, որ չնայած կնքված գինադադարի համաձայն նոյեմբերին թուրքական զորքերը սկսեցին հեռանալ Անդրկովկասում իրենց գրաված քաղաքներից, բայց Ախալքալսկի շրջանի փախստական դարձած հայության դրությունը շարունակում էր մնալ խիստ օրհասական, և դա այն պարզապես, որ այժմ նաև վրացական իշխանություններն էին նրանց արգելում վերադառնալ իրենց հայրենի բնակավայրերը: Դա էր վկայում Զամալյանի կողմից նոյեմբերին Գերմանիայի արագորոշնախարարության միջոցով Գերմանա-հայկական ընկերության փոխնախագահ Զեյմս Գրինֆիլդին ուղարկված հեռագիրը, որը վերջինս նոյեմբերի 27-ին առաքեց Նաոմ Օհանջանյանին. «Զամալյանը ... հեռագրում է, որ Ախալքալսկի շրջանի ամբողջ բնակչությունը անօթևան և առանց որևէ սնունդի Բակուրիանի լեռներում մարմնաված է ոչնչացման, - գրում էր Գրինֆիլդը Օհանջանյանին: - Տեղական իշխանությունները նրանց արգելում են իրենց վայրը փոխել: Հայկական կառավարության բոլոր ջանքերը, որ փախստականներն իրավունք ստանան վերադառնալ թուրքերի կողմից գրավված իրենց հայրենի քաղաքները, մնում են անարդյունք: Հիվանդությունները, սովն ու սարսափելի ցուրտը օրական հարյուրավոր գոհեր են խլում: Եթե փախստականներին շար շուրջով

29 Stü „Informationen zur politischen Bildung“, Überarbeitete Neuauflage, München, 2003, էջ 3:

հայրենիք վերադառնալու հնարավորություն չգրվի, նրանք բոլորը կմեռնեն: Ջամալյանը խնդրում է ձեռնարկել բոլոր անհրաժեշտ քայլերը չարիքը կանխելու համար և ամենուր, որ-
պեղ Դուք հարկ կհամարեք, ռադիոհեռագրեր ուղարկել: Նա անհամբերությամբ սպասում է
պարասիտանի: Ես Ջամալյանին հեռագրեցի, որ հեռագիրը փոխանցել եմ Ձեզ, և խնդրեցի
Հայաստանի քաղաքական իրադրության վերաբերյալ մանրամասներ հաղորդել ու ամե-
նաարագ կերպով առաքել խաղաղության վեհաժողովի մեր պարավիթությունը»³⁰:

Այն, թե Ախալքալսկի առնչությամբ Վրաստանի հետ հարաբերություններն այնու-
հետև ինչպիսի գարգացում ունեցան, որոշակիորեն հայտնի է: Ինչ վերաբերում է Գերմա-
նիային, ապա Մաքսի գլխավորած կառավարությունը հոկտեմբերի վերջին և նոյեմբերի
սկզբին Անդրկովկասում այլևս որևէ դերակատարման հավակնություն չէր կարող ունենալ
և զբաղված էր իր երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքական ճգնաժամի հաղթահարման
խնդիրներով: Նվաստացուցիչ պայմաններով գինադադարի կնքման և դրա հետ կապ-
ված՝ բազմաթիվ վրանգների ու ռիսկերի հետևանքով, սակայն, Մաքսի կառավարությա-
նը չխանգարեց Գերմանիայում ապաստանի թույլտվություն հարկացնել ռճագործներ
Թալեհաթին և Էնվերին: Հոկտեմբերի 30-ի դրությամբ գերմանական արագործնախարա-
րությունն արդեն ապաստան փորձադրելու խնդրանք էր ստացել հիշյալ փաշաներից³¹, և
նույն օրն ևս էր արագործնախարար դր. Ջուֆը Կոստանդնուպոլսի գերմանական դեսպանին
հրահանգում էր դրական ընթացք քալ նրանց դիմումին: Քանի որ այդ փաստաթղթով որո-
շակիորեն պարզ է դառնում հարցի վերաբերյալ գերմանական կառավարության պաշտոնա-
կան դիրքորոշումը: Սրբոն և ներկայացնում ենք դրա հիմնական բովանդակությունը: «Թա-
լեհաթ փաշայի և Էնվեր փաշայի համար, որոնք մեզ հետ դաշինքը կնքել են և հավարարիմ
կերպով մեր կողքին են եղել, մեր երկիրը բաց է,- նշում էր այնպեղ արագործնախարարը: -
Խնդրում եմ նրանց ամեն կերպ օգնել, եթե նրանք կարծում են, որ ստիպված են Թուրքիայից
փախչել քաղաքական հետապնդումների պարճառով: ...Մյուս նախկին իշխանավորների
դեպքում խնդիրն այլ է: Նրանց, ովքեր փախուստի միջոցով ուզում են խուսափել հայերի հա-
լածանքների պարասիտանավորությունից, մեր կողմից ապաստան չի կարող փորձադրվել:
Մենք ամենաձանդ շրջանում մեր հնարավորության սահմաններում արել ենք ամեն բան՝
սարսափները կանխելու համար և չենք կարող հետին թվով մեզ մեղսակից դարձնել՝ ռճա-
գործներին պաշտպանելով պարճից: Նմանապես և մենք հիմք չունենք հոգ փանելու նրանց
համար, ովքեր իրենց պաշտոնները չարաշահել են՝ ժողովրդին անխնա կողոպտելով, և հի-
մա պետք է իրենց վաստակած պարիժը կրեն»³²:

Նայ ժողովրդի այդ երկու դաժնիքներին Գերմանիայում ապաստան փոխել կառավա-
րության կողմից մյուս հանցագործներին ապաստանի մերժումը, բնականաբար, չէր կարող

30 «Die Armenische Frage...», էջ 596:

31 Նավաբար նման դիմումներով են հանդես եկել նաև այլ երկրորդ պարագլուխներ:

32 «Die Armenische Frage...», էջ 592-593: Ուշագրավ է, որ արդեն հոկտեմբերի 30-ի դրությամբ թուրքական
նոր կառավարության ղեկավար Ահմեդ Իզզեթ փաշան գերմանական դեսպանից պաշտոնական պարզաբանում
էր պահանջել Թալեհաթին և Էնվերին ապաստան փախուցնելու Գերմանիայի մարդկության առնչությամբ, և Ջուֆն իր
այս նույն հանձնարարականում այդ մասին դեսպանին հետեյալն էր հրահանգում. «Իզզեթ փաշայի ցանկացած
պարզաբանումը մենք չենք կարող քալ: Եթե նա նորից կվերադառնա իր հարցին, Դուք պետք է նրան ասեք,
որ մենք (հանցագործների - Ա. Ն.) հանձնման պարագայում առաջնորդվում ենք երկու երկրների միջև 1917 թ.
հունվարի 11-ին հաստատված՝ Հանձնման պայմանագրով: Անդ:

այն բարոյական շարժառիթով թելադրված լինել, որի պատրանքը միպոմ է սպեղծել այս հանձնարարականը: Այդ մերժման բուն պատճառը, ինչպես հաջորդիվ վկայում էր նաև նախարարը, Գերմանիային ուղղված՝ մեղսակցության մեղադրանքներից խուսափումն էր: Իսկ այն պնդումը, թե Գերմանիան հնարավոր ամեն բան արել է հայերի բնաջնջումը կանխելու կամ արգելելու համար, ծառայեցվում էր որպես այդ մեղադրանքներից ձերբագրման և Գերմանիայի արդարացման «հիմնավորում», բայց իրականությանն, իհարկե, չէր համապատասխանում: Պաշտոնական Գերմանիան պատերազմի ողջ ժամանակամիջոցում երբևէ չվորձեց իր թուրք դաշնակցի հետ ի նպաստ բնաջնջվող հայերի խոսել հարկադրանքի լեզվով, ինչը նա հաջողությամբ կարող էր անել: Եւ դա փաստարկվում է ոչ միայն խնդրո առարկա իրադարձությունների՝ համալիր դիպարկման միջոցով, այլև գերմանացի այն բարձրաստիճան դիվանագետների և գինվորականների վկայություններով, որոնք, բնաջնջվող ժողովրդի հանդեպ անարարբեր չլինելով, նաև իրարես էին և փորձում էին այդ իրարեսությունը ներշնչել իրենց կառավարությանը:

ԵՐԶԱՆԻԿ ԳԵԻՈՐԳԵԱՆ
Բանասիրության դոկտոր

**ԾԱԾՈՒԿ ԻՐԱԶԵԿՈՒՄԸ ՆԱՅՈՑ
ՇԱՐԺԱՍՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐՈՎ**

Գործնական շփումների ժամանակ, որոշակի դեպքերում, անհրաժեշտություն է լինում ինչ-որ իրազեկում հասցնել ներկաներից միայն մեկին, երբեմն մի քանիսին կամ բոլորին դիմելիս հաղորդել անհրաժեշտ իրազեկման մի մաս՝ մնացածը թողնելով իբրև ենթադրություն՝ ծածուկ մի բան: Այս երկու նպատակով հասցեագրողն իրար է գուգակցում հնչիւնական ու շարժումային լեզուները՝ առաջինով արտայայտելով այն, ինչ պէտք է ասել ի յուր ամենքի, իսկ երկրորդով այն՝ ինչ առանձնացում է ոմանց համար կամ որպէս ենթադրություն: Նաշուի է առնում, որ համապատասխան բնույթի եւ անհրաժեշտ ձևով կարարտող շարժողները (կիննմա) ընկալելի եւ նկատելի են պահին յարմար հասցեարկից կողմից եւ կամ ամենքի կողմից ընդունում են իբրև ինչ-որ գաղտնիք, որը, սակայն, բարձրաձայն չի ասուել:

Ծածուկ իրազեկման շարժողները իմաստաբանական մի բնորոշ առանձնայատկութեամբ փարբերում են բոլոր միւս՝ բացայայտ իրազեկման շարժողներից: Վերջիններս ունեն որոշակի իմաստներ՝ արտայայտելով գաղափար, յոյզ, զգացում, այսինքն՝ որևէ հասկացություն, յայտանիշ, գործողություն եւ այլն: Յայտնի է, ասենք, որ բթամարմն ու ցուցամարմն իրար շփել շարժանքը նշանակում է փող, ուսերը թօթուելը՝ փարակուսանք, ճակարդ կնճռելը՝ մրախոգություն, շրթունքները կրծելը՝ բարկություն, ափերն իրարից փոքր-ինչ հեռու պահելը՝ նեղ, բութ մարդ վեր բարձրացնելը՝ լաւ, հրաշալի, եւ այլն, եւ այլն: Ծածուկ իրազեկման շարժողներին այսպիսի որոշակի իմաստներ չեն ամրակայում: Թէ իւրաքանչիւր դեպքում ինչ է ցանկանում ասել շարժասողը (ժեստիկուլացիա կարարողը) հաղորդակցին, յայտնի է դառնում միայն փուտալ իրավիճակում, նրանից, թէ ինչպիսին են հաղորդակցման պայմանները, ինչ է կարարում խօսելու պահին, ինչ է խօսակցութեան նիւթը, ում է այն վերաբերում եւ այլ հանգամանքներ ու մանրամասներ: Արդ, ընդհանուր կարգով նշենք, ի՞նչ է հաղորդում ծածուկ իրազեկման շարժողներով: Ամենից յաճախ՝ զգուշացում՝ դադարեցնելու այս կամ այն գործողությունը եւ կարարել ուրիշ, որոշակի պայմաններում միանգամայն հակառակ բան: Շարժասողը հաղորդակցի ուշադրությունը հրաւիրում է որևէ վճռորոշ հանգամանքի վրայ, հասնում է ինչ-ինչ պայմանադրութեան, կանխում, որ բանաւոր ասուածն ընկալուի այլ կերպ, յաճախ հակառակ իմաստով: Նա նաեւ իր եզրակացությունը, դրական կամ բացասական, վերաբերմունքն է արտայայտում իրողությունների վերաբերեալ, կարարում մտքերի փոխանակում հիմնականի մասին: Վերջապէս, ինչպէս ասուեց, կիսար է մնում բանաւոր խօսքը՝ ծածուկը՝ ենթադրութեամբ, լրացում է շարժասութեամբ, ամենաընդհանուր իմաստով, ուրեմն՝ պակաս պարասխանապտութեամբ, քանի որ բարձրաձայն ոչինչ չի ասուել: Անշուշտ, անհրաժեշտ հասցեարկիցից բացի իրազեկումն

ուրիշի կողմից ընկալուելու դեպքում, խախտում է ծածուկ լինելու, նեղ շրջանին վերաբերելու պայմանը, հեղուկում է համապարասխան արձագանք: Այս ամենը մենք դեռ կը փնտնենք յօդուածի յեկրագայ շարադրանքում, գեղարուեստական գրականութիւնից մէջքերուած օրինակներում: Սոյն յօդուածում մեր նպատակն է վեր հանել ժողովրդի մէջ ընդունուած ծածուկ իրազեկման շարժոյթները, բննել դրանց կարարման բնոյթը և արտացոլումը հայոց հնչիւնական լեզուում:

Ներկաներից առանձնացրած, անհրաժեշտ հասցեարկերով ինչ-որ բան հաղորդելու համար շարժաստղը դիմում է իւրայայտուկ շարժանքների ու դիմաշարժերի: Դրանք, որոշակի իմաստ չունենալով հանդերձ, միանման են իրենց իմաստաբանական ընդհանրական բնոյթով ու ծածուկ կարարման յարկանիշով: Այս առումով էլ դիւրում են իբրեւ հոմանիշներ, իսկ դրանց բազմազանութիւնն առաջ է եկել փարբեր իրավիճակներում հաղորդակցւողների նոյն իրազեկման նպատակն ունենալուց. որոշ պայմաններում աննկարելիութիւնն ապահովում է մի կերպ, երկրորդներում՝ այլ կերպ, երրորդներում՝ մի ուրիշ կերպ. որոշ դեպքերում բավարար է կարարել մի շարժոյթ, ուրիշ դեպքերում այլ՝ անելի ներգործուն շարժոյթ և այլն: Խնդրոյ առարկայ հոմանիշային շարքը մենք բնութեան կ'առնենք բաժանելով շարժասական (ժեստիկուլացիոն) խմբերի՝ ելնելով այն սկզբունքից, թէ ինչ պարզառով և ինչպէս են կարարում փոխալ պահին պահանջուող շարժոյթները: Նախ, ինչպէս կը փնտնենք, շարժոյթների փոքր մասը կարարում է առանց հաղորդակցւողների անմիջական ֆիզիկական շփման, շարժոյթների մեծ մասը՝ հաղորդակցւողների անմիջական, ֆիզիկական շփմամբ:

Այսպէսից էլ հոմանիշային շարքը կը բաժանենք երկու խմբի, որոնց վրայ կը ծանրանանք առանձին-առանձին:

1. Առանց անմիջական շփման շարժոյթներ: Հաղորդակցւողներն այս շարժոյթները կարարում են լինելով միմեանցից որոշակի փարածութեան վրայ, առանց միմեանց մարմնամասերի վրայ ներգործելու: Դրանք երկուսն են՝ աչքով անել և ունքով անել: Հասցեարկերովից բացի ուրիշների կողմից աննկարելի լինելը պայմանաւորուած է դիմախաղային բնոյթով, խիստ փոքր ծաւալի, յաճախ հագիւ նշմարելի շարժումներով, որոնք ընկալում են շարժաստղին յարկապէս ուշադիր յերեւելու, նրանից ամեն վայրկեան նոր իրազեկում սպասելու դեպքում:

Աչքով անել դիմախաղին դիմելիս՝ շարժաստղը փակում, կամ պակաս նկարելի լինելու համար կիսով չափ է փակում մի աչքը՝ հայեացքն ուղղելով հասցեարկերով: Շարժոյթը համապարարած գործածութիւն ունի, ուստի և բազմազանութեամբ արտացոլուած է հայոց լեզուում: Նկարագրող բառակապակցական կառոյցների գլխավոր անդամը, ինքնակէ, աչք գոյականն է՝ գրեթէ միշտ դրած ուղղական կամ գործիական յղովներով, որի հետ հանդէս են գալիս այլուայլ բայեր՝ նայած ինչպէս է աչքի շարժումը ներկայացում:

Անդրադառնանք, ուրեմն, արտացոլման պարկերին: Որոշ բառակապակցութիւններում նշում են դիմախաղի մանրամասներ: Այսպիսիք են՝ աչքի մէկը խփել, մի աչքը խփել, մի աչքը փակել: Օրինակներ. «Լեռնեանը ներկայացրեց Չարենցին. - Ծանօթացիր Վարսենիկի հետ: Չարենցն... ձեռքը մեկնեց: Ուզեցի ասել, որ մենք վաղուցուայ ծանօթներ ենք, սա-

կայն Չարենցը մի աչքը թեթև փակելով զգուշացրեց, որ ինձ ձեռացնեմ անձանօթ»¹: ««Անառակ կնոջ» փոխարեն «Մարիցա» էին ասում... օրինակի համար՝ մեկը հարցնում էր. - Ո՞րքուդաց, միսը պարասխանում էր մի աչքը փակելով. - Մարիցայի մօտեն»²: «Շար գեղեցիկ է, - ասացին միմեանց յեպելից մի քանիսը: - Գեղեցիկ լինելը գեղեցիկ է, բայց ի՞նչ անես, որ... - պարասխանեց Սերգեյ Իսանիչը աչքի մեկը խփելով ... - ամեն օր նուէրներ, հօրը եւ եղբորը պաշտօն՝ լաւ ժողովներով...»³: «Սերժո, ո՞րքուդ ես աշխատում,- հարցրեց Կարօն, - արի մեզ մօտ. արի՛, չես փոշմանի,- մի աչքը նկատելի կկոցելով ասաց նա: - Ճի՛շտ, ձեզ մօտ աշխատելն ատելի հաշիւ ա՞ր...»⁴:

Շար ավելի մեծ թուով բառակապակցություններում նշում են շարժման նրբերանգները՝ բազմազան բայերի միջոցով, աչքը բացիսկել, աչքը թարթել, ապա նսես, աչքը հպել, աչքը ճթել, աչքը ճպել, աչքը ճբել (ճբարացնել), եւ կամ. աչքը կծկել, աչքով կծկում մը ընել: «Անձանօթը գլխով արեց, թէ այո, իսկ երիտասարդ հովիւր... աննկատելի ճթեց աչքը. օգնականին ուզում էր ասել, թէ միամիտ մի լինիր»⁵: «Յանկարծ կողքի քեֆչիներից մեկը դարձաւ դէպի մեր քնքրեալը.- So, ի՞նչի մի քնքրեալ նայեցիր կնկաւ, ու աչքդ ճբարցիր: - ճբարցիր՞, այ մարդ: - ճբարցիր՞: - Չճբարցիր՞: Գինու շիշը թռաւ դէպի մեր սեղանը»⁶: «Նորից քանոթների աչքը ճպաց, զգիրը վազեց Մելիքենց քունը, մի պղինձ վերցրեց ու վաճառ է հանում»⁷: «Աչքովը թեթև կծկում մը ըրաւ ընկերոջը, «քնես՞ր» ըսել կուզէր կարծես...»⁸: Եւ մի երրորդ կարգի բառակապակցություններում էլ կայ ակնարկ դիմաշարժի մասին՝ առանց շարժման բնույթը նշելու, աչքով նշան անել, աչքով նշանացի անել, աչքով նշմար քալ: «Տեսայ, որ նրա գրպաններից մեկը մի քնքրեալ պարում է: Թումանյանին աչքով նշան արի: Նա փոթկաց եւ ձեռքը քանկելով Պոռոշեանի գրպանը, այնպէս դուրս բերեց մի թղթէ քաղցրակ՝ ցօցխալ ձկներով լի»⁹: «Ի՛նչ... Ուստան Նայաստան կ'ուզէ երթալ: - Չէ, Մարութ ջան,- իսկոյն վրայ եկաւ Ուստան ծածկելու համար եւ աչքով նշմար քունեց Յարութին, որ գոցէ: - Չէ, էնպէս ըսի,- խօսեց Յարութը»¹⁰: Սակայն թէ՛ այս, թէ՛ նախորդ կարգի բառակապակցությունների հետ համեմատած գործածության ամենամեծ յաճախականությունն ունի աչքով անել (արեւմտաեպարէնում՝ աչք ընել յարադիր բայը. «Բնմի յեպել եկաւ մի բարձրաստիճան պէտք... Լաւ է, բայց այսինչ, այսինչ քեղերը պէտք է հանել: Ես փորձեցի առարկել, բայց Աճեմեանը աչքով արեց, որ լռեմ: Յեպոյ բացարթեց...»¹¹: «Այո,- հաստատեց Վարդանեանը,- չեմ ցանկանում շրջանից բաց թողնել այնպիսի փորձառու ու հմուտ դեկորատիւ, ինչպիսին Նարաթեանն է: Գարեգինը քմծիծաղեց եւ աչքով արեց Ռուբէնին: Սա հասկացաւ նրա միտքը, նոյնպէս քմծիծաղեց»¹²: «Լուսաւորարարին... աչք ըրաւ ծերու-

1 «Յուշեր Եղիշէ Չարենցի մասին», Երեւան, 1986:

2 Վահան Թորթովենց, Կապոյր ծաղիկներ, Երեւան, 1972:

3 Շիրվանզադէ, Խնամապարը, Եժ, Երեւան, հ.1, 1986:

4 Անահիտ Մահինեան, Խաչուդիներ, Երեւան, 1962:

5 Վազգէն Տադեան, Միւսէլ լուսաբաց, Երեւան, 1987:

6 Վիկտոր Բալայեան, Երկեր, Ինչպէս անցկացրի, Երեւան, հ. 2, 1981:

7 Պերճ Պոռոշեան, Եժ 7 հատորով, Ցեցեր, Երեւան, , հ. 3, 1963:

8 Լեւոն Շանթ, Երկեր, Դարձ, Երեւան, 1989:

9 Շիրվանզադէ, Եժ 5 հատորով, Կեանքի բովից, Երեւան, հ. 5, 1988:

10 Անտիք Իսահակեան, Եժ 6 հատորով, Ոսկա Կարօ, Երեւան, հ. 4, 1975:

11 Վազգէն Դարձեան, Զուգահեռ ճանապարհ, 1976:

12 Սերժ Խանզադեան, Եժ 5 հատորով, Նոյը, Երեւան, հ. 2, 1967:

նի նառավարին, որ լուսացքի մասին խօսի երկրասարդ ձկնորսի հետ»¹³: «Խօսակցությունը քիչ մըն ալ կ'երկարի: Սահակ Էֆենտի աչք կ'ընէ կնոջը, որ խօսքը կարճ կապէ, փեր Բարսեղ ուրքի կ'ելլէ»¹⁴:

Երկրորդ շարժոյթն է՝ յօնքը շարժել: Ի վարբերություն նախորդի, այս դիմախաղն ունի շարժասական փարբերակներ. յօնքի խրաքանչխր ցնցում, կծկում, ամեն շարժումը՝ ուղղումը՝ հասցեարկորդը, նշանակում է, թէ ինչ-որ միայր է հաղորդում ու պէրք է համապարասխան կերպով արձագանքել: Սա է պարճառը, որ դիմաշարժն արարացող բառակապակցություններն ընդհանրական բնոյթ ունեն, այսինքն՝ միայն ակնարկում են յօնքին դիմելը, առանց որոշակի շարժման նկարագրութեան՝ յօնքի շարժումով (շարժմունքով) նշան փալ, յօնք խաղացնել, յօնքով անել: Օրինակներ. «Իր յօնքի շարժմունքով նշան փուեց եւ շարունակեց խօսել Մարօյի հետ: Ես հասկացայ, նա ինձ զգուշացրեց, որքան կարելի է ինձ հեռու պահեմ նրանից, որովհետեւ նրա մօր կանգնած էր իր մօրաքոյրը»¹⁵: Նոյնը՝ ունք հոմանիշով փոխարինում լինելու դէպքում. ունքով ընել, ունքով անել, ունք անել: «Ունք արաւ, որ սենեակից դուրս գամ»¹⁶: Պէրք է նշել, որ յօնքերի այս բազմապիսի շարժումները սովորաբար գուգակցում են աչքերի նոյնքան բազմապիսի շարժմունքի հետ, իբրեւ իրագելման միջոցներ, փարբեր: Ուստի երկու մարմնամասերով կարարոող այս փարբերակների շարքը դիարում ենք որպէս ամբողջութիւն ու ներառում մէկ շարժոյթի մէջ: Բառակապակցութիւններում այժմ մարմնանշում է երկու մարմնամասերին դիմելու պարագան՝ աչքով-ունքով անել, աչքով- ունքով հասկացնել: Ծիշը է, այսպիսի կառոյցները ենթադրում են նաեւ համալիրներ, որոնց մէջ ընդգրկում են նաեւ աչքով եւ յօնքով կարարոող բացառայար, որոշակի իմաստով փարբեր դիմաշարժեր: Բոլոր դէպքերում նման համալիրները կարարում են աննկարելի, ծածուկ իրագելման նպարակով: Օրինակներ. «Թումանեանը փոքր-ինչ ուղղուեց անկողնում եւ ոգևորում շարունակեց: - Բանաստղծին խնամող Նուարդը մեզ աչքով-ունքով էր անում, որ կարճ կապենք: Այդ պարճառով էլ սրիպում եղանք հրաժեշտ փալում»¹⁷: «Աղջիկը առաջարկեց հինգտուրլիանոց: ... Ու որքան էլ աղջիկը պնդեց, ընկեր փղաներ աչքով-ունքով հասկացրին, որ վերցնի - չեղաւ: Լեռնը դարձեալ չվերցրեց»¹⁸: «Նկարեցի, որ հենց քէֆի սկզբից նա ուշադիր յերեւում էր Չարենցին, ... աչքով-ունքով հասկացնում, որ չարիպեմ նրան չափից առելի խմել, հասկացում, որ Չարենցի գաաթը կիսար լցնեմ»¹⁹: Եւ կամ՝ ի նշան դիմաշարժի սերար ամբողջութեան՝ աչք-ունքով անել, աչքունքով հասկացնել. «... շարերին էլ հալա դարի կուրան: Քեռին աչք-ունքով էր անում նրան, որ բան չասի, եւ Պօղոսը լոում է»²⁰: «Յարոթը վրայ հասաւ, աչքունքով հասկացրեց հօրը, որ լօի, սակարկեց, վաճառեց ոչխարը»²¹: «Նեղինեն պարմում էր, որ Աղամեանի հետ բեմի վրայ խաղալու ժամանակ ինքը այնքան էր փարում

13 Երուխան, Նովելներ, Լուսարարութիւն, Երեան, 1965:

14 Երուանդ Օսրեան, Միջնորդ փեր պապան /Ա. ր. եւ ք./:

15 Բաֆֆի, Եժ 10 հարորով, Կայծեր, Երեան, հ. 5, 1956:

16 Սար. Մալխասեանց, Նայերէն բացարական բառարան, Երեան հ. 4, 1945:

17 Ծերուն Թորգոմեան, Նոգելով յոյգեր, Թբիլիսի, 1975:

18 Սրեփան Զօրեան, Եժ 10 հարորով, Ձկնորս Լեռնը, Երեան, հ. 2, 1960:

19 Վախթանգ Անանեան, Եժ 6 հարորով, Բակունցի հետ, Երեան, հ. 4, 1970:

20 Յարոթիւն Մկրտչեան, Անյայր գինորի յիշարակարանը, Երեան, 1980:

21 Մուշեղ Գալոյեան, Մարոթայ սարի ամպերը, Ներսէ, Երեան, 1983:

նրա խաղով, որ յաճախ մոռանում էր իր դերը, իր ասելիք բառերը, և Ադամեանը սրիպսում էր լինում **աչքունքով հասկացնել նրան**, սթափեցնել»²²:

2. **Անմիջական շփման շարժոյթներ**: Քննուող հոմանիշային շարքի շարժոյթների մեծագոյն մասը մտնում է այս խմբի մէջ: Բոլորն էլ շարժանքներ են: Ծածուկ իրագրելու մը հաղորդելու համար շարժաստղն անմիջականօրէն շփում է հաղորդակցի հետ՝ մի բանի եղանակներով ներգործելով նրա մարմնամասերի վրայ: Նստակ ու փարորոշուած քննութեան համար, ըստ այդ եղանակների, խումբը կը բաժանենք ենթախմբերի:

ա. **Սեղմում**: Ծածուկ իրագրելու հաղորդելու համար հասցեագրողը սեղմում է հասցեարիւրոջ որոշակի մարմնամասը՝ դրանք ընկրելով իրավիճակին համապատասխան՝ ելնելով հաղորդակցումն աննկատ դարձնելու նպատակայարմարութիւնից: Առաջին շարժոյթն է ազդը սեղմել, որ յարմար է կարարել սեղանի շուրջը նստած ժամանակ՝ սեղանի վրակ: Շարժանքն ունի իր երկրորդ փարբերակը՝ ծունկը սեղմել: Նկարագրող բառակապակցութիւններում մարմնաւշում են սեղմելու մանրամասները՝ ձեռքով, մարմնով, մարմնի ծայրերով, այսպիսով ունենում ենք, ձեռքով ազդը սեղմել, ձեռով ծունկը սեղմել, ձեռով ուրբը սեղմել, մարմնի ծայրով ծունկը (ուրբը) սեղմել, մարմնով ծունկը սեղմել: Ինչպէս. «Բէկեանը մի երկու անգամ սեղմեց նրա ազդը և ականջին շնչաց, - Դու ճիշդ ես, դու ճիշդ ես, եթէ սրանից յետոյ նման բան լինի, ամբողջովին քեզ կը լսեմ»²³: «Դիւիզիայի երամանակարարի գլխին ասես ծանր մտրճով հարուածեցին, նա ուզեց գոռայ. «Լո՛ւր, դու ո՛վ ես, որ...», բայց շարքի պէտքը սեղմեց նրա ազդը: Նա իսկոյն զգաստացաւ»²⁴: «Ռուբէնի վերջին խօսքերի վրայ Արփիկի կարադոյթները եկաւ, նա գլուխը վեր բռնեց և ուզում էր պատասխանել, բայց Ասքանազեանը նրա **ծունկը սեղմեց ու հասկացրեց լքել**»²⁵: «Ոգետութեան մէջ էր Ասգեանը, հէնց որ Տիգրանն իր փողը գրաւեց, նա **ամուր սեղմեց նրա ծունկը՝ ի նշան հաւանութեան**»²⁶:

Աննկատ լինելու համար առանկապէս սեղանի վրակ է յարմար կարարել նաեւ հաջորդ շարժոյթը՝ ուրբով մէկի ուրբը սեղմել: Շարժաստղը ուրնաթաթի ծայրը դնում է հաղորդակցի ուրնաթաթի ծայրին ու երեսի կողմից սեղմում այն դէպի ցած: Արարացող բառակապակցական կառոյցներում գերակայ անդամը, ինքնիշխան, ուրբ բաղադրիչն է, որ հանդէս է գալիս ամենուրեք: Նիւնական բայական անդամներն են՝ կոխել, փորել, բայց ամենից յաճախ՝ սեղմել. ուրբը կոխել, ուրբը փորել, ուրբը սեղմել: Օրինակներ. «Ում մօտ ինչ խօսելու չէա իմանում, քան անգամ **ուրբը կոխեցի**, ոսպն քարտը է, ասի, բայց դու՛ հե՛չ, լեզուիդ էիք պալիս»²⁷: «Եւսօրը սղոցում էր երեխաների սառած ձայներով: -Փաղիշարմը յաշա, յաշա... Միայն 11-12 փարեկան մի փողայ պապանձուել էր... Կողքի փողան, որ անկի փարեց էր, **ուժեղ փորեց նրա ուրբը...նորից փորեց ուրբը**: - Գոռա, կսարկացնեն: - ... Ծան անուր չեմ փայ...»²⁸: «Բժիշկը շարունակում էր կարդալ, ... իսկ Չարենցը մէկ էլ դառնում էր ինձ

22 Երուանդ Շահագիզ, Յիշողութիւններ և դիմաստրերներ, Երեւան, 1980:

23 Քրիստափոր Թափալցեան, Ոսկէ հովիւ, Երեւան, 1955:

24 Քրիստափոր Թափալցեան, Պարբերագն, Երեւան, հ. 3, 1959:

25 Պերճ Գոթեան, Եժ 7 հարորով, Սկիզբն երկանց, Երեւան, հ. 4, 1963:

26 Քրիստափոր Թափալցեան, Նայրենաշէն, Երեւան, Գ 1-2, 1963-1973:

27 Ա. Մուրիսեան, Ս. Գալստեան, Նայոց, լեզուի դարձուածարանական բառարան, Երեւան, 1975:

28 Բողդան Վերդեան, Ծաղիկներս մնացին հեռում, Երեւան, 1969:

ու ասում. - Դրամապուրգ չունենք: Միակը Մարտիանն է: Ասում ու **սեղմում ուրբա, որ ես իր յայտնած կարծիքը հալած իդի րեդ չընդունեմ**»²⁹: «Վախենում էինք մեզ մօտ եղած գումարը չբաժանեցինք... Այդպիսի շոյոյ ընթրիք մենք նկատի չէինք ունեցել: Թաթուլն անընդհատ **սեղմում էր ուրբա**: Բարեբախտաբար, Չարենցը մի քանի թույլով դուրս գնաց: -Պէտք է մի րեդից փող գրնել, - ասաց Թաթուլը»³⁰: Բառակապակցությունների մեծ մասում նշում են շարժոյթի կարարման գանազան մանրամասնություններ: «Սրապիտն Միսակիչը անհանգստութիւն ցուցաբերեց: Տիկին Վարդուհին **զգուշօրէն ուրբը դրեց նրա ուրբին ու սեղմեց, որ նշանակում էր՝ լռիք**»³¹: «Նայիօի գլուխը փաքացել էր: Ժենեան...**կօշիկի ներքանով սեղմում էր կապիտան Սաղաֆեանի ուրները**: Կապիտանը կարմրում էր, աչքունքով հասկացնում, բայց իզուր»³²:

Ամենից յաճախ մարմաննշում է շարժանքը սեղանի փակ կարարելու հանգամանքը, ըստ որում, փակ բաղադրիչը ներգոյականից բացի կարող է լինել միւս բոլոր յովովներով: «Մեզ հետ էր նաև Վիպուսկի անունով մի չէկիսար գեղապետ: ... - Նեց որ Սպալինը սկսեց շեղուկ լինիլնան ուղուց, այդ ժամանակուանից էլ... Աճեմեանը ահով, յանդիւնանանքով լի աչքերը հառեց Մահարուն, և զգացի, որ **սեղանի փակ սեղմում է ուրբը**»³³: «Թորօն իրենն առաւ, փնքաց... Օսկանը **սեղանի փակից կամացուկ Ուսպայի ուրբը սեղմեց**, Ուսպան ուշք չդարձրեց: ... **Օսկանը սեղանի փակից կամացուկ Ուսպայի ուրբը սեղմեց, այս անգամ աւելի ամուր, Ուսպան զգաստացաւ**». - Խնամի Թորօ, խօսք է, ասինք, ներող եղիր»³⁴: «...Մինչ այդ ասում էին, թէ քնելուց առաջ ոչինչ չեն ուզում ուրել: Չոհրակը **սեղանի փակով սեղմեց քրոջ ուրբը**: Նազելին իսկոյն իրեն գտաւ: - Ես կարակ եմ անում...»³⁵:

Սեղան կամ շարժասումն (մեսարիկուլեացիային դիմելը) աննկար դարձնելու այլ պարագայ չլինելու դէպքում, մանաւանդ, երբ հաղորդակցուողները կանգնած են և իրար մօտ են, այս ենթախմբից նպարակայարմար է գործածել թելը սեղմել շարժոյթը: Վերջինս ունի չորս փաթեթակ: Ելնելով պահի յարմարութիւնից ու հասցեարիթմից դիրքից՝ շարժասուղը սեղմում է նրա դասփակը, բազուկը, արմուկը կամ ուրը: Թելը սեղմել յարադրութիւնը մնում է իրեն շարժոյթի ընդհանուր, չփաթեթակուած անուանում կամ, և աւելի յաճախ, նշանակում է բազուկը սեղմել: Ինչպէս. «Այ փղայ, մի վար բան է անցնում մարքովս, - քթի փակ ծիծաղելով, Ալազանին ձեռ առնելով, իմ **թելը սեղմելով**՝ աւելացնում է նա: - Վայ թէ Մարօն գրում է, դու քո սպորագրութեամբ փայում ես, թէ չէ ինչո՞վ բացապրել քո իսկազար սերը: - Սիրելի Չարենց, այդ չէ...»³⁶: «Գուսանը չհամբերեց և հարցրեց. - Անուշո՞ղ ո՞ր է, չէ՞ն գայ արեսութեան: Մեխակը խրապող հայացքով նայեց երգչին, իսկ Արտաշէսը **սեղմեց նրա թելը՝ ուրիշ բան խօսի**... Ու Շերամը փոխեց գրոյցի նիւթը»³⁷: Բայց. «Դիրեկտորը նրան արևնելով՝ մօտ եկաւ... **նրա արմունկը սեղմելով** ու ուրիշ շարժումներով աշխատեց հաս-

29 Ռուբէն Զարեան, Յուշապարտում, Երևան, 1975:

30 «Յուշեր Եղիշէ Զարենցի մասին», Երևան, 1986:

31 Վլադիմիր Յարութիւնեան, Արեւադարձ, Երևան, 1977:

32 Քրիստափոր Թափալցեան, Ոսկէ հովիւր, 1955:

33 Վահագն Դաւթեան, Անխորագիր, Երևան, 2003:

34 Աւերիք Իսահակեան, Ուստա Կարօ, Երևան, հ. 4, 1975:

35 Անահիտ Մելոյեան, Եթէ Որդանը խօսէր, Երևան, 1970:

36 «Յուշեր Եղիշէ Զարենցի մասին», Երևան, 1986:

37 Վազգէն Տալեան, Շերամ, Երևան, 1986:

կացնել, որ նա իր ուշադրությունը պէտք է կենտրոնացնի միայն իր վրայ, ինքն է երեւոյթի պարասխանաբան»³⁸: «Նրա ասածներն այնքան անակնկալ էին, որ զարմացան ոչ միայն Զաքարիան ու նրա պառար... Գետրգը ժպտաց քթի փակ ու **աննկատելի սեղմեց իր մօտ նստած Յակոբի արմունկը**: Նա սաստիկ շառագունել էր»³⁹: «Պապ,- կամացուկ դիմեց պարանին,- կաթը հեռացնենք ապահով փող, նորից կյայարնուի ոստիկանը: Պարասխանի փոխարէն Արքակ ծերունին **սեղմեց Ներսէսի ուսը**»⁴⁰:

Ենթախմբի վերջին՝ ամենից ներգործուն շարժոյթն է՝ կշմարել: Այն է՝ մարմնի ծայրերով մարմնի որեւէ փափուկ մասը՝ սեղմել-ճմել: Այս շարժանքն ունի մէկ այլ իմաստ եւս՝ խիստ հաւանելով մէկին սիրալիրութիւն, քնքշանք արտայայտել, որի դէպքում կարարւում է մեղմօրէն, զգոյշ: Ծածուկ իրագրելում հաղորդելու համար սովորաբար կարարւում է սաստկութեամբ, ցաւ պարծառելով, քանի որ վերաբերում է այն դէպքերին, երբ զգուշացումն արտայայտւում է հասցէարկորոշ գործողութիւնների նկատմամբ բարկութեամբ, կամ հարկ է լինում շեղել նրան փրկապետած հոգեվիճակից՝ ուշադրությունը կենտրոնացնելու անհրաժեշտ պարագայի վրայ: Ի փարբերութիւն նախորդների, այս շարժոյթն արտացոլւում է առաւելապէս ոչ թէ բառակապակցութիւնների, այլ ինքնուրոյն, անկախ բառերի միջոցով: Բայերից են. կզմթել, կծմթել, կճմթել, կշմարել, կսմթել, կսմթել, կսմթել, կճմթել, ճմկարել, ամնել: «Մկրտիչ,- Այ կնիկ, ի՞նչ ծովափ, ռեւիզիա, ռեւիզիա... կոմպոզիտոր ջան, յերամնաց կին է, կարծում է, թէ ռեւիզիան ու ծովափը մէկ են... (հայացքով սաստկելով **ճմթում է կնոջը**): Նասկացա՛ր: Սիրուն (ամուսնու ականջին). - կապրեցիր, է, սարի արջ: Բա չհասկացա՞»⁴¹: «Երբ ինքը՝ Երանուհին էլ էր ծիծաղում, Գայիանէն բաշում էր նրա փեշից, **կսմթում, զգուշացնելով, որ լուռ մնայ**: Երանուհին լռում էր»⁴²: Ունենք նաեւ գոյականային բառեր. կծմորաց, կճմորաց, կշմորաց, կսմիթ, կսմթ(ար)աց, կսմթ(ար)ուք, ճմկիթ:

Իրագրելման համար այս կերպ հնարաւոր է ներգործել մարմնի ամենաբարբեր մասերի վրայ, բայց ներկայ իմաստի համար մենք կը նշենք շարժանքի հիմնական, փարածուած ջոքս փարբերակներ, որոնք են. **կշմարել մէկի ազդրը, թելը, կողքը, մէջքը**: Մարմնամասի շարժանքի արտացոլումը լեզուում դառնում է բառակապակցութեամբ եւ որոշակի, միջդեռ ինքնուրոյն բառերը՝ միայն ընդհանուր անուանումներ են: «Յանկանում էր ինչ-որ բան ասել, բայց կինը **նրա թելը կսմթեց**»⁴³: «Արամ Ռշտունին յաճախ էր մտաբերում Սիրանոյշի Մագդան: ... Տեսնում էին նրա... աչքերը, լսում ձիւք, քարանում, մինչ մեծ դերասանուհին կը մօտենար ում հարկն է, **թաքուն կը կսմթեր դերակապարի թելը**, նրան ուշքի բերելու համար, - խօսքդ ըսէ, ծօ՛»⁴⁴: «Յովսէփը Սոնայի դասարակին կապեց մի ընտիր ժամացոյց: Անտիրը չէր հաւաքում աչքերին: **Երբ նրա ազդրը ճմթեց Սաթօն, որ նշան էր այն բանի, թէ փեսա՞ր**, Անտիրը ժպտաց»⁴⁵: «Ազապ-բաշին ականջի փակ ինչ-որ բան փսփսաց... Անելի էր սաստկանում հեկեկոցը: Ազապ-բաշին փեսա, որ չի կարողանում բան հասկացնել,

38 Զօրայր Խալափեան, Ծնծղայ, Երեւան, 1985:

39 Սերօ Խանգաղեան, Պարմուածքներ, Երեւան, 1957:

40 Ռորերը Կարայեան, Փրկութիւն, Երեւան, 1983:

41 Գէորգ Գէորգեան, Կապոյտ ծիտորը, Երեւան, 1985:

42 Վահան Գրիգորեան, Նարսզար փուն, Երեւան, 1982:

43 Քրիստափոր Թափալցեան, Նայրենաշէն, Երեւան, հ.1, 1963:

44 Գէորգ Բրաջեան, Երկու դիմանկար, Ասեա Բերդեան, Արամ Ռշտունի, Երեւան, 1990:

45 Քրիստափոր Թափալցեան, Կեանքի արշալոյսը, Երեւան, 1957:

թաքուն կամթեց փեսացուի մէջքը, Սերը ցաւից ուշքի եկաւ, անճարակ ժպիտով շուրջը նայեց»⁴⁶: «Էդ գերագանցները ի՞նքն է սպացել, թէ՞ ձեր վարիչն է նշանակել: -Սպացել եմ՝ նշանակել է,- ասացի ես: - Սըս,- հայրս **կամթեց մէջքս**»⁴⁷:

բ. Նադուսաժում: Այս ենթախմբի հոմանիշների համար ընդհանուրն այն է, որ ծածուկ իրազեկումը հաղորդելու նպատակով շարժաստղը թեթևակի խփում կամ դիպչում է հաղորդակցին: Ըստ էության դիպչելն այլ բան չէ, քան թեթևակի հարուածելը: Ներկայ դէպքում, շարժասական իմաստի առումով, այս երկու շարժումների միջև տարբերություն չկայ: Տարբերությունն առաջանում է շարժողների կատարման սաստկության տեսակետից. դիպչելը՝ մեղմ, թոյլ աստիճանն է, խփելը՝ ուժեղ, աւելի ներգործուն աստիճանը: Շարժանքները երկուսն են, որովհետև ընդունուած է գործադրել ձեռքը կամ արմունկը: Ձեռքով մէկին խփել (դիպչել), շարժոյթը գործնականում, թերեւս, ունենայ շատ քիչ տարբերակներ, կախուած այն բանից, թէ հաղորդակցի ո՞ր մարմնամասի հետ է շփումը, սակայն հիմնականը՝ սովորականը, հինգն են. խփել (դիպչել) հասցէատիրոջ թելին, կողքին, մէջքին, միմեանց մօտ նստած լինելու դէպքում՝ սեղանի տակ՝ ծնկին, ազդրին: Այս հինգից, ինչ խօսք, ամենից յարմարն ու արարածուածն է առաջինը:

Իրաբանէի տարբերակ կարելի է կատարել երեք ենթատարբերակով՝ ձեռքի ափով, ձեռքի երեսով, մարմնի ծայրերով: Շարժանքի մէկանգամայն կատարման համար ձեռքի ափով կամ երեսով բաւական է խփել (դիպչել) հաղորդակցին մէկ անգամ, իսկ մարմնի ծայրերով թփթփացնել (թոյլ աստիճանի դէպքում՝ մէկ մալով կտրկտացնել) երկուսից-չորս անգամ, սովորական է՝ երեք անգամ: Այժմ բերենք օրինակներ: «Նրանք ճաշարանում նստում էին կողք-կողքի: -Դարձես, դու ձու չես սիրում, ասաց Մանիկը: - Չէ, սիրում եմ, - փորձեց հակառակուել Յասմիկը: Նա դեռ չգիտէր Մանիկին: ... **Սեղանի տակ Սեղան թեթև կալա Յասմիկի ծնկին...** Մանիկը իրենց դռներինց է, նա շատ ուժեղ է»⁴⁸: «Սեղանի տակ **ձեռքով խփեց ամուսնու ազդրին, հասկացնելով, թէ՛ Էլ մի խմիր**» բառական է (առօրեայից): «Նապաշան կուշտ ծիծաղեց, **դիպաւ Ռաֆայէլի թելին ու հասկացրեց**, իրեն շատ լաւ յայտնի է, որ Ռաֆայէլը հեղափոխում է ոչ թէ Անահիթին գործի դնելու խնդրով, այլ Անահիթի անձով»⁴⁹: «**Մարմնի ծայրով թփթփացրեց կնոջ թելին** ու սկսեց կեղծ բարկանալ երեսայի վրայ» (առօրեայից):

Արմունկին դիմելիս՝ շարժաստղն ազդում է հաղորդակցի թելի կամ կողքի վրայ, որով ունենում ենք երկու տարբերակ: Շարժոյթն արտացոլող բառային միատրոններում կայ մի բանի ինքնուրույն բառ՝ արմնկահարել, արմնկել. միսները բառակապակցական կառույցներ են: Համեմատաբար գործածութեան պակաս յաճախականութիւն ունի արմունկով դիպչել կատարման թոյլ աստիճանը: Օրինակ. «Երիտասարդը մի ոչնչացնող հայացք նետեց ծերունուն,-բանտարայտի պէս է պահում իրեն: Ամիրշահեանն **արմունկով թաքուն դիպաւ փեսային**: Լուսիկը այս եւս չնկարելու տուեց»⁵⁰:

Շատ ավելի յաճախ է հանդիպում արմունկով խփել (զարկել) կատարման միջին աստի-

46 **Զարգանդ Դարեան**, Արծիւ Վասպուրականի, Երևան, 1988:

47 **Նրսիս Մաթևոսեան**, Օգոստոս, Երևան, 1967:

48 **Դոնարա Ղարազեղեան**, Մանկութեան գործը, Երևան, 1984:

49 **Նմայեակ Սիրաւ**, ԵԺ 3 հատորով, Անահիթ, Երևան, հ. 2, 1959:

50 **Անժելա Սրեփանեան**, Մորմոք, Երևան, 1982:

ճանրը: «Նայրը ճանապարհին հարցրեց, թե ինչո՞ւ է նա փախու: Վահեն ասաց, որ փախու է: **Կինն արմունկով խփեց ամուսնու թելին, իբր թող**, մի խօսեցրու, ոչինչ»⁵¹: «Այս փեղացուն աչքով-ուրբով արին, **արմունկով խփեցին**, բայց մարդը եռում էր, շար էր վիրա-տրուած»⁵²: «Մուկ Լեւոն, մեզի թողցիկ մը կը շինե՞ս... Խաչիկ **արմունկով զարկաւ կուշ-փիս**: Անմիջապէս հասկացայ: Սկսած էի ձախաւոր առաջաբանով մը: Արդարեւ, ներելի՞ էր մուկ կոչել մէկի, որմէ կախում էր մեր ձեռնարկին յաջողութիւնը»⁵³: Այսպէս հանդիպում է մէկ-երկու գոյականային բառակապակցութիւն՝ արմունկի հարուած: «Զարեմտած համով էր... **կուշփիս արմունկի ուժգին հարուած մը**: Միեւրոյն Ներսիսեանն է: Բոլորը ուրբի ելած են շէյխին օրինակով: Մինչ ես դեռ նստած կմնամ: Վերջացուց՝ մենք պէտք է վերջաց-նենք»⁵⁴: «Նայրիկի հետ մեր փոխանակած **արմունկի հարուածները նշանակում էին**, թէ քայրերը եկան»⁵⁵: Այս շարժանքի կարարման մի երրորդ դէպքում շարժաստղն արմուն-կով սեղմում, ճնշում է հաղորդակցի թելը կամ կողքը, որ դարձեալ յաճախ գործածական է: Արարայայրում է յետեւեալ բայերով, երեւ, մշտեւ, բզեւ, բրթեւ, խթեւ, հրմշտեւ, սեղմեւ: Ինչպէս. «Գեորգ-Ասա, շուր, ո՞ր է այն աղջիկը: -Արեւմ- Էնրի օթախումն է. միր ախջիկ պա-րունը, աղայ: Կարապետ - (աջ **արմունկով խփում է Արեւմին**)»⁵⁶: «Երբ նրանք մեզ նկա-րեցին, **արմունկներով իրար մշտեցին**, ինչ-որ ձեռագործով էին զբաղուած, միասին վեր կացան եւ դանդաղ բայրերով մօտեցան մեզ»⁵⁷: «Շրջապատել էին Արշակին ու Վաղարշա-կին: Լուսիկն իսկոյն հասկացաւ, թէ բանն ինչումն է, եւ **արմունկով հրեց ընկերուհուն**, որ հաւաքի իրեն: Գայիանէն ծիծաղը զսպելու համար ապամներով սեղմեց շրթուրքը»⁵⁸: «Միջօն՝ իր Քերականին պարկերներով զբաղուած՝ բնաւ չնկատեց, որ վարժապետը իր հետ կը խօսէր, մինչեւ որ իր մօտի աշակերտները **հրմշտեցին արմունկներով**»⁵⁹: Այս երրորդ դէպքը, ինչպէս կը փնտնենք թիչ յետոյ, ինչ-որ չափով յարում է յաջորդ ենթախմ-բի շարժանքների կարարման եղանակին: Մի բանի բայական բառային միատրամներում՝ արմունկեւ, արմունկով նշանացի անել, արմունկով նշան փալ կոնկրետ չի նշում շարժանքի կարարման սասկերթեան ասպիճանը, քաբբերակը կամ ենթաքաբբերակը, այլ ընդհա-նուր կերպով անուանելով՝ միայն մաքրանշում է շարժանքը: Ինչպէս. «Դեռ վերջին խօսքե-րը չէի արտասանել, երբ **փեսան արմունկով նշանացի արեց, որ լոն**: Այդ միջոցին մի սքուրեր անցաւ մեր մօտից:

- Ի՞նչ կայ, - հարցրի ես կամացով ձայնով»⁶⁰:

գ. **Կշում**: Այս ենթախմբում շարժանքները դարձեալ երկուսն են: Դրանցից առաջինը կարարելիս հաղորդակցուողները նստած դիրքում են, իրար մօտ: Ծածուկ իրագելում հա-ղորդողը հրում է հասցեարիթոջ ծունկը, կամ, այլ կերպ, բոթում է ծունկը, եւ կամ՝ խթում է

51 **Զորայր Խալափեան**, Քառաբակը շարժիչ, Երեւան, 1985:

52 **Զորայր Խալափեան**, Որսեր՝ էի մարդ ասպծոյ, Երեւան, 1983:

53 **Անդրանիկ Ծառուկեան**, Մանկութիւն չունեցող մարդիկ, Երեւան, 1963:

54 Նոյնը:

55 **Անրի Վերնոյ**, Մայրիկ, Երեւան, 1989:

56 **Գարրիկ Մունդուկեան**, Խաթաբալա, Երեւան, 1980:

57 **Գուրգէն Մահարի**, Երկրասարդութեան սեմին, Երեւան, 1956:

58 **Ազատ Շահինեան**, Թարթուրը ստոյցի վրայ, Երեւան, 1962:

59 **Նամաստեղ**, Նայստարանի լեռներու սրնգահարը, Միջօ, Երեւան, 1989:

60 **Մուրացան**, ԵԺ 3 հարցով, Իմ կաթովիկ հարսնացուն, Երեւան, հ.1, 1975:

ծնկին: Գործածության յաճախականությամբ այս շարժանքը անհամեմատ գիշում է յաջողին և ներկայ իմաստով էլ գեղարուեստական գրականության մեջ քիչ է արտացոլում: Ինչպես. «Ես **հրում եմ Ռուբիկի ծունկը, որ վեր կենանք**: Երևմն ասում է.

- Նստեցեք, ո՞ր էք գնում, հստեք, գրուցենք»⁶¹: «Սեղանի տակ **բոթեց կնոջ ծունկը, որ փոխի խօսակցության թեման**. Կանաչների համար պարահաձի մասին յիշելն անախորժ է: Կինը հասկացաւ ամուսնուն ու խնդրեց մարտցուող խմորեղէնի բաղադրաւրմանը» (առօրեայից):

Նաջորդ շարժոյթին դիմելիս իրագեկողը հրում է հաղորդակցի թելը, կամ կողքը (կողք), և կամ մէջքը (կնակը): Այս մարմնամասերն են համեմատաբար յարմար անկաւար շարժանքու առումով և, միմեանց յարակից լինելով, դիւրում են միեւնոյն շարժոյթի շրջանակներում, որով ունենում ենք երեք տարբերակ: Ծածուկ իրագեկման նպատակով միւս մարմնամասերը հրել կամ ընդունում չէ (առանձին դէպքերն անտեսում ենք կարծրաւրիւր չդառնալու պարճառով) և կամ խիստ տարբեր են տեղով ու կարարման եղանակով, ուստի, ինչպես տեսանք, ուրիշ, ինքնուրոյն շարժոյթներ են (հմմտ. **ծունկը հրել, արմունկով հրել**): Թւել, կողքը, մէջքը ընդունում է հրել չորս կերպ՝ ձեռքի աւիով, չորս մարմնի ծայրերով, ցուցամարով, բթամարով: Այսպիսով, ունենում ենք չորս հիմնական ենթատարբերակ: Շարժանքի գործածության յաճախականութիւնը մեծ է, և իր բազմազանութեամբ արտացոլում է հայոց լեզուում: Նախ, կան բայեր, որոնք շարժոյթի անուանումներն են ընդհանրապէս՝ առանց տարբերակների կամ ենթատարբերակների մարմնանշան: Այսինքն՝ բզկ, բոթբոթել, բոթթել, բրթել, բոթել, դրդել, բշտել, հրել, հրմշտել, միար(թ)ել, մշտել: Ինչպէս. «Փողոցում կանգնեցրեց.

-Ի՞նչ ես քիթդ կախել: Գնանք՝ գարեջուր խմեցնեն:

....Տարաւ գոռով, հեւս էլ Վ. Միքայելանին և Մ. Անուամեանին, որոնք **գաղտնի բզում էին ինձ, որ չհրաճարունեմ**»⁶²: «Մոպիկ նստածներից մի քանիսը, Արշակի ակնարկները լսելով, **իրար բոթբոթում** ու սկսում են ծիծաղել»⁶³: «Զարթիւներ առաջացան դէպի մեզ: Նրանցից մէկը ակնդէպ նայում էր քնի Պեոօին: Վերջինս, յանկարծ նկարելով նրան, **կամաց բոթեց Միքօին**, և երկու ֆիդայիները, մարմնով բազմութեան մէջ, ծուլուցին նրան»⁶⁴: «Այնքան եմ ճարել, որ ե՛ր ևս եմ կերել, ե՛ր մի քանի չքաւոր ընկերների եմ կշտացրել: (Էստեղ ժողովականները ... **իրար հրեցին**, ո՞վ էր իրանց միջից այն մարդը, որ Խոսրովեանցի սեփական գրպանից նպաստ էր ստացել)»⁶⁵: «**Շուշան մշտեց**՝ Նարօն: ... Սպասեց, որ խօսք բանայ հարսիկին, իրենց մոքինը ըսէ... - Հարսիկ, - ըսաւ Նարօն, - քեզի բան մը պիտի ըսեմ...»⁶⁶: Բառակապակցական կառոյցներում, ի տարբերութիւն քիչ վերը յիշատակուած ինքնուրոյն բառերի, մարմնանշում է, թէ ինչպէս է կարարում շարժոյթը, այսինքն՝ ո՞ր տարբերակն է և ո՞ր մարմնամասը՝ ձեռքով բոթել, ցուցամարով հրել, ձեռքով կողքը հրել: «Այս էլ քոն է, գումարը 220 ռուբլի է,- ասաց Աթանէսը,- արի, որդի, այս փողերով Մարիամի

61 **Տրաչեայ Յովհաննիսեան**, Ոսկէ ամպ, Երևան, 1984:

62 **Պաշարէ**, Թատրերական յուշեր, Երևան, 1960:

63 **Բաղդասար Թովիկ**, Արշալոյսից առաջ (Յուշապատում), Երևան, 1979:

64 Նոյնը:

65 **Պերճ Պոօշեան**, Պարմուածքներ, Երևան, 1954::

66 **Յակոբ Մեծուրի**, Կապույտ լոյս, Երևան, 1986:

հարսանիքը կարարենք,- փորձեց նա իր որդու սերը դեպի սեփականությունը, **ձեռով բռնելով կնոջը**,- Այո, որդի,- մեջ մտաւ Գիւրմը»⁶⁷: «Արարաւագորդ դիմեց Շողիկին,- Ինչո՞ւ չէք պարասխանում: - Իբր թէ իմ կարծիքը ձեզ համար կարեւոր է,- ուզեց հեզնել աղջիկը: Էմման **թեթեակի հրեց նրա թելը**: Շողիկը, միայն նրա համար նկատելի, դէմքը ծամածռեց»⁶⁸: «Գարբիէլը ... հարց տուեց,- Իսկ ինձ հետ ինչո՞ւ էք ֆրանսերէն խօսում: ... Տրանս Ռուկանեանը կարաղած **բզեց ընկերոջ մէջքը, կարծես ուզում էր ասել**, փնտնում էս, պարծենկոտութեամբ ամեն ինչ փչացրիք»⁶⁹: Նկատելի է, որ բառակապակցական կառոյցների մեծ մասի կազմի մէջ, դրուած ուղղական կամ փոքրական յղովով, մտնում է կողք բաղադրիչը: Մա ցոյց է տալիս, որ գործնականում աւելի փարածուած է դիմել կողք-ի փարբերակին՝ կողքը բշտել, կողքը թթել, կողքը բոթել, կողքը խթել, կողքը հրել, կողքը մշտել, ցուցամարտով կողքը մխթել (մխտել), ձեռքով կողքը հրել, ապա նաեւ. կողքին բզել, կողքին բոթել, կողքին բրթել, կողքին հրել, կողքին մխթել (մխտել), կողքին մշտել: Ըստ որում, հանդէս է գալիս նաեւ կող բառային փարբերակը: Օրինակներ. «Ղազար, որդի, կամ Վահանին պիտի տան Մոսկվայ, կամ փանը մնաս, ... արտերը հնձես ժամանակին: Վահանը **կողք է բզում**, որ Մոսկվա գնալը յանձն առնեմ, գիտեք, որ ես աւելի շոյայ եմ ծախսերի մէջ»⁷⁰: «Նկարագրէք է ծերունու խօսքը: Ընկերներս կրանում լսում են, իսկ ես կամացուկ շշտում եմ Վոսմի ականջին: Վոսմը **բոթում է կողքս**, իսկ Յակոբը խեթում է հայացքով»⁷¹: «Մենք հարսի **կողքին էլ թարուն բոթում ա, թէ՛ պրծի, վերջացրու, ... կէս քշեր դառաւ**»⁷²: «Շարժանկարին սրահին մէջ, երբ լոյսերը մարեցան, **Արշակ մխտեց կողքիս: Գիտէի, թէ ինչ հասկցնել կ'ուզէր**: Մութը որքան բարենպաստ է, թովդ նստած աղջիկը նուաճելու համար»⁷³:

դ. **Ձգում**: Ծածուկ իրազեկումը հաղորդելու համար ընդունում է ձգել հաղորդակցի թելը կամ հագուստի ծայրը: Այս եղանակների հիման վրայ առաջ են եկել մի-մի շարժոյթ: Առաջինը կարարում է երկու փարբերակով՝ բռնելով բազուկը կամ ձեռքը: Արարացոյող բառակապակցություններում գործողությունը ցոյց է տալիս ձգել, ձիգ տալ, քաշել բայերը: Գոյականային, թել, կտու, ձեռք բաղադրիչները դրում են ուղղական կան բացառական յղովով: Ուղղականով ձեռքը՝ թելը ձգել (ձիգ տալ), թելը քաշել, կտուր ձգել (ձիգ տալ), կտուր քաշել, ձեռքը ձգել (ձիգ տալ), ձեռքը քաշել: Օրինակներ. «Ձեռաւորումը յանձնուեց Յակոբ Կոջոյեանին: Եղանք նկարչի արուեստանոցում: Կոջոյեանն ասաց, թէ դեռ բան չի արել: ... Իմանալով Նաիրու բնատրոյթները՝ **թելը քաշեցի եւ հասկացրի, որ ձայն չհանի**»⁷⁴: «Մայորը գնաց դեպի արտմերենան: Ջոկարավարը թուրը կուլ տուեց, միտ երկու պիտներները **ձգեցին նրա թելը, այսինքն թէ՛ շուտ արաւ**»⁷⁵: Բացառականով ձեռքը՝ թելից ձգել (ձիգ տալ), թելից քաշել, կտուից ձգել (ձիգ տալ), կտուից քաշել, ձեռքից ձգել (ձիգ տալ), ձեռքից քաշել: Օրին-

67 **Շիրվանզադէ**, ԵԺ 10 հատորով, Վարդան Արտմեան, Երևան, հ. 3, 1959:

68 **Անժելա Մարտիանեան**, Քոյրեր, Երևան, 1947:

69 **Ֆրանց Վերֆել**, Մոտայ լեռան 40 օրը, Երևան, 1964:

70 «Վահան Տէրեանը ժամանակակիցների յուշերում», Երևան, 1964:

71 **Գևորգ Դերիկեան**, Մաքառում, Երևան, 1980:

72 **Պերճ Գոթշեան**, ԵԺ 3 հատորով, Սօս եւ Վարդիթեր, Երևան, հ.1, 1953:

73 **Մուշեղ Իշխան**, Երկեր, Սպասում, Երևան, 1990:

74 **Ռուբէն Զարեան**, Յուշապարտում, Երևան, 1975:

75 **Վազգեն Տալեան**, Մինչեւ լուսաբաց, Երևան, 1987:

նակ. «Ղուկասը բարի գիշեր է ասում քղերթին, բայց **աննկարելիօրեն քաշում է թևիցս**, երևի, իսկապես որ փորացաւ ունի: Առանց այն էլ ես մտածում եմ ուղեկցել ընկերոջս...»⁷⁶:

Երկրորդ՝ հագուստի ծայրը ձգել շարժոյթը եւս ունի երկու հիմնական, ընդհանուր պարածում ունեցող պարբերակ՝ **թևքը ձգել եւ փէշը ձգել**: Անշուշտ, կարող են լինել նաեւ ուրիշ, ոչ քիչ հանդիպող, երկրորդական պարբերակներ: Նոյն ձգել, ձիգ փալ, քաշել, բայերի հետ պա ղէպքում հանդէս են գալիս **թևք, փէշ** գոյականային բաղադրիչները՝ դարձնալ ուղղական կամ բացառական յոդվներով: Օրինակներ. «Նինգ ժամ է, կը խմէք, էդ կենաց չաքծա՛ւ: Ուսնկիցը **քաշում է Ներսէի փէշը** եւ աչք-ունքով հասկացնում, որ անյարմար է, մարդը խօսում է»⁷⁷: «Նրանց վէճն սկզբում թուում է վերացական, անհետաքրքիր: Սամսոնը **փէշս քաշում է, գնանք**: Բայց Տիգրանն այդ նկարելով, **ձիգ է փալիս մեր թևքերից՝ սպասէք**»⁷⁸: «Նամօն **աննկար ձգեց Գուգօի թևքից: Գուգօն, ըստ պայմանի**, միանգամից խոճալի փեսք ընդունեց»⁷⁹: «Մերք լալիս էր... Ազապ-բաշին մի քանի անգամ **ձգեց նրա չուխայի փէշից...**»⁸⁰: «Երկրորդ օպերէնրս խաբօրէն քննադարեց... Մոպեցայ ամբիռնին: Աճառեանը, որ նստած էր հէնց առաջին շարքի ծայրին, **շինելիս փէշից քաշեց**: Թերուեցի ղէպի նա: - Կարակով պարասխանիր, ծիծաղը ամենից հարու գէնքն է»⁸¹: Կան կառոյցներ, որոնց կազմի մէջ մտնում են հագուստ, հագուստի ծայր, վերնահանդերձ կամ որոշակի հագուստի անուանումով բաղադրիչներ՝ հագուստի ծայրը քաշել, հագուստից քաշել, վերնահանդերձի ծայրը ձիգ փալ, փաքարի ծայրը ձգել եւ այլն: Ինչպէս, «Ինչի՞ են ձեզ բերել էսպէղ: - Եթէ գիպէք, մեզի ըսէք, - ըսի ցուրտ: Ներսիսեանցին **քաշեց թիկնոցիս ծայրէն, երևի ըսել կ'ուզէր**, որ քաղաքաւարութեամբ պարասխանեմ»⁸²:

Մինչ այժմ մենք կանգ առանք ներկայ շարքի հոմանիշների առանձին-առանձին գործածութեան վրայ: Սակայն պարբեր պարզառնելով, միևնույն նպատակով, շարժառոյթին հարկ է լինում նաեւ դիմել դրանցից մի քանիսին՝ կարարելով միաժամանակ կամ յաջորդաբար: Եթէ որեւէ շարժոյթով միտքը հաղորդելն արդիւնաւէտ չէ, հաղորդակիցը չի ընկալում կամ ուշադրութիւն չի դարձնում, պահանջ է առաջանում դիմելու ավելի ներգործուն հոմանիշների: Նեռուից, դիմախաղի իրազեկումը պակաս ուշադրութիւն գրառող եղանակ է, մինչդեռ անմիջական շփումը առանել ազդեցիկ է: Վերջիններիս մէջ էլ թևքից քաշելը, ծունկը հրելը համեմատաբար քիչ ներգործուն են, մինչդեռ ուրիշ սեղմելը, կմշտելը անմիջապէս զգաստացնում են հաղորդակցին: Սպ. Զօրեանի «Ամիրեանների ընտանիքը» վէպի յետևեալ դրուագում Զարօն ցանկանում է ժամանակին լեցնել փաքին, փոխել խօսակցութիւնը, հարկադրուած է լինում դիմելու նախ մէկ, ապա ուրիշ եղանակի: «Զարօն մի քանի անգամ **աչքով-ունքով արաւ փաքին**, յետոյ, նրա կողքին նստելով, **փէշը քաշեց**»: Անահիտ Սահինեանի «Կարօպ» վէպում միևնույն միտքը հասկացնելու համար գործածում է երեք

76 Յարութիւն Մկրտչեան, Անյայտ գիւտորի յիշատակարանը, Երևան, 1960:

77 Մուշեղ Գալշոյեան, Մարութա սարի ամպերը, Ներսէ, Երևան, 1983:

78 Մարկիան Զօրեան, ԵԺ 12 հատորով, Մի կեանքի պարմութիւն, հ. 3, Երևան, 1979:

79 Ազապ Շահինեան, Թապրոնը ստոյցի վրայ, Երևան, 1962:

80 Զարգանդ Գարեան, Արծի Վասպուրականի, Երևան, 1988:

81 Գառնիկ Մարկիանեան, Աճառեանի հետ, Երևան, 1976:

82 Վազգէն Շուշանեան, Երկիր յիշատակաց, Երևան, 1966:

շարժասական հոմանիշ. «Տնքալով քեզից բարձրացաւ Սուրենի մայրը: **Մայրը նրա ուրբը փրորեց, փէշը քաշեց, աչքով-ունքով հասկացրեց՝ թէ դու մնայ...**»:

Որքան մեծ է անհանգստութիւնը, այնքան փոփոխակի են հոմանիշները, ընկրկում են որքան հնարատր է աւելի սաստկական բնոյթ ունեցողները: Այսպէս է, ահա, Սասուն Վարդանեանի «Գիւղական պարկերներում», ուր մի հարաւածում հարկ է լինում դարձնալ ժամանակին լեցնել, կանխելու համար ակնկալիք անախորժութիւնը: «Իզուր էր մայրս անհանգստանում: Իզուր էր փորձում **աչք-ունքով, թաքուն մշտելով, կսմթելով մեզ լեցնել:** Նա շար էր վախենում Բաբուլի ծռութիւնից...»:

Եւ այսպէս, մենք քննութեան առանք ծածուկ իրազեկման շարժասական հոմանիշային շարքը: Այն բաժանեցինք երկու խմբի: Մի խմբի շարժողութիւնը կարարում էին որոշակի պարաժողութիւնից եւ դիմախաղեր էին, իսկ միւսինը՝ հաղորդակցողների անմիջական շփման միջոցով եւ բոլորն էլ շարժանքներ էին: Վերջիններս գործածում էին յերեւեալ եղանակները՝ սեղմում, հարաւածում, հրում, ձգում: Նոմանիշների ընկրկութիւնը կախուած էր այն բանից, թէ քուեալ իրավիճակում դրանք որքան են ներգործուն կամ որքան աննկատելի: Ծածուկ իրազեկումը հասցէագրում է կամ ներկաներից առանձնացրած որոշակի հաղորդակցի, կամ բոլորին դիմելիս՝ հաղորդող նխքի մի մասը ներկայացում է իբրեւ ենթափրքս՝ բարձրաձայն չառում մի բան, գաղտնիք: Անշուշտ, ծածուկ իրազեկում հաղորդելու համար, աննկատելիութեան պայմանում, դիմում են նաեւ բացայայտ կարարող, որոշակի իմաստ ունեցող շարժողութիւնի եւ: Նախատր է քուեակնօրէն շարժասութեամբ խօսակցել, ինչպէս մնջախօսութեան ժամանակ քեզի է ունենում ներկաներից մի մասի միջեւ: Սակայն բացայայտ, որոշակի իմաստով շարժողութիւնի համար այդ կը լինի կիրառութեան սոսկ մի դէպք, ոչ բնորոշիչ դրսեւորում: Նոյն կերպ՝ միայն իրար լսելի ձայնով շնջանք չի նշանակում, թէ գործածուած բառերը նախաքեսում են յարկապէս ծածուկ հաղորդակցուելու համար, այլ այն, որ այդպէս էր նպարակայարմար քուեալ իրավիճակում: Ինչպէս քեսանք, աննկատ կարարուելը, չքարքերակուած, իրադրութեան պահանջով իմաստն արքայայքող ծածուկ իրազեկման շարժողութիւնի հիմնական ու մշքապէս դրսեւորող յարկանիշներն են:

Յօդուածում քննութեան առանք քասներկու շարժողք: Վերջում բերում ենք դրանց ցանկը, ըսք վերը նշում խմբերի եւ ենթախմբերի:

Դիմախաղեր՝ **աչքով անել, ունքով անել:**

Շարժանքներ՝ **ագդրը սեղմել, թելը սեղմել, կմշքել, ուրբով մէկի ուրբը սեղմել, արմնկահարել, մարների ձայրերով մէկի մարմնի որել մասի խփել (դիպչել, թփթփացնել), ծունկը հրել, կողքը (թելը, մէջքը) հրել, թելը քաշել, հագուսքի ձայրը (փէշը, թելքը) քաշել:**

ՅՈՐԵԼԵՆԻՅ ԳԻՐՔԸ՝ ՆԱՅՔԻ ՄԱՍԻՆ

Յորելենից գիրքը (Յորելանների գիրք, סֵפֶר הַיּוֹבְהֵלִים-Sepher hay-Yobhelim) կա-
նոնից դուրս մնացած մի գրութիւն է, որ ընդունուած է միայն Եթովպական Եկեղեցու
և Եթովպական փարաժքներից սերող հրեայ համայնքների կողմից¹: Եւ բնական է,
որ դրա լուսագոյն և հաւասարի օրինակը հաքելերէն «Գիրք Բաշխմանցն» է²: Սրա
հետ մեկտեղ գրքի յիշարակութիւնները հանդիպում են դեռեւս Որոգիւնէսի (185-254),
Եպիփան Կիպրացու (†403), Եւսեբիոս Շիրոնիմուսի (342-419) և այլոց գործերում:
Գիրքը կոչուել է նաև Փոքր Ծննդոց³, Մովսէսի Ապոկալիպսիս⁴ և այլ ձևերով: Օրինակ՝
Բրիտանական թանգարանում պահուող ասորերէն պարամիկը վերնագրուած է՝
«Նահապելորների կանանց անուններն ըստ հրեական՝ Յորելենից կոչուող գրքի»⁵:
Անունների հանգամանքը շեշտուած է նաև մէկ այլ վերագրութեամբ՝ «Աղամի
դուստրների անունները»⁶:

Յորելենիցի Եթովպական օրինակները թարգմանուել են յունարէնից: Ի մասնաւորի
սա ապացուցում է մի շարք հունարանութիւնների առկայութեամբ, ինչպէս և
անունների յունական և ոչ թէ երբայական ձևերով⁷: Մինչև անցեալ դարի կէսերը
ԺԵ.-ԺԶ. հարիւրամեակների այս բնագրերը ամբողջական պահպանուած հագուագիւր
օրինակներ էին, մինչև որ 1947-1956 թթ. Բումբանում յայտնաբերուեցին Յորելենիցի
փասանիւնց նոր ձեռագրեր⁸, քանակութիւն, որ խօսում է գրքի կիրառուածութեան մասին:

Գրքի յիշուած գլուխները պարմում են Ծննդոցում և մասամբ Ելիցում յիշուած
դէպքերի մասին: Սակայն ի տարբերութիւն Ծննդոցի, ուր պարմողի անձնաւորութիւնն
անյայտ է մնում, Յորելենից գրքում պարմողը հրեշտակն է, իսկ Մովսէսը՝ լսողն ու
գրառողը. «Եւ Հրեշտակը, [որ Սինայում] ներկայ էր, ըստ Տիրոջ խօսքի դիմեց Մովսէսին՝

1 Տե՛ս <http://en.wikipedia.org/wiki/Jubilees>:

2 *መጽሐፈ ኩፋሌ* (Mets'hafe Kufale), որից երկու օրինակ պահում է Փարիզի ազգային գրադարանում,
մէկական՝ Բրիտանական թանգարանում և Թուրինգէնի համալսարանի գրադարանում:

3 Այսպէս «փոքր» որոշիչը ցի վերաբերում գրքի ծաւալին: Իրականում այն կանոնում ընդգրկուածից
աւելի մեծ է: Ներագոյությունը «փոքրը» բացաւրում են պարմութիւնը փոքր շրջափուլերի (49-ական
տարի) բաժանելով և մանր-փոքր հանգամանքներին ուշադրութիւն դարձնելով:

4 Այս վերագրութեամբ գիրքը հանդիպում է քիզանդական մարեմազիր Գէորգ Սինկելլուսի (†810
յետոյ) մօտ (Έκλογὴ Χρονογραφίας, i. 5) «ἐν τῇ Μεωσέως λεγομένη ἀποκαλύψει», որից վերցնում է նաև
Գէորգ Կեդրենուսը (մօտ. ԺԱ.-ԺԲ. դդ.):

5 Տե՛ս <http://en.wikipedia.org/wiki/Jubilees>:

6 Տե՛ս «*The Book of Jubilees or The Little Genesis*», Translated from the editor's ethiopic text and edited,
with introduction, notes and indices by R. H. Charles, London, 1902, xvii.

7 Տե՛ս անդ, էջ xxx.

8 Տե՛ս <http://en.wikipedia.org/wiki/Jubilees>:

ասելով. «Գրառի՛ր արարչութեան ողջ պատմութիւնը»⁹: Միւս փարբերությունն այն է, որ այսպէղ հեղինակը խստիւ հետևում է դէպքերի յաջորդականութեանը, ժամանակները բաժանում է յորելեանների եւ սկսելով արարչությունից (Ադամից)՝ հասնում է մինչեւ հրէաների մուրքն Աւերեաց երկիր՝ ճշգրիտ յիսուն յորելեան¹⁰:

Համարում է, որ այս գիրքն սրելոծուել է Ք. ծ. ա. 153-105 թթ. միջեւ ու կարող էր հիմնականում արքագրութեամբ լինել Հին Կրակարանից: Սակայն այսպէղ առաջ է գալիս Յորելենիցի ամենակարեւոր առանձնայատկությունը. երբեմն մարմանաշում է դէպքերի ժամանակը, քրում են անուններ եւ յիշարակում են այնպիսի հանգամանքներ, որոնք բացակայում են կանոնական գրքերում: Ներկայարար սա չի կարելի Աստուածաշնչի հասարակ ծաղկաքաղ համարել. Յորելենիցի հեղինակն ունեցել է բանաւոր կամ գրաւոր մի աղբյուր, որ որեւէ այլ երկով մեզ չի հասել, ուստի այս առմով Փոքր Ծննդոցը մեծապէս արժէքաւոր է:

Ուշագրաւ է, օրինակ, ջրհեղեղի որոշ հանգամանքներ բացայայտող հասարակութիւնը. «Եւ ջրերը բարձրացան երկրի վրայ. բոլոր բարձր լեռներից ջրերը տասնհինգ կանգուն վեր էին: Եւ տապանը տարուբերուելով քչւում էր ջրերի վրայ... Եւ տապանը զնաց ու կանգ առաւ Արարատի լեռներից մէկի՝ Լուբարի»¹¹ զազաթին... Եւ չորրորդ ամսուայ նորալուսնին մեծ անդունդի աղբիւրները փակուեցին եւ երկնքի հորդահոս դարպասները կողպուեցին... Եւ տասներորդ ամսուայ նորալուսնին երեւացին լեռների զազաթները»¹²: Փորձելիք սոյն հարկումը համեմարել Աստուածաշունչ մարեանի հետ. «Եւ սաստկանայր ջուրն յոյժ յոյժ ի վերայ երկրի եւ ծածկէր զամենայն լերինս բարձունս որ էին ի ներքոյ երկնից: Հնգետասան կանգուն բարձրացաւ ջուրն ի վեր: Եւ ծածկեաց զամենայն լերինս»¹³: Այլա՛ւ «Եւ զիջանէր տակաւ, երթայր ջուրն եւ թուլանայր յերկրէ եւ նուազէր ջուրն յետ հարիւր յիսուն աւուր: Եւ նստաւ Տապանն յեւթներորդում ամսեանն ի քսան եւ յեւթն ամսոյն ի լերինս Արարատայ: Եւ ջուրն երթայր եւ նուազէր մինչեւ ի տասներորդ ամիսն. իսկ յամսեանն մետասաներորդի,

9 Յորելենից գիրք, գլ. Բ. 1:

10 Հրէական աւանդութեան համաձայն՝ յիսուներորդ (յարկապէս այս փարիքն էր համարում յորելենական) փարին բոլորելիս մարդն իրաւունք էր ստանում փչելու պաշտամունքային գալարափողը՝ յորելը, որից եւ ծագում է յորելեան բառը: Սակայն Յորելենից գրքի պարագային ժամանակը յիսունականների չի բաժանուած, այլ 49-ական փարիների. իբրեւ կենտրոնական վիպական թիւ է ընտրուած եօթը եւ դրանից ծագող 49-ը (7x7). Կրնս http://ru.wikipedia.org/wiki/Книга_Иова: Ժամանակի չափման առումով Յորելենիցին նմանում են «Կրակ Ղեւեայ» գրութեամբ հանդիպող՝ «յերկրորդ յորելինին», «յեթներորդ եթներեկին» ձեւերը. Կրնս «Ձանգարան հին եւ նոր նախնեաց», Ա., «Անկանոն գիրք Հին Կրակարանաց», Վենետիկ, 1896, էջ 71:

11 Լուբար քաղաքնուն մէջ Լ-Ղ անցումը օրիպատի համարելով՝ կտրանանք Ղուբար ձեւը, որ նոյն Մեծ Մասիսն է. Կրնս Թ. Յակոբեան եւ ուրիշներ, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների քաղաքների բառարան, հար. 3, Երեւան, 1991:

12 Յորելենից գիրք, Դ. 26-30:

13 Աստուածաշունչ մարեան Հին եւ Նոր Կրակարանաց, Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերութիւն, 1997, Ծննդ. Է. 19-20:

ապացոյցներից մէկը Լուբար լեռան յիշարակումն է²⁰։ Ընդ որում, այսպէս պէտք է նկատել, որ Քումրանի ձեռագրում մի անգամ նշում է. «Տապանն իջաւ Արարատեան լեռներից մէկի վրայ»²¹, իսկ միւս դէպքում՝ «...եւ սկսեցինք ես՝ [Նոյս,] եւ բոլոր որդիներս մշակել հողը։ Եւ Լուբար լեռան վրայ խաղողի մի մեծ այգի տնկեցի, եւ չորս տարի անց այն ինձ առատ գինի պարգեւեց»²²։ Իբրեւ փարբերութիւն պէտք է յիշել, որ չնայեաժ երկրորդ օրինակում Յորելենիցը եւ Քումրանի պարականոնը համընկնում են հիմնական գաղափարով, այն է՝ *Լուբարի վրայ խաղողի այգի տնկուեց*, առաջին հարաւածի պարագային քումրանեանը բաւարարում է վերոբերեալ՝ «Արարատեան լեռներից մէկի վրայ» փողով, մինչդեռ Փոքր Ծննդոցը մասնաւորեցնում է՝ «Արարատի լեռներից մէկի՝ Լուբարի գագաթին»։

Ինչպէս նշում է Ծննդոցի Պարականոնի եւ Յորելենիցի համեմատող Դանիէլ Մաշիւլան՝ երկու բնագրերի համընկնող փոփոխութիւնները վեցն են՝ ա. Նոյի կնոջ յիշարակութիւնը *Բատենոշ* (*Բեպենոշ*) ձեւով (այս պնդումը հակասում է հայկական աւանդութեանը), բ. ողջակէզի մարտցում ջրհեղեղից յետոյ, գ. Լուբարի վրայ խաղողի այգու հիմնումը, դ. հողերի բաշխումը Նոյի որդիներին, ե. Նէբրոնի կառուցումը, գ. Արրահամի եւ Սառայի եօթնամեայ ժամանակագրութիւնը Եգիպտոսում գտնուելու ընթացքում։ Ներագոյությունը այս փոփոխութիւնները բացատրում են փարբեր, երբեմն հակասական եղանակներով, որոնցից հիմնականները հետեւեալներն են. ա. Յորելենիցն աղբիւր է ծառայել քումրանեանի համար, բ. քումրանեան պարականոնը աղբիւր է ծառայել Յորելենիցի համար, գ. երկուսի աղբիւրը մի երրորդ՝ չպահպանուած բնագիր է²³։

Առանձնակի հարկ է անդրադառնալ Դանիէլ Մաշիւլայի՝ երկու բնագրերի համընկնումների մասին խօսքի առաջին կէտին. «The name of Noah's wife, *Batenosh* (1Qap-Gen 5.3, 8; Jub 4:28)»²⁴, որ, ինչպէս նշեցինք, հակասում է Նոյի փիկնոջ մասին հայկական աւանդութիւններին, համաձայն որոնց փիկինը պիտի կոչուէր Նոյնմգար²⁵։

Իրականում հետագոյությունը վրիպել է. *Բատենոշ*-ը Նոյ նահապետի մայրն էր, Ղամնքի կինը։ Եւ երկու բնագրերում հենց այս միտքն է. «Ղամնքը կնութեան առաւ մէկին, որի անունն էր Բատենոշ»²⁶. «Եւ ես՝ Ղամնքս, փխրելով գնացի Բատենոշի՝ կնոջս մօտ»²⁷։ Այսինքն՝ բնագրերի եւ հայկական աւանդութեան նիւթում հակասութիւն

20 "Апокриф Книги Бытия", перевод и вступительная статья К. Б. Старковой- փնն <http://www.biblicalstudies.ru/Lib/Kumran/1QGenAp.html>. հմմտ. The Genesis Apocryphon (1Q20): A Reevaluation of its Text, Interpretive Character, and Relationship to The Book of Jubilees, A Dissertation Submitted to the Graduate School of the University of Notre Dame in Partial Fulfillment of the Requirements of the Degree of Doctor of Philosophy by Daniel A. Machiela, B.A., M.A., 2007, էջ 46:

21 Genesis Apocryphon, սիւնակ Ժ., 12:

22 Genesis Apocryphon, սիւնակ ԺԲ., 13:

23 Տե՛ս "The Genesis Apocryphon (1Q20): A Reevaluation of ...", էջ 32 եւ յջ.:

24 Ամր, էջ 32:

25 Տե՛ս Նր. *Անանեան*, Նայոց անձնանունների բառարան, հար. Դ., Երեսն, 1948, էջ 82-83:

26 Յորելենից Դ., 28:

27 Ծննդոցի Պարականոն, սիւնակ Բ. 3:

գոյություն չունի: Դեռ ասելին՝ Յոբելենիցում Նոյի կնոջը Կնոնը անունը հնչյունաբանորեն գրեթե նոյնական է հայկական առանդության մեջ պահպանուած ձևի հետ. անգլերեն փարբերակում փիկնոջ անունը *Ėmzârâ* է, ռուսերենում՝ *Емзарар*²⁸: Փաստորեն, բացակայում է միայն հայերեն փարբերակի «նոյ»՝ առաջին վանկը:

Միս կողմից երբեմն կարծիքներ են հնչել, որ Նոյի կինը Ծննդ. Դ. 22-ում («Բերեշիթ Ռաբբա» 23, 4) յիշուած **Նոյեմա**-ն է²⁹: Եթե ընդունենք, որ սա ճիշտ պնդում է, աստուածաշնչեան եւ երկու պարականոններում հանդիպող ձևերը համադրելով կարող ենք փնտնել, որ հայկական **Նոյեմգար**-ն իր մեջ ամփոփում է թե՛ մէկը, թե՛ միւսը, ուստի կարելի է կարծել՝ սկզբնական-ամբողջական փարբերակին առաւել մօտ պիտի լինի:

Նայքին վերաբերող հարուածները ուշագրաւ համարելով ոչ միայն հոգեւոր-կրօնական փեսակէտից, այլ նաեւ գուր ճանաչողական՝ նպարակայարմար գրանք քաղուածաբար ներկայացնել համապարասխան կտորները, որոնց թարգմանութիւնը կարարել ենք անգլերէն եւ ռուսերէն³⁰ փարբերակների համադրութեամբ: Անգլերէն փարբերակում առկայ է փողարման համարակալում, որ կիրառել են որոնման գործը դիւրացնելու համար: Արժէքատու են նաեւ անգլերէնի թարգմանիչ դր. Չարլզի ծանօթագրութիւնները, որ նոյնպէս ընդգրկել ենք՝ ի նկատ առնելով դրանց կարեւորութիւնը: Չարլզի ծանօթագրութիւնները համարակալուած են արաբական թուանշաններով եւ գեղեղուած են փողարակում, իսկ մեր ծանօթագրութիւնները այբբենական համարակալմամբ՝ նիւթի վերջում:

ԳԷՈՐԳ ՄԱՂՈՅԵԱՆ

28 Տե՛ս Յոբելենից Դ., 33:

29 Տե՛ս <http://en.wikipedia.org/wiki/Naamah> հմմտ. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Hoema>

30 Անգլերէն ըստ վերնում նշուած՝ «*The Book of Jubilees or The Little Genesis*» գրքի, իսկ ռուսերէն փարբերակը՝ «Книга Юбилеев», введ. и рус. пер. проф. прот. А. Смирнова: 2-й вып. апокрифов Ветхого Завета. — Казань, 1895. վերցրել ենք՝ http://krotov.info/library/bible/comm3/vz_apokr1.htm հասցէից:

«ԳԻՐՔ, ՈՐ ԿՈՉԻ ՅՈՐԴԱՆԵՆԻՅԱՆ»

ԿԱՄ

«ՓՈՔՐ ԾՆՆԴՈՑ»

(Հատուածներ)

[Գլուխ] Գ. 25-26

Եւ նա [Ենոքը] անուշարոյր խունկ ծխեցրեց, որ հաճոյ եղաւ Տիրոջը Միջօրէի³¹ լեռան վրայ: Որովհետեւ Տէրը չորս [հաճոյ] վայր ունի երկրի վրայ. Եղեմական այգին, եւ Արեւելքի լեռը, եւ լեռն այս, որի վրայ [գտնուում] ես այսօր՝ Սինայը, եւ Սիոն լեռը, որ յանուն երկրի օրհնութեան կօրհնուի նոր արարչութեան ժամանակ³¹:

[Գլուխ] Ե. 27-28

Եւ ջուրը ծածկում էր երկրի մակերեսը չինգ ամիս՝ հարյուր յիսուն օր: Եւ տապանը³² գնաց ու կանգ առաւ Արարատի լեռներից մէկի՝ Լուրարի գագաթին³²:

31 Incense of the sanctuary, or "incense in the sanctuary." Sweet spices acceptable before the Lord on the Mount. bcd = "acceptable before the Lord on the mountains of the South" (qatr). Սակայն qatr բառի կիրառութեան օրինակ որեւէ այլ տեղ չկայ: a օրինակում դրա փոխարէն գրուած է badabr: Ես այն բնորոշել եմ իբրեւ զĕlātê = «անուշարոյր խունկեր»-ի եղծուած ձեւ: Այս բառերը կապուում են Ելք Լ., 7-ի հետ:

Լեռան վրայ. a այսպէս: bcd «Միջօրէի լեռան վրայ» (or South.-կամ Հարաւի): Տե՛ս յաջորդիւ:

Այս վայրերից երեքը կապուած են մարդկութեան պատմութեան երեք բեկումնային պահերի հետ. Եղեմական այգին իբրեւ մարդու առաջին օրրան, Սինայ լեռը, ուր տրուեց Օրէնքը, եւ Սիոն լեռը կրօնապետութեան կենտրոն: Այս երեքը դարձեալ մատնանշուում են Ը. 19-ում: Թէ որն է Արեւելքի լեռը՝ անկարող եմ որոշել: ZDMG-ի («Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft»-Նաւդէս Գերմանական Արեւելեան ընկերութեան.-Գ. Մ.) xi. 730-733 էջերում Ռապոպորտն այն կարծիքն է յայտնում, թէ խնդրոյ առարկան Եփրատի լեռն է (Յեսու Նաւեայ Ժէ. 15): Նա նշում է, որ սա Պաղեստինի ամենաարեւելեան լեռն է, որ ներառում է Սամարացիների, Գադիզին [լեռան], Սիկիմացոց եւ Սամարիոյ սրբութիւնները, որ Արրահամն ու Յակոբն օրհնեցին (Ծննդ. ԺԲ. 7, ԼԳ. 20)... Սակայն նման մեկնարանութիւնը ենթադրում է, որ հեղինակ պիտի լինի որեւէ սամարացի, որով եւ բացառում է. բնագրական նիւթը հակասում է դրան: Բացի այդ. Սիոնի մատնանշումը եւս այդ ճանապարհով է ուղղորդում: Որոշակի հաւանականութիւն կայ Rönsch-ի (Das Buch der Jubiläen, 1874.-Գ. Մ.) առաջարկում (էջ 505-6), թէ Արեւելեան լեռան տակ պէտք է հասկանանք Արարատի գագաթներից մէկը, ուր կանգ առաւ տապանը եւ Նոյր ողջակէզ մատուցեց՝ իմա՝ Լուրարը, որովհետեւ այն գտնուում է Պաղեստինից հիւսիս-արեւելք, եւ այս չորս վայրերի հետ կկապուեն Ադամի, Նոյի, Մովսէսի եւ Դաւթի անունները: Տե՛ս viii. 19 (ծան.): Միւս կողմից հնարաւոր է, որ այստեղ գործ ունենք այն լեռան հետ, ուր ներկայ հատուածում Ենոքը խունկ ծխեցրեց: Եթէ հիմնուենք «Die Schatzhöhle» (Գաւնաւարան.-Գ. Մ.) եւ Ադամի ու Եւայի գրքի (Ադամգիրք) վրա, Սեթին եւ իր սերունդներին բնակութեան տրուեց Եփրատի մերձակայ լեռը, չիջնելով դաշտավայր, չխառնուել Կայէնի սերունդների հետ: Ադամի պատուիրանին հետեւել են մինչեւ Յարէղ: Այս լեռն իրաւամբ կարող է նկատուել որպէս Արեւելքի լեռ: Կամ Արեւելքի լեռն այն է, որ նկարագրւում է իբրեւ Տիրոջ Գահ երկրի վրայ, Ենոք xviii. 6-9, xxiii. 1-3, որի վրայ կրազմի Տէրը, երբ այցելի երկիր: Այն Եղեմական այգու հարեւանութեամբ գտնուող լեռներից ամենաբարձրն է: Հմմտ. Եթ. Ենոք xxxii 1-2, lxxvii 3-4: Փաստ է, որ Ենոքի գրքում Եղեմական այգին հիւսիս-արեւմուտքում է, մինչդեռ Յորդանիցում՝ արեւելք. տե՛ս viii. 16». «The Book of Jubilees or The Little Genesis», էջ 39-40:

32 Ծննդ. Է., 4: Այս Լուրար (Lûbâr) անունը դարձեալ հանդիպում է Է. 1-ում (տե՛ս ծան.):

[Գլուխ] Զ. 1, 11

Եւ երրորդ ամսուայ նորալուսնին նա ելաւ Տապանից եւ այդ [Լուբար] լեռան վրայ զոհասեղան շինեց³³:

Յանուն սրա նա խօսեց քո՝ [Մովսէսի] հետ, որպէսզի դու եւս Իսրայէլի որդւոց հետ միասին [Սինայ] լեռան վրայ այս ամսում երդմամբ ուխտ հաստատես եւ ցօղես արեամբ ի սէր բոլոր բառերի, որ [առկայ են] ուխտում, որը նրանց հետ հաստատեց Տէրը ամենայն ժամանակների համար:

[Գլուխ] Է. 1-2, 13-18

Եւ այս յօբելենի առաջին տարուայ եօթներորդ շաբաթում [1317 Ք. ծ. ա.]³⁴: Արարատի լեռներից մէկի՝ Լուբարի վրայ, ուր կանգ էր առել տապանը, նոյր խաղողի վազերը տնկեց: Եւ նրանք բերք տուեցին չորրորդ տարում [1320 Ք. ծ. ա.]³⁵: Եւ նա խնամում էր իր³⁶ բերքը. եւ հաւաքեց այդ տարուայ եօթներորդ ամսում: Եւ խաղողից նա գինի պատրաստեց եւ լցրեց անոթն ու պահեց մինչեւ հինգերորդ տարին [1321 Ք. ա.]³⁷, մինչեւ առաջին ամսուայ լիալուսնի առաջին օրը...

Եւ Քամն իմացաւ, որ հայրն անիծել է իր կրտսեր որդուն՝ [Քանանին], եւ վրդովուեց, որ հայրն անիծել է զաւակին եւ բաժանուեց իր հօրից՝ ինքը եւ իր զաւակները՝ Քուշը, Մեսորեմը, եւ Փուղը, եւ Քանանը: Եւ իր համար մի քաղաք կառուցեց, որ կոչեց իր կնոջ անուամբ՝ Նէելաթամաուկ (Ne'elâtamâûk): Եւ Յաբեթը տեսաւ եւ նախանձեց եղբորը եւ նոյնպէս քաղաք կառուցեց եւ կոչեց իր կնոջ անունով՝ Ադաթանեզէս (Adâtamênês): Եւ Սէմն ապրեց հօր մօտ եւ մի քաղաք կառուցեց հօր մօտ՝ լեռան վրայ եւ կոչեց իր կնոջ

Միդրաշեան Նոյի գրքում (տե՛ս գրքի Յաւելուած I-ը) այն յիշուած է հետեւեալ կերպ «וַיִּתֵּן מִיָּדָהּ מִיֶּזֶבֶל וַיִּתֵּן מִיָּדָהּ מִיֶּזֶבֶל»: Այս տարբերակն ազատ կերպով վերաշարադրել է Եպիփան [Կիպրացին]։ «μετὰ δὲ τὸν κατακλυσμὸν ἐπιστάσης τῆς λάρνακος τοῦ Νῶε ἐν τοῖς ὅπσει τοῖς Ἀραραὶ ἀνὰ μέσον Ἀρμενίων καὶ Καρδόνεων ἐν τῷ Λουβάρ ὅρει καλουμένῳ» (Ընդդէմ հերժուածոց, I հատ. i. 4): Ինչպէս յայտնում է Նիկողայոս Դամասկացին (Յովսեփոս, Հրէական հնախօսութիւն, i. 3. 6), մի տեղական աւանդութեան համաձայն Տապանը կանգ առաւ Հայքի Բարիս կոչուած մի հսկայ լեռան վրայ՝ Minyas-ի վերեւում³⁴: Պրոֆ. Սէյյըր («Journal of Royal Asiatic Society», xiv. p. 389 note) կարծիք է յայտնում, թէ Բարիսը մեր շարադրանքի Լուբարն է, հաշուի առնելով, որ ե՛ւ Եպիփանը, ե՛ւ Սինկելլիոսն ասում են, որ այն Հայքի սահմանին է: Նրան եմ պարտական նաեւ հետեւեալ դիտարկման համար, ուր նա մեկնում է Լուբարի ԼՈՒ վանկը: «Վանայ սեպագիր արձանագրութիւններում Լուլուն Հայաստանի եւ Քրդստանի միջեւ ընկած այն վայրն է, որ ասորերէն կոչւում է Ուրարտու (Արարատ), եւ գրեթէ հաստատա ասորական գրութիւնների Լուլուրին կամ Լուլուվին է, ուր գտնվում էր Նիգիր լեռը, որի գագաթին կանգ առաւ քաղաքական Նոյի Տապանը»։ էջ 48:

33 Երրորդ ամսուայ նորալուսնին: Ծննդ. Ը., 19-ի առնչութեամբ Լազարդի մօտ այս թիւը կրկնում է. «ἐν μιᾷ τοῦ μηνὸς τοῦ τρίτου»: Արարատի եւ Սինայի զուգահեռների համար տե՛ս 11-րդ հատուածը: Այս օրն է մատնանշում նաեւ Արրահամի պարագային (ԺԴ. 1 եւ 9), ինչպէս եւ այս օրը Յակոբն սկսեց շարժուել դէպի Եգիպտոս ԽԴ. 1:

Եւ այդ լեռան վրայ զոհասեղան շինեց. հմմտ. Ծննդ. Ը., 20: Լեռը Լուբարն է: Ըստ «Քերեչիթ Ռար-բա» [ժողովածու]ի (34) Նոյ [նահապետ]ն այս լեռնը՝ Երուսաղէմում էր խոստացել: Ծննդ. Ը. 20-ին առնչուող Թարգում Զոնաթանի մէջ տեղը չի նշում, սակայն սեղանը նոյնացւում է այն սեղանի հետ, որ Ադամն էր կերտել:

անունով՝ (*Sēdēqētelēbāb*)³⁴: Եւ այս երեք քաղաքները Լուբարի մերձակայքում են. Սեդեքեթելեբարը (*Sēdēqētelēbāb*) հանդիպակաց է արեւելեան կողմից, Նաելթամաուկը (*Na'eltamāūk*) հարաւային կողմում է, Ադաթանեզսը (*Adatanēsēs*)՝ արեւմուտքում³⁵:

[Գլուխ] Ը. 19-21

Եւ նա իմացաւ, որ Եղեմական այգին ամենայն սրբությանց սրբությունն է եւ Տիրոջ բնակութիւնը, իսկ Սինայ լեռն՝ անապատի կենտրոնը, իսկ Սիոն լեռը՝ աշխարհի պորտի կենտրոնը. իրար հանդիպակաց այս երեք սրբություններն ստեղծուեցին իբրեւ սուրբ վայրեր: Եւ նա փառաւորեց աստուածների Աստծուն եւ յաւիտենից Տիրոջը, որ Տիրոջ խօսքն իր շուրթերին դրեց[...]: Եւ նա իմացաւ, որ երանելի եւ օրհնեալ ժառանգութիւն կլինի Սէմի, նրա որդիների ու յետագայ սերունդների համար՝ ամբողջ Եղեմական աշխարհը եւ³⁶ Կարմիր ծովի աշխարհը, համայն Արեւելեան աշխարհը, Հնդկաստանն իր լեռներով, Բասանի³⁷ ողջ երկիրը, Լիբանանի ողջ երկիրը եւ Կափթորի³⁸ կղզիները եւ բոլոր լեռները Սանիր եւ Ամանա³⁹ եւ ողջ երկիրը Ելամի, Ասուրի, եւ Բաբելի, եւ Սուգանի, եւ Մադայի⁴⁰, եւ ողջ Արարատի երկիրը, եւ ծովին յարակից ողջ տարածքը, եւ Ասուրի լեռներից անդին՝ դէպի Հիւսիս ողջ երկիրը, օրհնեալ եւ ընդարձակ տարածքը եւ ինչ որ նրանում կայ. եւ բարի է³⁵:

[Գլուխ] Ժ. 15-16, 18-19

Եւ Նոյը ննջեց իր հայրերի հետ եւ հուղարկաւորուեց Լուբար լեռան վրայ՝ Արարատի երկրում⁴¹...

Եւ երեսունչորսերորդ⁴² յօդերէնի՝ առաջին տարուայ երկրորդ շաբաթում Փա՛ղեկը կնութեան առաւ Լօմնա անունով մէկին՝ Սինաարի դստերը: Եւ կինն իրեն որդի պարգեւեց չորրորդ տարուայ այս շաբաթում. եւ ինքը նրան Ռազել կոչեց, որովհետեւ ասաց. «Ահա մարդկանց որդիները յիմարացան չար մտայղացմամբ, թէ իրենց համար քաղաք եւ աշտարակ կկառուցեն Շինարի երկրում եւ Արարատի երկրից⁴³ անցան դէպի արեւելք, դէպի Շինար»,- որովհետեւ իր օրերում նրանք քաղաք եւ աշտարակ կառուցեցին, ասելով՝ «Մենք դրանով երկինք կբարձրանանք»⁴⁴:

34 «Եւ Սէմն ապրեց հօր մօտ». սա Սէմի որդիական սէրն ի ցոյց դնելու համար է:

35 Դ. 26-ում տեսանք, որ երկրի վրայ սուրբ վայրերը չորսն են. այս հատուածից իմանում ենք, որ դրանցից երեքը Սէմի մասում են: Հետեւաբար չորրորդը կամ Յարեթի, կամ Քամի ժառանգութեան մէջ պիտի լինի: Այս իսկ պատճառով Արեւելքի լեռ կարող է դիտուել Արարատը՝ Յարեթի տարածքում, կամ մեծ լեռը հարաւ-արեւելքում, որ կպատկանի Քամի բաժնին (հմմտ. եթովպական Ենոքի գիրք xxv. 3, xxv. 3): Տե՛ս նաեւ Դ. 26-ի ծանօթագրութիւնը: Վերջին լեռը Կրակի (Այլուպ.) լեռնաշղթայի գլխաւորն է (Եթ. Են. xviii. 9, xiv. 1), եւ այդպիսի մի լեռնաշղթայ կայ Քամի մասում. տե՛ս ներկայ հատուածի 22-ը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ա. «Միջօրէի» բառը չկայ Չարլզի թարգմանութեան մէջ. րեն իր 31-րդ ծանօթագրութիւնը:

Չարլզի եւ Սմիթնոլի թարգմանութիւնները նոյնական են. «Lord has four places on the earth, the Garden of Eden, and the Mount of the East...» եւ «ибо четыре места Божий <այսպէս> существуют на земле: рай Едем, и гора востока»: Սակայն անկի վաղ՝ 1888 թուականի անգլերէն թարգմանութիւնը փոքրերում է՝ «the garden of Eden and the hill of the east in it». րեն The Book of Jubilees, Translated from the Ethiopic by Rev. George H. Schodde, Ph. D. Professor in Capital University, Columbus, Ohio, Oberlin, Ohio: E. J. Goodrich, 1888, էջ 17: Ջորջ Սքոդդի հարուածն առաջինը փոքրերում է նրանով, որ «hill»-ը ոչ այնքան բարձր գոյացութիւն է՝ «բլուր», եւ ոչ թէ «լեռ». «high land: an area of land, usually rounded in shape, that is higher than the surrounding land but *not as high as a mountain*» (ընդգծումը մերն է.-Գ. Մ.). րեն Microsoft Encarta, 2006. հմմտ. A. S. Hornby, Oxford student's Dictionary of Current English, Oxford University Press, 1984: Բացի այս «hill of the east in it» կապակցութեամբ մարմանաւորում է, թէ Արեւելքի լեռը (անգլերէնում փոքրաբարձ է) գտնուում է դրախտում, բառացի՝ «Եդեմի այգին եւ Արեւելքի բլուրը նրանում»: Ծանօթագրութեան մէջ Սքոդդը նշում է, թէ՝ «սուրբ վայրերից առաջին երկուսի րեղը հնարաւոր չէ ճշտել, եւ անգամ Յոբելէնիցի հեղինակը, թերեւս, որոշակի գաղափար չունի այս առթիւ». րեն էջ 17՝ ծան.:

բ. Ռոսերէն փոքրերակում «նա» դերանունն է, իսկ «տապանը» փակագծում է: Ներքեւ ինքն անգլերէն փոքրերակին:

գ. Զօն Սալվերդայի պնդմամբ՝ Երեմիայի մօտ հանդիպող եւ Արարարի հետ յիշարակուող Minni (մարերը), Յովսէպոսի շարադրանքում յունական ձեւով վեր են ածուել Minyas-ի. րեն <http://hope-of-israel.org/minyans.html>: Baris above Minyas կապակցութեան մէջ, մեր կարծիքով, Minyas-ը պէտք է րեղ մարմանաւոր, ու թերեւս պէտք է կարդալ, ասենք, «Բարիս»՝ մարերի [ներկայիս բնակավայրից] վերեւ» ձեւով: Ղէտք է նկատել նաեւ, որ **Լուրսար** եւ **Բարիս** րեղանունների մէջ արմատներից մէկը՝ «բար»-ը, կրկնում է:

Այժմ թերեւս րեղին է, որ յիշենք Յովսէպոս Փլաիոսի համապարասխան հարուածը. «Այս ջրհեղեղի եւ տապանի մասին յիշատակում են բոլոր նրանք, որոնք գրել են բարբարոսների պատմութիւնները. նրանցից է Բերոսոս Քաղզէացին, որը պատմելով ջրհեղեղի ժամանակ տեղի ունեցած դէպքերի մասին, այսպիսի բաներ է գրում. «Ասում է, թէ մինչեւ հիմա էլ նաւի մի մասը գտնւում է Հայաստանում, Կորդուաց լեռների մօտ, եւ որ ոմանք [նրա վրայից] պոկելով կուպրի կտորներ են բերում, եւ մարդիկ դրանք կրում են իրենց վրայ իրենւ հուռութք»: Դրանց մասին յիշատակում են նաեւ Հիերոնիմոս Եգիպտացին (Նիերոնիմոս Եգիպտացու մասին ուրիշ

ոչ մի փոփոխություն մեզ չի հասել.- Ս. Կ.), որը գրել է *Փրկչիկեան Հնախօսութիւնը*, եւ *Մնասէսը* (Մնասէս: Լիկիայում /Փոքր Ասիա/ ծնունդ մարտնագիր, որն աշակերպել է Երարոսթենեսին, արեղծագործել է Ք. ծ. ա. III դարի վերջերին.- Ս. Կ.) եւ *Հատ ուրիշներ*, *ինչպէս նաեւ Նիկողայոս Դամասկացին* (Նիկողայոս Դամասկացին եղել է Նրէասպանի Ներովդէս թագաւորի մարտիմն ու կենսագիրը, որը միաժամանակ գրել է ընդհանրական պատմություն: Այս վերջինը Յովսէպոսի գլխաւոր աղբիւրներից մէկն է եղել.- Ս. Կ.) *իր իննսունվեցերորդ գրքում պատմելով այդ բոլորի մասին, այսպէս է ասում. «Մինիաս [երկրից] (Մինիաս երկիրը Ասորւածաշնչում «Միննի» ձևով (աստուրական սեպագիր արձանագրություններում՝ «Մաննայ») յիշարակում է միշտ Արարաթի հետ կապում.- Ս. Կ.) վերեւ՝ Հայաստանում կայ մի խոշոր լեռ Բարիս անունով, որտեղ, պատմութեան համաձայն, շատերը ապաստանելով փրկութիւն են գտել ջրհեղեղի ժամանակ, իսկ մէկը տապանի վրայ տարուելով, իջել է գաղաթին, եւ տախտակների մնացորդները երկար ժամանակ պահպանուել են: Սա հաւանաբար այն մարդն է, որի մասին գրել է Մովսէսը՝ հրէաների օրհնագիրը»*. Եւս «Նին յունական աղբիւրներ», Ա., *Յովսէպոս Փրախոս, Դիոն Կասսիոս*, առաջարկում է ծանօթագրություններ Ս. Կրկեաշարեանի, Երեւան, 1976, «Նրէական հնախօսություն», Գիրք Առաջին, էջ 55:

Յովսէպոսի շարադրանքի առնչութեամբ կարեւոր դիտարկում է անում Գեորգ Արզաբեկեանը. «Մ. թ. առաջին դարում ապրած հրէական ծագումով այս յոյն մարտնագիրը [Յովսէպոս Փրախոսը] իր «Նրէական հնություններ» աշխատությունում (գիրք 1, գլուխ 3) գրում է. «Այն բանից յետոյ, երբ տապանն իջաւ Հայաստանում գտնուող մի լեռան վրայ... Նոյը բացեց տապանը, դուրս եկաւ իր ընտանիքի հետ միասին... Հայերն այդ տեղը մինչեւ օրս կոչում են Ապորատերիոն, որովհետեւ տապանն այստեղ գտաւ իր փրկութիւնը: Եւ մինչեւ օրս էլ նրանք ցոյց են տալիս տապանի բեկորները»: Ֆրանսիացի հայագետ Սէն Մարտէնը դեռեւս անցեալ դարի սկզբում նկարել է, որ յունարէն Ապորատերիոն (Αποβατήριον) փոխառումն այլ բան չէ, քան Նախիջեւանի հայերէն անունը: «Ապորատերիոն» բառը յունարէն ուղանակում է «Իջեւանաւորելի»: Նոյն առաջին անգամ է իջել Նախիջեւանում, եւ հայերն էլ իջեւանաւորելին կոչել են Նախիջեւան: Յունական սկզբնաղբիւրը մեզ է հասցրել շուրջ 2000 տարի առաջ հայերի շուրթերից լսած մի փոփոխութիւն, որը հայերէն բառերի ժողովրդական ստուգաբանութեան մեզ յայտնի առաջին դէպքն է: Սա միաժամանակ հայկական ժողովրդական բանահիւստութեան ամենավաղ գրանցումն է, աւելի վաղ, քան Խորենացու, Փաւստոսի եւ այլոց գրանցումներն են»։ Գ. Արզաբեկեան, Հայ տապագրութեան նախապատմություն, Երեւան, 2001, հմմտ. էջ 28:

Այսպէս կարելի է միայն յատկել, որ դեռեւս Սէն Մարտէնից (1791-1832) առաջ Ապորատերիոն փոխառումն ծագումը յայտնի էր: Ի մասնաւորի կարելի է յիշել Յովսէպոսի գրքերի անգլերէն եւ Խորենացու լատիներէն թարգմանող Ուիլյամ Ուիլքինսոնի (1667-1752) խօսքերը. «Այս Αποβατήριον-ը կամ «էջքի վայրը» սոյն քաղաքի հայերէն անունն պարզ փոխադրումն է: Պատմութեան գրքում այն հանդիպում է Նախուանա

ձեռով, իսկ Հայ պատմիչ Մովսէս Խորենացին այն կոչում է Իջեւան, սակայն տեղում այն անուանում են Նախիջեւան, որ նշանակում է Իջնելու առաջին տեղը: Եւ լեռան մօտ, որի ստորոտին [Նախիջեւանը] կառուցուեց իբրեւ Ջրհեղեղից յետոյ առաջին աւան կամ քաղաք, այն մի յաւերժ յուշարձան է [ի յիշատակ] տապանի միջոցով Նոյեան փրկուելու: Տե՛ս նաեւ Հնախ. գ. 20, հատուած 2 եւ Մովսէս Խորենացի, որ մի այլ տեղ ասում է, թէ աւանդութեան համաձայն մի քաղաք Յրօնս (*Seron*) անուանուեց, «բաժանման տեղ», որտեղից ցրուեցին Քախսութեան կամ Նոյի որդիները: Թէ արդեօք տապանի որեւէ մնացորդ կայ, ինչպէս պատմում են տեղաբնակները, չեմ կարող ստուգիւ ասել: Ժեզեֆ Թուրնեֆորը, սրանից ոչ շատ վաղ, մտադրուել էր իր աչքով տեսնել այդ վայրը, սակայն չափազանց մեծ վտանգների եւ դժուարութիւնների հանդիպեց, որոնց միջով պիտի անցներ». քնն *The works of Flavius Josephus*, translated by William Whiston, London, 1737, p. 29: Վամնապութեան համար բերենք Խորենացու՝ Ունիշթօնների լարիներէն թարգմանութեան Նախնաւանին վերաբերող ծանօթագրութիւնը, որ մեր խնդրանք լարիներէնից թարգմանել է Գ. Ննձացեանը. «Պողոմէոսից երեւում է, թէ այս Նախնաւան քաղաքը գտնւում է Արարատեան դաշտից ոչ հեռու եւ մեծ համարում եւ հռչակ ունի Հայոց մէջ՝ իբրեւ աշխարհի հնագոյն քաղաք, որ Նոյը հիմնել է Ջրհեղեղից անմիջապէս յետոյ: [Կղեմէս] Գալանոսը, իր «Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի Սուրբ Եկեղեցւոյն Հռովմայ» (հատ. 1, էջ 507, 513, 523) աշխատութեան մէջ այնքան ստոյգ է յիշատակում բառը՝ Նախիջեւան, որ հազիւ թէ կասկած առաջանայ, որ սա այն նոյն տեղն է, որի մասին Յովսէպոսը խօսում է տապանի հանգրուանելու կապակցութեամբ». քնն *“Mosis Chorenensis Historiae Armeniacae”*, Londini, 1736, p. 71.

դ. Այս եւ յաջորդ թուերն անգլերէն թարգմանութիւնից են:

ե. Անգլերէն փարբերակում «դրանց» ձեւն է (խաղողների բերքը). կիրառել ենք ռուսերէն փարբերակը:

զ. Ինչպէս քննարկում ենք՝ Չարլզի փառադարձութիւնները ոչ միշտ են համընկնում (հմմտ. *Nêlâtamânk-Na'eltamânk* եւ *Adatanêses-Adâtanêses*): Ջորջ Սքոդդի թարգմանութեան մէջ փարբերում է Քամի հիմնած քաղաքի, հեպտաբար նաեւ նրա կնոջ անունը՝ *Nêlâta-Mêk*:

Դիւարկոտող հապուածի շարադրանքից ինչպէսեւ Չարլզի 34-րդ ծանօթագրութիւնից յայտնի է դառնում, որ Յոբելէնիցի (նոյնը կարելի է ասել նաեւ Ծննդոցի կապակցութեամբ) հեղինակը խիստ կողմնակալ է եւ ամեն կերպ կամենում է Սէմին առաւել ներկայացնել: Բացի Չարլզի մարմանշումից հարկ է նկատել նաեւ, որ «Յաբելը քրեաւ եւ նախանձեց Քամին եւ նոյնպէս քաղաք կառուցեց», մինչդեռ Սէմը «պարգապէս» կառուցեց իր քաղաքը՝ առանց «նախանձի»: Դիւրելի է նաեւ, որ Սէմը եւ Յաբելը միասին ծածկեցին հօր մերկութիւնը, սակայն Նոյի խօսքում առաջին օրինութիւնը Սէմի համար է. «Եւ ասէ [Նոյ]. «Անիծեալ Քանան մանուկ, եւ եղիցի ծառայ եղբարց իւրոց»: Եւ ասէ. «Օրհնեալ Տէր Աստուած, Աստուած Սէմայ, եւ եղիցի Քանան ծառայ նորա: Ընդարձակեացէ Աստուած Յաբելի, եւ բնակեացէ ի տան Սէմայ. եւ եղիցի

Քանան ծառայ նոցա»։ Կեն Աստուածաշունչ մատենան, Ծննդ. Թ. 25-27 (ընդգծումը մերն է.-Գ. Մ.)։ Նայելեն թարգմանության վերջին հատումը էական փոփոխություն ունի. «*եղիցի Քանան ծառայ նոցա*» կապակցությունն այլոց թարգմանություններում ձևակերպում է՝ «*Քանանը նրա [Յաբեթի] ծառան կլինի*» կերպով. «Ханаан же будет рабом ему» (Русский Синодальный текст, նույն է՝ пер. еп. Кассиана, նույն է՝ пер. РБО), հմմտ. ուկրաիներեն՝ «і нехай Ханаан рабом буде йому» (пер. И. Огиенко), հմմտ. անգլ. «Canaan shall be his servant» (King James Version, նույն է՝ New American Standard Bible եւն)։ Թարգմանության հիմք հանդիսացող օրինակում եզակի թուով դրուած դերանուն փոխարինումը յոգնակիով, հանգեցնում է նրան, որ Սեմի անունը կրկնակի է յիշում։ Պարզ է, որ փոփոխությունը ծագում է յունարենից, ուր հենց «նրանց» (նոցա) ձեւն է (յունարեն բնագիրը՝ անգլերեն բառացիով հանդերձ Կեն <http://apostolic.interlinearbible.org/genesis/9.htm>)։ Իսկ թե երկու բնագրերից որն է ճիշտը, կարելի է պարզել խօսքի շարադրանքից. փողարման 25-րդ համարի թե՛ ռուսերեն, թե՛ ուկրաիներեն, թե՛ անգլերեն (բնական է՝ նաև հրեական աղբյուրից օգտուած բոլոր թարգմանություններում) օրինակները հայերենի հետ համահունչ են. «*Անիծեալ Քանան մանուկ, եւ եղիցի ծառայ եղբարց իւրոց*» (раб рабов будет он у братьев своих, він буде рабом рабів своїх *браттям*, a servant of servants shall he be unto his brethren)։ Իսկ յեպրայէշ շարադրանքում արդէն հիմնադրուած է «եղբայրների» յոգնակիության հանգամանքը. մէկ անգամ Քանանը յիշում է Սեմի, իսկ յաջորդիւ Յաբեթի օրինության մէջ։ Ուշագրաւ է, որ Աստուածաշունչի՝ New International Version (NIV)-ի շարադրանքում երրորդ դէմքի անձնական դերանունը պարզապէս փոխարինուած է Յաբեթ անունով՝ «and may Canaan be the slave of Japheth»։ Կեն <http://www.biblegateway.com/passage/?search=GEN%209&version=NIV>. այս կերպ, թերեւս, ապահովում է թե՛ ներքին փոխադրանքային, թե՛ հարազատությունը նախնական բնագրին։

Կողմնակալության դրսևորումներից յաջորդը Յաբեթի կամ Սեմի անդրանկության հանգամանքն է, որ Աստուածաշունչում ուղղակիօրէն շեշտուած չլինելով՝ այլեւայլ ուսումնասիրողների կողմից փոփոխականութիւններ է ստացել։ Սպառնիչ կարելի է համարել Միքայէլ Չամչեանցի մատնանշումը. «*Այլ բազումք Հայեցեալ ի ճիշդ քննութիւն բանից Սուրբ Գրոց, եւ ի զգուշաւոր թարգմանութիւն երբայական բնագրին, ասեն՝ թէ ո՛չ Սէմ, այլ Յաբեթ էր անդրանիկն։ Եւ այսր կարծեաց մեծ եւ զօրաւոր պատճառ է այն, զի Սուրբ Գիրքն ասէ, թէ Նոյ ի 500 ամի իւրում ծնաւ զորդիս. եւ յաւելու, թէ ի 600 ամի նորա եղեւ ջրհեղեղն. եւ ապա ասէ ի զլ. ԺԱ. Համար 10. թէ՝ «Սէմ որդի Հարիւրամեան էր, յորժամ ծնաւ զԱրփաքսադ յերկրորդում ամի ջրհեղեղին»։ Արդ՝ եթէ յերաւի Սէմ էր անդրանիկն, եւ յերկրորդ ամի յետ ջրհեղեղին ծնաւ զԱրփաքսադ, պարտ էր ասել, թէ Սէմ էր յայնժամ Հարիւր եւ երկու ամաց (որպէս քաջ քննութեամբ ստիպի դնել Վարդան). եւ կամ պարտ էր ասել, թէ Նոյ էր 498 ամայ ի ծնանիւն զՍէմ։*

Յայս Հայեցեալ՝ անտարակոյս Համարիմք, թէ առաջին որդին՝ զոր ծնաւ Նոյ ի 500

ամի իւրում, ոչ էր Սէմ, այլ՝ Յաբեթ, եւ երկրորդն՝ Սէմ, ծնեալ ի 502 ամի նորա. որպէս զնէ Պետաւիոս...»։ Միքայէլ Չանչեանց, Պարմութիւն Նայոց, հայր. Ա., Վենետիկ, 1784, էջ 146: Տրամաբանօրէն կազմուած այս շղթան պէտք է աւելի վստահելի համարել, քան Յոբելենից գրքի՝ թերեւս նպարակային կերպով արուած յիշարակութիւնը, համաձայն որի հինգերորդ եօթնեակի երրորդ տարում ծնունդ Սէմը, հինգերորդ տարում՝ Քամը, եւ միայն վեցերորդ եօթնեակի առաջին տարում՝ Յաբեթը. տե՛ս Յոբելենից գիրք, գլ. Դ. 33: Պէտք է կարծել, որ կողմնակալ շարադրողները կարող էին, ասենք, թուարկութիւնների ժամանակ մշտապէս փոխել աւագ եւ կրտսեր որդիների անունների տեղերը, սակայն այն տրամաբանական եզրակացութիւնները, որ բխում են շարադրանքից, վրիպել են նրանց աչքից՝ այս կերպ պահպանելով պատումի նախնական ձևը:

Է. Ռուս. չիք «ամբողջ եղեմական աշխարհը եւ»:

ը. Ռուսերէն թարգմանութեան մէջ՝ Баша (երբ. ܒܫܐ—ha-Bashan, անգլ. Bashan կամ Basan), որ այդ լեզուի համար ուղղելի է Bacaн (տե՛ս Թ-իւր ԻԱ. 33): Բասանը «էր բլրային երկիր Պաղեստինում մէջ». հմմտ. «Բառարան սուրբ Գրոց», Կ. Պոլիս, 1881:

թ. Անգլ. Kaphur ուղղելի է՝ Caphor (տե՛ս Եր. ԽԷ. 4): Ըստ որոշ աղբիւրների՝ Կափթորը կապում է Եգիպտոսի կամ Կիլիկիոյ հետ. տե՛ս <http://en.wikipedia.org/wiki/Caphor>: «Բառարան սուրբ Գրոց»-ը «Կափթորացիք» յօդուածի ներքոյ նշում է. «Բայց թէ այս գաղթականութիւնը (կափթորացիք.- Գ. Մ.) Կիպրոսէ եկաւ, թէ Կրետէէ կամ ի Կապադովկիոյ՝ յայտնի չէ»:

ժ. «Սանիր, Ներմոն լեռան տրուած անուն մը». տե՛ս «Բառարան սուրբ Գրոց», էջ 484: *Ամանա* անունը չկայ հայերէն Երգ Երգոցի բուն շարադրանքում, սակայն առկայ է տողարկում. տե՛ս «Աստուածաշունչ մարեան Նին եւ Նոր Կտակարանաց», Նայասարանի Աստուածաշնչային ընկերութիւն, 1997, էջ 703: «Անդիլիբանան լեռանց հարաւային մասին կամ գագաթան անունն է, Ներմոնի կից եւ անոր հիւսիսային կողմը: Ասկէ կը հոսէր Ամանա կամ Աբանա գետը դէպ ի Դամասկոս». տե՛ս «Բառարան սուրբ Գրոց», էջ 26:

ժա. Անգլ. «Mâ'edâi», օգտուել ենք ռուսերէնի «Маѣѣ» ձեւից, որ Ծննդ. Ժ. 2-ում (նաեւ Ա. Մ'նաց. Ա. 5) հանդիպող՝ Յաբեթի որդիներից Մադան է (Մադայ):

ժբ. Մեր անվաներներից մէկում կարդում ենք. «Եւ անուն տեղւոյն կոչեցաւ Նախիլեան. եւ այն է Գերեզման Նոյի». տե՛ս «Թանգարան հին եւ նոր նախնեաց», էջ 324:

ժգ. Չարլզի թարգմանութեան մէջ 33 է. Նախընտրել ենք ռուսերէնը՝ համադրելով Սքոդդի եւ ֆրանսերէն օրինակների հետ. «Et dans la 1e année de la 2e semaine du 34e jubilé, Peleg prit pour lui une femme dont le nom était Lomna...». տե՛ս «Le Livre des Jubilés, Moïse, Version française intégrale», Copyright © 2010 Filbluz éditions, էջ 28:

ժդ. Ռուսերէնում չիք *երկրից*:

ժե. Անգլ. «Յառաջ. եկէ՛ք դրանով երկիրք բարձրանանք»:

ՀԱՂԱՌՐԴՈՒԲԱՆՆԵՐ

ԱՐՄԵՆ ՆԱՐՈՒԹ-ՅՈՒՆՅԱՆ

ՆՈՐԱՆԱԳՐՈՒՄ ՏԱՊԱՆԱԳՐԵՐ Ս. ՆՈՒՓՄԻՍԵԻ ՎԱՆՔԻՑ

Հայերեն վիմական արձանագրություններում զգալի թիվ են կազմում քաղաքագրերը: Դրանք հիմնականում պեղելություններ են հաղորդում ննջեցյալի անվան, տոհմի, բնակության վայրի, մահվան հանգամանքների, կենցաղի, ունեցած նախասիրությունների (վերջիններս հաճախ արտահայտվում են պարկերաքանդակների տեսքով) և այլնի վերաբերյալ¹:

Հայ իրականության մեջ հնագույն դամբարանային ձևերը հայտնի են դեռևս նեոլիթյան ժամանակաշրջանից: Հազարամյակների ընթացքում դրանք ունեցել են տարբեր ձևեր. կրճեր, դամբարաններ, կուրգաններ, քարաբլդային, սալաբլդային դամբարաններ, կարասային, սարկոֆագային թաղումներ և այլն: Ժամանակի ընթացքում փոփոխման է ենթարկվել նաև գերեզմանի արտաքին ձևը: Ննջեցյալին հողով ծածկելուց հետո վրան դրվել է մշակված քարից քաղաքաքար, ինչից էլ սկսվել է վերերկրյա հուշարձանի ձևավորումը²:

Հայաստանում վաղ քրիստոնեական շրջանի գերեզմանական հուշարձանները եղել են քառակող կոթողները (Գառնահովիտ, Դվին), որոնց վրա քանդակվել են հեթանոսական, ապա քրիստոնեական մոտիվներով տեսարաններ³: Քառակող կոթողներին ժամանակագրորեն հաջորդում են երկթեք կամ կափարիչի ձև ունեցող գերեզմանական հուշարձանները (Դվին, Թալին): Վերջինիս լավագույն օրինակ է նաև Վաղարշապատի՝ Ե - Ջ դարերով թվագրվող բազիլիկ եկեղեցու՝ 1979 թ. պեղումների ժամանակ հայտնաբերված քաղաքաքար՝ բոլորգիտ երկաթագրով արձանագրությամբ: Տապանագրում հիշատակված է հայ նախարարական նշանավոր Առավելյան տոհմից Խեչան Առավելյանը⁴:

Թ - Ժ դարերից ի հայտ են գալիս ևս արդեն զարգացած միջնադարում լայն տարածում ստանում հարթ ուղղանկյունաձև (Նորավանք, Կեչառիս, Թեոփառույք, Տող), օրորոցաձև (Նորաքուտ, Ձազավանք, Վաղարշապատ), երկլանջ (Վաղարշապատ, Թալին, Թեղենյաց վանք), իսկ ԺԴ դարից՝ կենդանակերպ (խոյի, ձիու տեսքով. Թեղենյաց վանք, Զուղա)

1 Տապանագրերի մասին տե՛ս Ն. Աճեմյան, Հայերեն քաղաքագրություն արժեքը, Բազմավեպ, 1934, թ. 4, էջ 166-168, նաև Գ. Նուսեյր, Հայ գրականությանը քաղաքագրություն վրայ, Բազմավեպ, 1928, թ. 11-12, էջ 339-345, 1929, թ. 1, էջ 17-22, թ. 2, էջ 43-46, թ. 5, էջ 149-151, թ. 7-8, էջ 229-232:

2 Տե՛ս Ս. Գ. Բարխուդարյան, Գ. Ն. Կարախանյան, Հայկական գերեզմանական հուշարձանները և նրանց քանդակները, ՊԲՆ, 1954, թ. 4, էջ 196:

3 Քառակող կոթողների մասին մանրամասն տե՛ս Բ. Ն. Առաքելյան, Հայկական պարկերաքանդակները IV-VII դդ., Երևան, 1949:

4 Տե՛ս Գ. Ն. Կարախանյան, Գ. Գ. Մարգարյան, Ն. Ա. Մեղրեյան, Պ. Պ. Նարությունյան, Հայաստանի վաղ միջնադարի նորահայտ հուշարձաններ, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1992, թ. 2, էջ 160:

տապանաքարերը: Վերոնշյալ տեսակների տապանաքարերի քանդակային ձևերը առավել զարգանում ու կարարելության են հասնում ուշ միջնադարում՝ մասնավորապես ԺԷ - ԺԸ դարերում: Այս դարաշրջաններից մեզ են հասել մեծաքանակ տապանաքարեր, որոնց մեծ մասն արձանագրված են ու հարուստ են պարկերաքանդակներով: Տապանաքարերի պարկերազրույթյանը մենք չենք անդրադառնա՝ ներկա հոդվածի թեմայի շրջանակներից դուրս լինելու պարճառով, այլ կիսոսենք որոշ նորահայտ տապանաքարերի մասին, որոնք ընդօրինակել ենք վերջերս՝ Վաղարշապատի Ս. Նոյիսիմների վանքի գերեզմանատանից:

Ս. Նոյիսիմների վանքը դեռևս Է դարում հիմնովին վերաշինել ու ճարտարապետական կարարելության է հասցրել Կոմիտաս Ա Աղցեցի (615 - 628) Կաթողիկոսը: Այդ են վկայում վերջինիս վերաբերող, հնագրորեն Է դարին բնորոշ երկաթագրով փորագրված վիմական երկու արձանազրույթունները. մեկը՝ վանքի արտաքուստ արևմտյան պարիսն՝ զանգակատան երեսմասում, իսկ մյուսը ներսում՝ ավագ խորանի կենտրոնական հատվածում⁵:

Ուշ միջնադարում՝ Փիլիպպոս Ա Աղբակեցի (1633 - 1655) Կաթողիկոսը գրեթե ամբողջովին վերանորոգում է անմխիթար վիճակում գտնվող Ս. Նոյիսիմների և Ս. Գայանեի վանքերը: Այդ մասին արձանագրվել է Ս. Նոյիսիմների վանքի արևմտյան պարիսն՝ արտաքուստ ազուցված գեղաքանդակ խաչքարի ստորին մասում: Ներագա տարիներին վանքն ավելի է բարեկարգվում՝ շնորհիվ կաթողիկոսներ Սիմեոն Ա Երեսնցու (1763 - 1780), որ հիմնովին վերաշինում է վանքի արտաքին պարիսպը, և Ղուկաս Ա Կարնեցու (1780 - 1799), որ վանքի արևմտյան մուտքին կից փոքր զավթի վրա կառուցում է զանգակատունը:

Վանքը ծաղկում է ապրել ուշ միջնադարում՝ մասնավորապես ԺԷ - ԺԸ դարերում, ինչի մասին են վկայում բազմաթիվ վիմագրերը (շինարարական, նվիրատվական), այդ թվում վանքին կից գերեզմանատան տապանաքարերը, որոնցում հիշատակվում են վանքի միաբանների անունները: Մեծաքանակ տապանաքարերի առկայությունը վկայում է, որ վանքն ունեցել է հզոր ու բազմամարդ միաբանություն ու ապրել աշխույժ կրոնական կյանքով: Գերեզմանատանն առկա են մոտ հիստոն տապանաքարեր, շուրջ երեսունն արձանագիր, որոնց մեջ առկա են նաև եղծված, քեղ-քեղ կոտրված ու անընթեռնելի տապանաքարեր (վերջիններս կրկնաթևեր հերազա ուսումնասիրություններում): Ներկա հոդվածում կդիտարկենք համեմատաբար լավ պահպանված տասնհինգ տապանաքարեր, որոնց մեծ մասն առաջին անգամ են հրատարակվում: Դրանք որոշակիորեն ընդլայնում են մեր պարկերազրույթունները Ս. Նոյիսիմների վանքի՝ ուշմիջնադարյան կրոնական կյանքի վերաբերյալ:

Գերեզմանատունը գտնվում է վանքի արևելյան պարսպի երկու կողմերում (նկ. 1): Նախ ներկայացնենք պարսպապարից ներս գտնվող յոթ տապանաքարերը, որոնցից երկուսը հրատարակված են Նովիսիմի Շահխաթունյանցի ու Ղևոնդ Ալիշանի տեղագրություններում: Վերջիններս այժմ քեղ - քեղ եղծված են, ուստի որոշ ուղղումներով մեջբերում ենք ըստ հիշյալ տեղագիրների.

Տապանաքարերից մեկը օրորոցաձև է (1,70 X 0,55), ուր հիշատակվում է աստվապարցի Ղազար վարդապետը: Տապանագիրը չափածո է, ունի ներքին հանգավորում:

⁵ Տե՛ս Գարեցիի վարդ. Յովսեփյան, Կոմիտաս կաթողիկոսի մի նոր արձանագրություն. «Արարատ», 1898, հոկտեմբեր, էջ 441-442: Տե՛ս նաև Ի. Ա. Օրբելի, Избранные труды, Ереван, 1963, էջ 406:

ՏԱՊԱՆԱ ԱՅՍ ԵՒ ՅԱՐԿ ՇԻՐՄԻ, Է ՂԱԶԱՐՈՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ, ՈՐ ԷՐ ՏԵՂԵԱՒ ԱՍՏԱՊԱՏՅԻ, ՄԵԾԻ ԳԱՆՈՅՍ ՅՈՅԺ ՊԻՏԱՆԻ: ՔԱԶ ԵՐԱԺԻՇՏ ԵՒ ԺԱՄԱՍԱՅ. ՅՈՅԺ ԲԱՆԻԲՈՒՆ ԵՒ ԴԱՍԱՍԱՅ. ԵԿԵՂԵՅԻՈՅՆ ԿԱՐԳԱՒՈՐՕՂ, ԺԻՐ ՔԱՐՈՋԻՉ ԵՒ ԺԱՄ ՕՐՆՆՈՂ. ԻՍԿ ԱՍՏ ԱՌԵԱԼ ԶՎԱԽՃԱՆ ԲԱՐԻ՝ ԶՈՒԵԱՅ ԱՌ ՏԷՐՆ ՆԱՄԱՅՆԻ՝ ԱՐԴ ՈՐ ԱՍԷ ՍՄԱ ՈՂՈՐՄԻ՝ Ի ՔՐԻՍՏՈՍԷ ԶՆՈՅՆ ԸՆԿԱՅԻ՞:

Դապրելով քապանագրի բովանդակությունից, Ղազար վարդապետը եղել է բազմաշնորհ անձավորություն՝ երաժիշտ, ուսուցիչ, ժամերգություն կապարդող և այլն:

Մյուս քապանաքարի փակ, ինչպես Ալիշանն է գրում, «թաղեալ կայ անդ և քաջ գիտնականն և թարգմանիչն Սյրեփանոս վարդապետ Լեհացի կոչեցեալ, այսպիսի ունելով քապանագիր»:

ՅԱՐԿ Ի ԴԱՄԲԱՐԱՆԻՍ ԵՂԵԱԼ ՊԱՆԻ ՄԱՐՄԻՆ ՄԱՔՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՍՏՈՒԾԱԲԱՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ, ՈՐ ՏԵՂԵԱՒՆ ԻՍԿ ԷՐ ԼԵՆԱՅԻ. ԱՆԻՒՆ Ի ԳՈՒԲՍ ԱՅՍ ԸՆԿԻՐԿԻ, ՆԱԶԱՐ ՆԱՐԻԻՐ ԸՆԴ ԵՐԵՄՆԻ, ԿՐԿԻՆ ԲԱՌԻԻ Կ (60) ԹԻԻ ՆԱՅՎԱԶՆԻ. ՈՐ ՆԱՆԴԻՊԻՔ ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻ. ԱՍՏՈՒԾ ԵՒ ԶԵԶ ՈՂՈՐՄԵՍԻ՞:

Գալով Էջմիածին և աչքի ընկնելով բազում հմտություններով, Սյրեփանոս Լեհացին Փիլիպպոս Աղբակեցի Կաթողիկոսից ստանում է վարդապետական աստիճան: Գերագույն փորձակներով լատիներենին՝ նա կապարում է մի շարք թարգմանություններ: Վերջինս նաև հմուտ նկարիչ էր և նկարագարող էլ է Էջմիածնի Մայր Տաճարի որմերի որոշ հարվածները: Երբ Նախորդ Դ Զուղայեցի (1655 - 1680) Կաթողիկոսն ուղևորվում է Կ. Պոլիս, Սյրեփանոսը նշանակվում է փոխանորդ, իսկ նրա մահից հետո (1680)՝ փեղակալ⁶:

Մնացած քապանագրերը հրապարակվում են առաջին անգամ, որոնցից մեկը Մարգար ճգնավորի քապանաքարն է (1, 53 X 0,62), որի վրա փորագրված է պատկերով փողից կազմված հերեդյալ արձանագրությունը.

ԱՍՏԷ ԴԱՄԲԱՐԱՆ՝
ՏՈՒՆ ՄՆԻ ԾԳ/ՆԱԶԳԱՅ
ՄԱՐԳ/ԱՐԱՎ ՎՂԱՐ/ԴԱՎԵՏԻ ՈՐ
Է/ՏԼԵ/ԴԻՍ ԱԿՆՅԻ ԵԻ/
ԳԻՂԷՆ ԿՈՉ(Ֆ)ԵՅ/ԷԱԼ ԱՊՈՒՉԵԽՅ/Ի
ՈՐ ՓՈԽԵՅԱՒ ԱՌ/ՅՐ ՈՃԿԶ (1717) ԱՍԻՆ
/ ՈՐՔ ՆԱՆԴԻՊԻՔ Տ/ՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻ ԵՒ
ՅՐՆ/ ԶԵԶ ՈՂՈՐՄԱՅԻ:

ԱՅՍ Է ԴԱՄԲԱՐԱՆ/ ՏՈՒՆ ՄՆԻ ԾԳ/ՆԱԶԳԱՅ
ՄԱՐԳ/ԱՐԱՎ ՎՂԱՐ/ԴԱՎԵՏԻ ՈՐ
Է/ՏԼԵ/ԴԻՍ ԱԿՆՅԻ ԵԻ/
ԳԻՂԷՆ ԿՈՉ(Ֆ)ԵՅ/ԷԱԼ ԱՊՈՒՉԵԽՅ/Ի
ՈՐ ՓՈԽԵՅԱՒ ԱՌ/ ՅՐ ՈՃԿԶ (1717) ԱՍԻՆ
/ ՈՐՔ ՆԱՆԴԻՊԻՔ Տ/ՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻ ԵՒ
ՅՐՆ/ ԶԵԶ ՈՂՈՐՄԱՅԻ:

(Նկ. 2)

6 Տե՛ս «Սպորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և ինկ գաւառացն Արարապայ», աշխատասիրութեամբ՝ **Յովհաննու Եպո. Շահխաթունեանցի**, հ. առաջին, Ս. Էջմիածին, 1842, էջ 273, նաև Ղևոնդ Ալիշան, Այրարապ. Բնաշխարհ Նայաստանայց, Վենետիկ, 1890, էջ 241, Ս. Ա. Գևորգյան, Նայ վիմագիր բանաստեղծությունը (XVIII-XIX դդ.), Երևան, 1989, էջ 334, արձ. 46:

7 Տե՛ս **Յովհ. Եպո. Շահխաթունեանց**, անդ, էջ 272, նաև Ղ. Ալիշան, անդ, էջ 241:

8 Տե՛ս **Նր. Աճառյան**, Նայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, Երևան, 1948, էջ 676-677, նաև «Քրիստոնյա Նայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 925:

Արձանագրության մեջ Մարգարը հիշատակվում է որպես ճգնագգյաց, այսինքն՝ յուր անձը ճգնության փված, կամ մեկը, որ իր հոգու փրկության համար հրաժարվել է աշխարհից ու նրա վայելքներից և իր անձը ենթարկում է փեսակ - փեսակ գրկանքների⁹: Վերջինս Ակնի Ապուհնի գյուղից է: Նամաձայն որոշ փրկելությունների այս գյուղը հիմնադրվել է ԺԶ դարում Ապուղամբ Արծկեցու և Բունիաթ Սերասպացու նախաձեռնությամբ: Գյուղն ունեցել է կանգուն եկեղեցի՝ Վարագա Ս. Նշան անունով: Ապուհնիսցիների հիմնական զբաղմունքը եղել է այ-գեգործությունը, ջուլհակությունը, կոշկակարությունը, ափաղձագործությունը և այլն¹⁰: Վիճագրում որոշ փառեր եղծված են, իսկ վեցերորդ փողում «կոչեցեալ» բառը փորագրված է «ֆ» հնչյունի հավելմամբ՝ «կոչֆեցեալ»:

Մյուս փապանաքարը գտնվում է նախորդից աջ (1,54 X 0,58), փապանագիրը կազմված է հինգ փողից.

ԱՅՆԵԱՊ
ՐԱՆՅԱԿ
ԼԵՎԴԴ
ՈՐԵՏԵԼԷ
ԱՔԱՆՆ
ԱՆԴԸ
ՈՐԱՆԻ
ՇԵՏԻ
Ս ԲԱՆ

ԱՅՆՍՄԷ ՏԱՊԱՆ ԴԱՄԻԲԱՂԻՐԱՆԻՅԱԿՈՐ
ԱՆՈՒՄԱՐ ՎԱՂԻՐԱՂԵՏԻ/
ՈՐ Է ՏԵՂԻՍ ՔԱՂԱՔ ԱՂԱԶԵՄՂ:

(Նկ. 3)

Տապանագրում նշվում է, որ Նակոր վարդապետը «ՔԱՂԱՔ»-ից է: Քաղաք անու-նով Արևմտյան Նայասրանում երկու գյուղ ունենք, մեկը՝ Բիթլիսի նահանգի Մուշ գա-վառում, մյուսը՝ Էրզրումի նահանգում¹¹: Վաղարշապատը փառերը ժամանակներում կոչվել է նաև Մայրաքաղաք, Նորաքաղաք, Նոր Քաղաք¹² անուններով: Ըստ այդմ, կարծում ենք, որ Նակոր վարդապետը փրկացի է, բուն Վաղարշապատ քաղաքից, ուստի և «ՈՐ Է ՏԵՂԻՍ ՔԱՂԱՔ» ասելով փորագրողը նկատի է ունեցել հենց Վաղարշապատը: Նույն շարքում է նաև Ավերիս վարդապետի փապանաքարը (1,54 X 0,50), արձանագրությունը փաստը փողից է.

Ռ Մ Ժ Ա
ԱՆԻԲԵՆԻԲՍ
ԸՆԿԻԿԵՍՑԻ ԱՆ
ՉԱՆՍԱՅՍՆԸ
ԸՆԿԱՆԻԿԵՏԻ
ԱՆՈՒՆ ՎԴԴՇԻ
ՈՐԷՐ ՅԱԶՈՐԴԻՄ
ՌԻՏԻՍ ՈՐԲՆՆ
ԴԻՇԻՏ ՈՐԲՈՐԴ
ՄԻԱԾԵԶԵԶՈՐԱՆՆ

Ռ Մ Ժ Ա (1762) /ԱՆԻԲՆ Ի ԳՈՒԲՍ
ԸՆԿԻԿԵՍՑԻ ԱՐ/ՉԱՆՍ ԱՅՍ
ՆԸ/ՉԱՆ ԿԱՆԿՆԻ ԱՐԵՏԻՍ/
ԱՆՈՒՆ ՎԱՂԻՐԱՂԵՏԻ/
ՈՐ ԷՐ ՅԱՂԱՂՆՈՐԴ ՄԲՑ/
ՈՒՏՏԻՍ ՈՐԲՆՆ/ԴԻՇԻՏ ՏՈՒՔ
ԶՈՂՈՐՄԻ ԱԾ ԵԼԷՂ ԶԵԶ ՈՂՈՂ
ՐՄԼԵՍՅԻ:

(Նկ. 4)

9 «Նայերեն բացառական բառարան», կազմեց՝ Սյր. Մալխասյան, հ. երրորդ, Երևան, 1944, էջ 205:

10 Տե՛ս «Նայասրանի և հարակից շրջանների փրկանությունների բառարան», հ. 1, Երևան, 1986, էջ 314:

11 Տե՛ս անդ, հ. 5, Երևան, 2001, էջ 291:

12 Տե՛ս անդ, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 34:

Ըստ փապանագրի՝ Ավերիս վարդապետը վանքի առաջնորդներից է, որի հոգու խաղաղության համար «հանդիպողներից» հայցվում է ողորմածություն: Ներառյալ է շարադրված փապանագրի սկզբնամասը՝ «ԱՆԻԲԼ Ի ԳՈՒԲՍ ԸՆԿՐԿԵՍՅԻ», այս-ինքն՝ անուն, որ ընկրկել է գուրի՝ փոսի, վիհի, խորխորափի¹³ մեջ:

Մեկ այլ փապանագրում, որ փորագրված է նախորդից ձախ գրովող փապա-նաքարին (1,55 X 0,65), հիշարակվում է նորքեցի պարոն Գասպարը.

ԵՆՆՈՐԱՆՈՐԱՆԱԳՐՈՒՄ ԱՍՏՎԱՐՈՐԴԱՆՆԱԳՐՈՒՄ
ԳԱՍՊԱՐ ԴԱՐՈՆՏԵՐԻՆ ՈՐ Է ԵՂԲԱՅՐ/ՆԵՐՍԷՍ
ԴԱՐՈՆՏԵՐԻ/ ՎԱՐՃԱՆԵՅԱԲ ԹՎԻԽ/ ՈՃԾԸ (1709)
ՄԱՅԻՍ ԻԳ. (23):

(Նկ. 5)

Ներսես պարոնի որդի Գասպարը, որ եւս հիշարակված է «պարոնութե» պարվանվամբ, հավանաբար նշանավոր փան գավակ է, քանզի դեռ Կիլիկյան շրջանում նման հարգական փիլոզոսով կոչում էին ազնվական կալվածատերերին, փան մեծավորներին, իսկ ալիլի ուշ այս փիլոզոսին գուգահեռ կիրառական է եղել «բարոն» պարվանունը¹⁴: Գասպար պարոնը նորքեցի է, իսկ Նորք անունով գյուղեր կան Արևմտյան Հայաստանի Բիթլիսի նահանգում, Նախիջևանի, Շիրակի, Արագածոտնի գավառներում, Երևանի խանության Կրիխուրաղի մահալում, որը 1837 թվականից Երևան քաղաքի մասն է կազմում: Կարծում ենք, որ Գասպար պարոնը Երևանի Նորքից է՝ հաշվի առնելով Երևանի եւ Վաղարշապատի միջև եղած կապը: Բացի այդ, Նորքը հայրն է որպես մշակութային օջախ, ունի կավի պաշարներ, այսպեղ զարգացած է եղել գինեգործությունը, երկրագործությունը, կավագործությունը եւ այլն¹⁵: Չի բացառվում, որ Ներսես պարոնները բարձր դիրք ունեցող անձ է եղել հենց այս քաղաքում, որի պարվանունն էլ հերազայում ժառանգել է որդին՝ Գասպարը:

Նաջորդը օրորոցաձև փապանաքար է (1,41 X 0,46), նմեցյալի անունը փո-րագրված է փապանաքարի արևմտյան, իսկ բուն փապանագիրը հարավային կող-մում: Տապանագիրը եղծված է, միայն անխաթար մնացած որոշ բառերից հասկանալի է դառնում, որ Հարությունը

13 Տե՛ս Ռ. Ս. Ղազարեան, Գյարաբի բառարան, հ. Ա, Եր., 2000, էջ 339:

14 Տե՛ս «Հայերեն բացարական բառարան», կազմեց՝ Սր. Մալխասյան, հ. չորրորդ, Երևան, 1945, էջ 86, նաև Նր. Աճառյան, Հայերեն արմաբական բառարան, հ. Դ, Երևան, 1979, էջ 65:

15 Տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների փեղանունների բառարան», հ. 4, էջ 33:

եղել է Ս. Նոյսիսի վանքի վանահայրը, միաժամանակ կապեր ունեցել նաև Էջմիածնի Մայր Տաճարի հետ:

ՏԱՄ
ՎԱՆԱԶՈՐ
ԷՆ՝ ՎԱՆԱԶՈՐ
ՍԱՐԻՆ ԵՋՄԻԱՇՆԻ
ԱՂՈՒ ՍՆՈՒՍՄԵՇՆԻ
ՅԱՐԴԵԱՆՆԵՐԱՐՅԱՆՆԵՐ

...Ի...ՅԷ...ՅԻ/...ԳԵՂՆԵ.ԼԵ.ՂՅԻ/
ՏԱ...ՂԱՄ.Յ.ՆԱՆԳԱԲ Ի...
ՎԱՆԱՎՈՐ ՆՈՒՓՍԻՍԷԻ.../ ԷՆ .(Վ)ԴԱՊ
ԱԲՆՆՈՂԻ/ ՏԱՃԱՐԻՆ ԷՋՄԻԱՇՆԻ/
ԱՂՈՒ ԱՆՈՒԱՄԲ ՄԵՇՎԱՅԻ/ ՅԱՐԴԵԱՆ
ՅԵՂԱՐՅԱՆՆԵՐԱՐՅԱՆՆԵՐ:

(Նկ. 6)

Շուրջ քառք քառյակագրեր ենք ընդօրինակել նաև վանքի արևելյան պա-րսպից դուրս գրված գերեզմանաքանդակից: Դրանք հիմնականում վարդապետների, տի-րացուների քառյակագրեր են, որոնցից մեկը՝ երկլեզվյան չափածո և արձակ արձանագրությամբ՝ հայերեն և վրացերեն, որին կանոնադաշտանք ստորև:

Այսպեղ է թաղված նաև Նակոբ Դ. Ջուղայեցի Կաթողիկոսի (1655 - 1680) եղբայր Եսային: Նրա քառյակագրերն (1,95 X 0,50) ունի հետևյալ արձանագրությունը:

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ
ՅՈՒ ԱԵ ՅԻ
ՅԵՍԱՌՆՈ
ԵՂԲԱՅՐ
ԱՆՈՒԿԱՊՅՆ
ՈՒՃԵԹՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/ՋՂՈՒՂԱԵՅԻ/
ՅԵՍԱՌՆ ՈՐՂ/ԷՂԵՂԱՅՐ/
ՋՂԱԿՈՐ ԿԼԱԹԼՈՂԻԿՈՍԼԵՂ/
ՌՃԵ (1656) ԹՈՒԻՆ:

(Նկ. 7)

Սիմեոն Երևանցին գրում է, որ Նակոբ Ջուղայեցի Կաթողիկոսն իր փոխանորդ Եսայու միջոցով հայր է ներկայացնում Սուրբան Մուհամադին, թե Վան քաղաքն իր գավառներով, նաև Դիարբեքիքը, Արճեշը, Խլաթը, Մուշը, Բաղեշը, Խոշաքը և սրանց շրջակա մյուս վայրերը հնուց ի վեր եղել են Էջմիածնի վիճակ, սակայն Աղթամարի Մարտիրոս Կաթողիկոսը երբեմն ուրնձգություն է կատարում: Ընդառաջելով Ջուղայեցու խնդրանքին, թագավորը հրաման է արձակում՝ ուղղված Վանի փաշային, որպեսզի կանխի Մարտիրոս Կաթողիկոսի նման քայլերը¹⁶:

Մ. Օրմանյանը ԺԷ դարի շինարար վարդապետների կազմում հիշատակում է նաև

16 Տե՛ս Սիմեոն Ա Երևանցի, Ջամբո, Երևան, 2003, էջ 332:

Եսայի վարդապետը Մեղրեցուն՝ Երևոյի գավառի Ս. Կարապետի վանքի առաջ-նորդին, որ «աւերեալ եկեղեցին, քուրները, խուցերը եւ պարիսպները՝ բոլորովին քանդելով նորէն վերաշինեց աւելի ընդարձակ կերպով, եւ 1653 իտկոյնմբեր 17-ին ե-կեղեցոյն նաւակարիքը կապարեց»¹⁷:

Տեղագիրներից Մեսրոպ Սմբարյանը նշում է, որ ուշ միջնադարում վանքը նորոգել են Եսայի եւ Ղազար վարդապետները, որի մասին վանքի հյուսիսարեւելյան որմի ճակարային մասում փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը.

ԵՍԱՅԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՇԻՆՈՂ ԹՎԻՆ ՌՃԴ (1655)¹⁸:

Այսպեղ «շինող» բառերը գործածվել է «վերականգնող», «նորոգող» իմաստով: 1653 - 1656 թթ. կապարված վերանորոգումների ժամանակ, հիշյալ վարդապետների մեկնաստությամբ են կառուցվել նաեւ Ս. Կարապետի վանքի զանգակա-քունն ու Ս. Սյուրիանոս մարտիր¹⁹:

Բացի այդ, վանքի խորաններից մեկում պահվող արձայա քուրի վրա կա հետևյալ արձանագրությունը.

ԱՅՍ Է ՆՇԽԱՐ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, ՈՐ ԸՆԾԱՅԵԱՅ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ՅԱԿՈԲ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ, ԵՐՆՋԱԿԱՅ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, ՈՐ Է ԲԱՐԷԽՕՍ ԻՒՐ ՈՒՆՏԱՎՈՐԱՅ, ՅԻՇԱՏԱԿ ԵՍԱՅԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԵ (1656)²⁰:

Ակնհայտ է, որ 1656 թվականին Եսայի վարդապետը մահացել է:

Կարծում ենք, որ վերոհիշյալ Եսայի Մեղրեցին քաղաքագրում հիշված Եսայի Զուղայեցին է (Մեղրիի ու Զուղայի միջև եղած մոտակա հեռավորությունը հաշվի առնելով): Նա մինչ Նակոր Զուղայեցու Կաթողիկոս օծվելը եղել է նշանավոր անձ՝ քաղաքագր, վարդապետ եւ բեղուն գործունեություն ծավալել Երևոյի գավառի Ս. Կարապետի վանքում: Ամենայն հավանականությամբ, 1655 թվականին, երբ Նակոր Դ. Զուղայեցին օծվում է Կաթողիկոս, Եսային քուրափոխվում է Էջմիածին ու նշանակվում կաթողիկոսական փոխանորդ, սակայն մեկ քարի հետո վախճանվում ու պարիվ է ունենում թաղվելու Ս. Նոյիսիմեի վանքի գերեզմանաքանը:

Այս գերեզմանաքանն են թաղված նաեւ Խաչատուր, Թորոման, Ալեքսան, Ան-քուն վարդապետները: Դարելով քաղաքագրերի բովանդակությունից վերջիններս եղել են վանքի միաբաններ: Տաղանագրերը եւ դրանց վերծանությունները բերում ենք ստորև:

17 Մաղաթիա արք. Օրմանյան, Ազգապատում, Բ հար., Ս. Էջմիածին, էջ 2897, նաեւ Առաքել Դարիմեցի, Գիրք Պարմութեանց, աշխատասիրությամբ Լ. Ա. Խանկարյանի, Երևան, 1990, էջ 281-282:

18 «Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանքի Երևոյից եւ շրջակայից նորայ», գրեց Մեսրոպ արք. Սմբարեանց, Տիփլիս, 1904, էջ 4, նաեւ Արգամ Այվազյան, Նախիջեանի վիմագրական ժառանգությունը, հ. Դ, Երևոյի գավառ, Երևան, 2008, էջ 15, արձ. 4:

19 Տեն «Նախիջեանի ԻՍՍՏ հայկական հուշարձանները» (համահավաք ցուցակ), աշխատասիրությամբ՝ Արգամ Այվազյանի, Երևան, 1986, էջ 98-99: Եսայի վարդապետի շինարարական գործունեության մասին բազում վկայություններ կան նաեւ ԺԷ դարի հիշարարականներում, քնն «ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշարարականներ», հ. Գ, կազմեց Վազգեն Նակոբյան, Երևան, 1984:

20 Տեն «Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանքի Երևոյից եւ շրջակայից նորայ», էջ 11, նաեւ Արգամ Այվազյան, Նախիջեանի վիմագրական ժառանգությունը, հ. Դ, էջ 17, արձ. 23:

Տապանաքար Ալեքսան վարդապետի (1,30 X 0,60), 5 փող.

ՅՈՐԴԻ ՆՈՐ ՄԻԱԾԻՆ
ՆԱԳԻՆ ԱԼԷ/ՔՍԱՆ ՎԱԼԻԴԱՂԵՏԻՆ
ՔՍԱՆ ՎԱԼԻԴԱՂԵՏԻՆ
ՈՐ Է/Ր Ի ԱՅ ԱԲ ՈՒԽՏԻՍ/ ՈՄԻԵ (1776):

(Նկ. 8)

Տապանաքար Թորոման վարդապետի (1,30 X 0,50), 6 փող.

ՔՍ ՈՐԴԻ ՆՈՐ ՄԻԱԾԻՆ
ՆԱԳԻՆ ԹՈՐՈՄԱՆ ՎԱԼԻԴԱՂԵՏԻՆ
ՈՐ Է ՄԻԱՅՐԱՆ ԱԲ ՈՒԽՏԻՍ/ ՈՄԻԵ (1776):

(Նկ. 9)

Տապանաքար Խաչապուրի (1,50 X 0,65), 3 փող.

ԱՅՍ Է ՏԱԳԱՆ ԽԱՉԱՊԱՐԻ
ՈՐ Է ՈՐԴԻ/ ՄՈՒՔԷԼԻՆ
ՈՄԻԵ (1776):

(Նկ. 10)

Տապանաքար Անպոն վարդապետի (1,33 X 0,43), 6 փող.

ՅՈՐ ԴԻ ՆՈՐ ՄԻԱԾԻՆ
ՆԱԳԻՆ ԱՆՍՈՆ ՎԱԼԻԴԱՂԵՏԻՆ
ՈՐ Է ԼՈՒՍԱՐԼԱՐ/ ԱԲ ՈՒԽՏԻՍ/ ԹՎԻՆ ՈՄԼԱ (1782):

(Նկ. 11)

Ըստ փապանագրի՝ Անտոն վարդապետը եղել է վանքի լուսարարը, այսինքն՝ եկեղեցու պաշտոնյաներից մեկը, որ հսկում է եկեղեցու ներքին բարեգարդության, կարգ ու կանոնի, մաքրության, լուսավորության, զգեստավորման և այլնի վրա²¹:

Վերոնշյալ փապանագրերն աչքի են ընկնում շարադրման սկզբնամասի յուրօրինակ

ձևակերպմամբ, այն է՝ «**ՔՄ** կամ **ՅԲ** ՈՐԴԻ ՆՕՐ ՄԻԱԾԻՆ», որը կարծես իր մեջ ամփոփում է երկխոսություն՝ ննջեցյալի և Քրիստոսի միջև: Տապանագրի նման ձևակերպումը, որ փորագրվում էր հիմնականում հոգևոր դասի ներկայացուցիչների փապանաքարերին, մեծմասամբ հանդիպում է ուշ միջնադարում: Ըստ էության, այն նպատակ է ունեցել ոչ միայն ընդգծելու մարդու՝ առ Աստված ունեցած հավարդը, այլև վերջինիս՝ Աստծո կամոք անդրաշխարհում «լուսավորությամբ փառավորվելը»: Իսկ «ՆԱՆԳՈՅ ՆՈԳԻՆ» բառակապակցությունը նշանակում է անձի հանդերձյալ աշխարհի փոխվելը, որն ըստ քրիստոնեական դավանանքի հակասական է հնչում, քանզի ինչպես նշվում է Նախորոս առաքյալի ընդհանրական թղթերից մեկում՝ «մեռած է մարմինը առանց հոգիի, այնպես ալ մեռած է հաւարքը առանց գործերու»²²: Կարծում ենք, որ փապանագիր ձևակերպողը «ՆԱՆԳՈՅ ՆՈԳԻՆ» ասելով այսպիսի նկարի է ունեցել, առհասարակ, մարդ - անհարի անդրաշխարհի փոխվելը:

Դեռ միջնադարում մարդիկ մտածել են իրենց մերձավորների հոգու փրկության մասին, մանավանդ որ սարսափած են եղել Նեոի ուրվականով և Քրիստոսի Երկրորդ գալստյան ժամանակ ունենալիք անեղ դատաստանով²³: Նման բնույթի բազմաթիվ ձևակերպումներ կան նվիրաբովական արձանագրությունների անեծքի բաժնում: Այն պեղ է գրել նաև փապանագրերում, որոնցից մեկը հենց Ս. Նոսիփիմեի վանքի գերեզմանաքանն է (1,60 X 0,57): Տապանագիրն ութ պողից է, որոնցից առաջին վեցի սկզբնամասը՝ մոտ երեք քառ, կտրրված է.

ՄԱՏ ԳՈՒՆՔՈՒ
ՈՐՈՒԹ ԲԻԵՃՈ
ԴԻ ՈՂՈՄԵՍՅԱՆԷ
ՁԱՍՅԻՄՆԱՆՈՅԷ
ՅԻԸԵԱԶՈԳԻՍԲՅ
ԱՐԲԻ ԳԵՆԱԾՈՅՄ
ՔՍԻՄԻՄԱՆԳԻԿԻ
ՆԱԿԻ ԳԱՎՏԵԱՆԻ ՔՈ:

[**ՔՄ**] **ԱԾ** .ԲՈ ԱՆՆՈՒՄ / [ՈՂ] ՈՐՄՈՒԹԷԱՄ] ԲԴ
ԵԴ ԹՈ / ... ԲԴ ՈՂՈՐՄԵՍՅԻ ՆԻ / ...
[Թ] ԱՍՅԻՄ ԱՆԱՆՈՒՄ ԵԼԻ / ... ՅԻՇԵԱ ԶՈԳԻ **ՄԲՅ** /
[ԱՐԲԵ] ԱՄԲԴ ԳՆԵԱ ԾԷԱ] ՈԷԱՅԻՄ / **ՔՄ** Ի
ՄԻՄ ԱՆԳԱՄ ԿՐԿ / ՆԱԿԻ ԳԱՎՏԵԱՆԻ .ԲՈ:

(Նկ. 12)

21 «Նայերեն բացառական բառարան», կազմեց՝ Սյր. Մալխասեանց, և. երկրորդ, Երևան, 1944, էջ 215:

22 «Նոր կրակարան», Երուսաղեմ, 1981, էջ 662, նաև «Քրիստոնյան Նախարան» հանրագիտարան, էջ 571:

23 Տե՛ս Ս. Նաբոթյունյան, Անեծքի և օրհնանքի ժանրը հայ բանասիրության մեջ, Երևան, 1975, էջ 55-57, նաև Լ. Սարգսյան, Նախարանի նվիրաբովական արձանագրությունները (9-14-րդ դարեր), Երևան, 2007, էջ 13:

Ընդօրինակումների ժամանակ մոտ 10 - 15 սմ հասկությամբ հողաշերտից մաքրեցինք հսկերկու պապանաքար, որոնց վրա փորագրված գրերն աչքի են ընկնում մարքի ինքնապիպ շարադրմամբ: Դրանցից առաջինը քիրացու Արուսեանի (Նարություն) պապանագիրն է.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԿՆՈՋ ԱՅՐԻՈՅ . ԱՐԻԱԿՆ ՈՂՈՐՄԵԼԻՈՅ
ԱՐԻԱԿՆ/ՄՓՈՒՆՅԱ
ԱՐԻԱԿՆ ՄԱՅՍՅԱ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԻՐԱՅՐ ՈՒՂԱՐՈՒԹԵՆԻՆ

ՈՐ ՓՈՒՆԵՅԱՐԷՂԱՐ ԱՐԱՐՆՈՐԱՅՆԱՍԱԿ/
ԵՐ ՆՈՐԱՅՐՈՒՄ ԲԱԶՈՒՄ/ ԿՄԿԻՅ ԵԹՈՂ
ԾՆՈՂԱՅ/ԸՆ ՈՐՈՒՅ ՈՐ Է ԱՇԱԿԷԼԻՏ:

ԵՆՈՐԱՅ ԲՈՒՍ ԲԱՅՈՒՄ
ԿՄԿԻՅ ԵԹՈՂԱՅՈՂԱՅ
ԸՆՈՐԱՅ ՈՐԱՅԱԿԵՅ

(Նկ. 13)

«Նորահասակ» եւ «նորաբուս» բառերերը հուշում են, որ Նարությունը մահա-ցել է երիտասարդ հասակում՝ կսկիծ թողնելով ծնողների սրտում:

Նախորդի աջ կողմում երկրորդ պապանաքարն է, որ հիշարակված է Տեր Զա-քարի որդի Կիրակոսը.

ՔՍՈՐԻԻ ԶՈՐՄԻ
ԱՇԻՆԱԿՈՐԱՅ
ՀՈՐԻԿԵԼԱԿՈՅ
ՈՐԱՅՆԱՅՐԱՅ
ՈՐԱՅՆԱՅՐԱՅ
ՈՐԱՅՆԱՅՐԱՅ

ՔՍ ՈՐԻԻ ՆՈՐ ՄԻԱՇԻՆ ՆԱԿՈ
ԸԶՆՈՐԻ ԿԻՐԱԿՈՍԷԼԻՆ/ ՈՐ Է ՈՐԻԻ
ՏՐ ԶԱԶԱՐԻՆ ՎԱՂԱՆ ԵՂԵԼԻ
ՈՐԱՅ ԹՎԻՆ (1761):

(Նկ. 14)

Գերեզմանաքան հարավարևելյան հարվածում են գրվում օրորոցաձև երկու պապանաքար, երկուսի վրա էլ խնամքով փորագրված են հիշարակագրեր, որոնցից մեկը երկկեզվյալ՝ հայերեն՝ չափածո եւ վրացերեն՝ արձակ:

Առաջինը Գրիգոր Բաբունու մոր, թիֆլիսեցի Թահմազի կողակից Մարիամի պապանաքարն է (1,70 X 0,55), որի վրա փորագրված է չորս տողից կազմված հե-տևյալ վկայագիրը.

Վ ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԿՆՈՋ ԱՅՐԻՈՅ . ԱՐԻԱԿՆ ՈՂՈՐՄԵԼԻՈՅ
Վ ԱՅՐ ԳՐԻԳՈՐԻ ՐԱԲՈՒՆԻՈՅ , ԿԻՆ ԹԱՀԱԶԻՆ ԹԻՔԵՅԵՅԻՅ .
Վ ՈՐԻՍ ՈՎ ՈՐԱՅ ԶՈՂՄԵՆ . ԱՇԵ Ե ԻՐԻՆ ՈՂՈՐՄԵՆ ՅԻ : Ի
Վ ԴԻՄԻՏՐԻ ԹԱՀԱԶԻՆ ԵՍԵՂՈՒՆ : Ի

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿՆՈՋ ԱՅՐԻՈՅ ՄԱՐԻԱՄԻՆ ՈՂՈՐՄԵԼԻՈՅ/ ՄԱՅՐ
ԳՐԻԳՈՐԻ ՐԱԲՈՒՆԵՈՅ, ԿԻՆ ԹԱՏՄԱԶԻՆ ԹԻՖԼԻՋՍԵՅԻՆ/Յ/

ՈՐՈՒՄ ՈՎ ՈՔ ՏԱՅ ԶՈՂՈՐՄԻՆ ԱԾ ԵՒ ԻԻՐՆ ՈՂՈՐՄԵՍՅ/Ի
ՈՄԽԴ (1795) ԹՎԻՆ, ԵԼԷՄԵՊԼՏԵՄԲԵՐԼԺԵ (15): (Նկ. 15)

Առանձնապես կարևոր է երկրորդ փապանաքարը (1,84 X 0,72)՝ երկկեզվյալ (հայերեն, վրացերեն) փապանագրով: Նայերեն հարվածը ընդարձակ է և չափածո, իսկ վրացերենը՝ համառոտ և արձակ:

ՎԱՅԵ ՏԱՊԱՆ ԴԱՐԱՐԱՆ ԿԻՆ, ԱՆՈՐ ԿՆՈՋ ԲԵՆ
ՎՈՂԱԿՅԻ ԴԱԲԵԼԵԼԼԻՆ ԲԵՐՈՅԻ ԵՒ ՄԱՅՐ՝ ԵՐԿՈՒՅ ՀԱՐԱԶԱ ՏԻ
ՎԱՆԿՆՈՅՆ ԴԱԻՆՈՎ ԿԻՆ ՏԻ, ՆԱԵ ԿՐՏՍԵՐՈՅՆ ԲԱՐՍԵ ՂԻՒ
ՎԵՐ ՍԱ ԵՐԿՐԱՒ ՎԱՍՏԱՆ ՑԻ, ԲՆԻԿ ՏԵՂԵԱՒ ԷՆԱԳԵՆ ՑԻ
ՎԻՅՈՒԵ՝ ԻՋԵՆՋ ԵՐԱՐԲ ԲԱ ԸԻՒ ՈՐԲ ՀԱՆԴԻՊԻՑ ՏԱՒԶՈՐՄ ՄԵՒ
ՎՈՐ ՎԱՆՔԱՆԻ Ի ՌՄԼԳ ԶՈՒՈՋ Ի ՍԵՊԻՑ:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՐԱՐԱՐԱՆԻՄԵՆԱԴԱՆԱԴ՝ ԱՆՈՐ ԿՆՈՋ ԲԱՐԻՄ/
ԿՈՂԱԿՅԻ ԴԱԲԵԼԵԼԼԻՆ ԲԵՐՈՅԻ ԵՒ ՄԱՅՐ՝ ԵՐԿՈՒՅ ՀԱՐԱԶԱՏԻՄ/
ՆԱՆԿՆՈՅՆ ԴԱԲԻԹ ՎԵՐՈՂԱԴԵՏԻ ՆԱԵ ԿՐՏՍԵՐՈՅՆ ԲԱՐՍԵՂԻ/
ԷՐ ՍԱ ԵՐԿՐԱՒ ՎԱՍՏԱՆՑԻ, ԲՆԻԿ ՏԵՂԵԱՒ ԷՆԱԳԵՆՑԻ/ ԽՆԴՐԷ Ի
ՋԵՆՋ ԵՐԱՐԲ ԲԱՐԻ, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՑ ՏԱՒ ԶՈՂՈՐՄԻ/
ՈՐ ՎԱՐՃԱՆԻ Ի ՈՄԼԳ (1784) ԹՈՒՈՋ Ի ՍԵՊԼՏԵՄԲԵՐԼԺԵ (22): (Նկ. 16)

Տապանագրում հիշարակված է Դավիթ Ե Էնագեթցի (1801 - 1807) Կաթողիկոսի մայր Աննան: Այս արձանագրությունը դեռ 1924 թ. ընդօրինակել և 1930 թ. հրապարակել է պրոֆեսոր Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը: Վերջինս, սակայն, 1950-ական թթ. կարարած իր հեղափոխությունների ժամանակ փապանաքարը փոխում չի գտել²⁴: Վրացագիր Պարույր Մուրադյանը այս փապանաքարը չի գտել և փապանագիրը վկայակոչել է՝ համաձայն Մելիքսեթ-Բեկի ժամանակին հրապարակված վերձանության²⁵: Բարեբախտաբար, մեզ հաջողվեց գտնել փապանաքարը, ինչպես վերը նշեցինք Ս. Նուփսիմի վանքի արևելյան պարսպից դուրս գտնվող գերեզմանատան հարավարևելյան մասում: Տապանագրի մեր վերձանությունը լիովին համապատասխանում է Մելիքսեթ-Բեկի ընդօրինակմանը՝ բացառությամբ այն հանգամանքի, որ որոշ տառեր և նույնիսկ բառեր արդեն եղծվել են: Կարծում ենք, որ փապանաքարը շրջված է եղել, քանի որ շրջակայքում կան ևս նմանապիպ մոտ վեց օրորոցաձև փապանաքարեր, որոնք շրջված են²⁶: Նավանական է, որ բարի վրայի

24 Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Մուրք Նուփսիմի և Մուրք Գայանեի վանքերի երկկեզվյալ չափածո փապանագրերը, «Էջմիածին», 1959, Դ, էջ 34:

25 Տե՛ս Պ. Մ. Մուրադյան, Նայասրանի վրացերեն արձանագրությունները, Աղբյուրագիտական ընկերություն, Երևան, 1977, էջ 91:

26 Չենք բացառում, որ շրջված փապանաքարերի հակառակ կողմերում ևս կարող են լինել փապանագրեր:

առկա կտրվածքները, որ խաթարում են փապանագիրը, առաջացած լինեն հենց շրջվելու արդյունքում:

Դառնալով փապանագրի բովանդակությանը նկատենք, որ Աննան Դավթի մայրն է, որ վերջինիս վարդապետության շրջանում փեղավաճել է Էջմիածին՝ որդու մոտ է այսպես էլ մահացել 1784 թվականին: Ըստ Պ. Մուրադյանի՝ փապանագրի վրացերեն ամփոփման պարճառը ննջեցյալի էնագեթի²⁷ լինելն ու վիրահայոց ու վրաց շրջանում փոխմի ունեցած ճանաչումն է²⁸: Տապանագրում հիշատակված են նաև Աննայի ամուսին «Դարթան Բերուն»-ը և կրթներ որդի Բարսեղը:

Նարկ ենք համարում մեջբերել փապանագրի նաև վրացերեն փաբերակի հայերեն թարգմանությունը.

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆԱԳՐԸ ԷՆԱԳԵԹՅԻ ԲԵՐՈՅԻ ԱՄՈՒՄԻՆ ԱՆՆԱՅԻՆՆ Է, ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԵՔ²⁹:

Այս փապանագրին աչքի է ընկնում նաև արևմտյան կողմում քանդակված գեղագարդ խաչապարկերով: Նմանախաչի հորիզոնական թևերի վերին աջ և ձախ անկյուններում առկա են մեկական, իսկ խաչի ստորին մասում, որպեսզի դուրս է գալիս արմավագարդը, բուսական վարդյակների երեք գնդեր, որոնք հավերժության, կյանքի, երկրի ծագման խորհրդանիշը կամ հիմքն են, որից սկիզբ է առնում բուսական - կենացծառային կերպավորում ունեցող խաչը և արմավագարդը³⁰:

Վերոնշյալ փապանագրերից մի մասը պարկանում են վիմագիր բանաստեղծության փոսակին. չափածո են և ունեն հանգավորում: Նայ վիմագիր բանաստեղծությունը ստեղծվել է դարերի ընթացքում ու կրել փաբեր ժամանակների կնիքը: Իբրև գրականության առանձին ենթարեսակ դրանք լինում են խոհա-փիլիսոփայական, ձոներգային-փառաբանական, հիշատակագրային-կենսագրական և այլն³¹: Դրանցում իր արտացոլումն են գրել հայ ժողովրդի կյանքի ընկերային-քաղաքական, իրավաբանական և այլ հանգամանքներ: Սկզբնական շրջանում լինելով առավել պարզունակ, հետագա դարերում դրանք հարստանում են գաղափարական ուղղվածությամբ, թեմատիկայով, փառագրման արխիվիկայով և այլն³²:

Այսպիսով, Ս. Նովիսիմեի վանքի գերեզմանապահ վերը բերված փապանագրերի բովանդակությունը որոշ չափով լրացնում է մեր իմացությունը Վաղարշապատի կրոնական կյանքի մասին:

Ներառա ուսումնասիրությունների ժամանակ մենք կփորձենք շրջել փապա-նա-քա-րերը և գրե-րի առկայության դեպքում դրանք ենթարկել համապատասխան քննության:

27 Էնագեթը գյուղ է Վրաստանի Քվեմուքարթլիի շրջանում:

28 Տեն Պ. Մ. Մուրադյան, անդ, էջ 92:

29 Տեն Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, անդ, էջ 34, նաև Պ. Մ. Մուրադյան, անդ, էջ 92:

30 Տեն Ն. Լ. Պարոտյան, Խաչքար. ծագումը, գործառնությունը, պարկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2008, էջ 284:

31 Տեն Գ. Մ. Գրիգորյան, Նայկական վիմագրություն, Երևան, 2000, էջ 58:

32 Տեն Ս. Ա. Գեորգյան, անդ, էջ 8:

ԱՐԱՄ ՆՈՎԱԿԱՆՆԻՍՅԱՆ
պատրմական գիյր. թեկնաժո

**ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԻԿՈՆԻԱՅԻ
ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1198-1219 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

Կիլիկյան Նայասարանի պարմոթյան ամենաառաջնալիկ և կարևոր դրվագներից մեկը արարաթին քաղաքականության և դիվանագիտության պարմոթյունն է: Մասնավորապես այդ բնագավառում չափազանց կարևոր է հայկական թագավորության և Իկոնիայի սուլթանության հարաբերությունների հետազոտությունը:

Նայարնի է, որ ԺԲ. դարի վերջերին և հաջորդ դարի սկզբներին Մերձավոր Արևելքում կարևոր փոփոխություններ էին տեղի ունեցել, որոնց հետք Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը չէր կարող հաշվի չնստել: Նախ՝ բավականին մեծ հզորության էր հասել Եգիպտոսի Այուբյան սուլթանությունը, որը չափազանց վտանգավոր թշնամի էր նաև Կիլիկյան Նայասարանի համար: Մյուս կողմից ուժեղանում էր պապական դիվանագիտությունը արևելքում, ինչպես նաև տեղի էին ունենում երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ խաչակրաց արշավանքները¹: Դրանց զուգահեռ դեռևս շարունակում էին գործել Բյուզանդական կայսրությունը, Արևելքի խաչակրաց պետությունները և Իկոնիայի սուլթանությունը, որոնք նախկինում արդեն մի քանի անգամ անհանգստացրել էին Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը: Ինչ վերաբերում է Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը, ապա պետք է նշել, որ հիշյալ պարմական ժամանակաշրջանում Լեոն Մեծագործը, լինելով հմուտ դիվանագետ և խմաստուն քաղաքագետ, օգտակար դաշինքներ կնքեց ժամանակի բազմաթիվ միապետների հետ: Իր երկրորդ ամուսնությամբ նա դարձավ Կիպրոսի և Երուսաղեմի թագավոր Ամորի Լուսինյանի փեսան, նվաճեց նաև հիվանդախնամների և Տեպոնական ասպետների բարեկամությունը՝ նրանց շնորհելով զգալի տարածքներ: Կարևոր ենք համարում նաև նշել, որ Իկոնիայի սուլթանությունը Բյուզանդական կայսրության հաշվին ընդարձակեց իր տարածքները և ժամանակի ընթացքում սկսեց մեծ վտանգ ներկայացնել հայկական թագավորության համար: Ինչ վերաբերում է Իկոնիայի սուլթանությանը, ապա, ինչպես իրավացիորեն նշում է Կիլիկյան Նայասարանի ճանաչված մասնագետ Գ. Միքայելյանը, նրանք հարևանների դեմ նվաճողական արշավանքներ էին կատարում՝ հանուն

1 Տե՛ս **R. W. Thomson**, The Crusades through Armenian eyes, օգտվել ենք [www. Doaks. Org](http://www.Doaks.Org) սայթից, **C. Hillenbrand**, The Crusades, Islamic perspectives, Edinburgh, 1999, օգտվել ենք <http://books.google.am> սայթից, **T. F. Madden**, The new concise history of the crusades, Oxford, 2005, օգտվել ենք <http://books.google.am> սայթից, **J. G. Gazarian**, The Armenian kingdom in Cilician during the crusades, The integration of Cilician Armenians with the latins, 1080-1393, Caucasus World, 2000, օգտվել ենք <http://books.google.am> սայթից, **J. Riley-Smith**, The Oxford history of the Crusades, Oxford university press, 2000, օգտվել ենք <http://books.google.am> սայթից. (Վերցված է 20.03.2010 թ.), **С.Морисон**, Крестовосцы, Москва, 2003, էջ 29-70:

ավարական վերնախավի և մահմեդական առևտրականների շահերի, որպեսզի նոր հողեր գավթերին բեկերին բաժանելու համար, ինչպես նաև գրավելին կարևոր քարավանային ուղիները և փարանցիկ կենտրոնները²:

Քաղաքական նմանաբնույթի պայմաններում չափազանց կարևորվում էր Կիլիկիայի հայկական թագավորության արարաքին քաղաքականության պետական մարմինների գործունեությունը: Վերջիններս պետք է այնպիսի ճշգրիտ և հավասարակշռված քաղաքականություն վարեին, որից հայկական թագավորությունը չբուժեր:

Նայրնի է, որ Լևոն Մեծագործը դեռևս իր իշխանության սկզբնական շրջանում արդեն բախվեց փոքրասիական թուրքմենների արշավանքներին, իսկ մեկ տարի անց՝ 1188 թ., հաղթեց Իկոնիայի սուլթանության զորքերին՝ հեղ խլելով Պրականա ամրոցը³: Բացի դրանից, օգտվելով Իկոնիայի սուլթան Բիլիջ-Աբալանի 1192 թ. և Սալահ ադ-դինի 1193 թ. մահից հետո սելջուկյան և Այուբյան սուլթանություններում ծագած պառակտչական պայքարագմերից՝ Լևոն Մեծագործը բավական ընդլայնեց Կիլիկյան Նայասրանի իշխանության սահմանները՝ փայտորից հաղթանակներ փանելով իր հարևանների նկատմամբ: Այդ մասին է վկայում նաև Միքայել Ասորի պարմիչը՝ համաձայն որի Լևոնը փրկեց շուրջ յոթանասունհինգ բերդերի, որոնք նախկինում պարկանում էին սելջուկ-թուրքերին և հույներին. «Եւ ինքն արիագոյնն Լևոն փրկեաց եւթանասուն եւ երկու բերդի, եւ զոր նախնիքն իւր կալեալ էին եւ եւ զոր ինքն էառ ի Յունաց եւ ի Թուրքաց»⁴: Միքայել Ասորիի հաղորդումը հասարարում են նաև միջնադարի նշանավոր պարմիչներ Աբուլ-Ֆարաջը⁵ և Վարդան Արեւելցին⁶:

Նայկական թագավորության և Իկոնիայի սուլթանության միջև մի փոքրիկ ընդհարում էլ փրկել ունեցավ Լևոն Մեծագործի թագավոր հռչակվելուց առաջ, երբ վերջինս Կիլիկիային միացրեց Իսադրիան արեւմուտքում⁷ և Լուրն բերդը հյուսիսում:

Լևոն Մեծագործի թագավորության սկզբնական ժամանակաշրջանում Իկոնիայի սուլթանն էր Ռուքն Էդ դին Սուլեյման Բ-ն (1196-1204), որին հաջողվեց Իկոնիայի սուլթանությունը փրկել քայքայումից:

Ավաղ, միջնադարյան աղբյուրները շար սակավ փրկելություններ են հաղորդում նշյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական անցուղարձերի և մասնավորապես Կիլիկյան Նայասրանի և Իկոնիայի սուլթանության հարաբերությունների վերաբերյալ: Ինչպես գիտենք, Լևոնը արքա հռչակվելուց հետո արարաքին քաղաքականության մեջ շար լուրջ ուշադրություն էր դարձնում Անդրիոքի դքսության նվաճման խնդրին, որի պարճառով հայերը սրիկված են լինում պարերագմել միաժամանակ Նալեայի Էմիր ալ-Ջահիրի և Իկոնիայի սուլթանության դեմ, որոնք օգնության էին եկել Բռնեմոնդին:

2 Տե՛ս Գ. Միքայելյան, Կիլիկիայի հայկական պետության պարմություն, Երևան, 2007, էջ 171:

3 Տե՛ս «13-18-րդ դարերի մանր ժամանակագրություններ», կազմեց Վ. Նակոբյանը, հ. Բ, Երևան, 1956, էջ 103, Մմբար Սպարապետ, Պարմություն, Փարիզ, 1856, էջ 105:

4 Միքայել Ասորի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1871, էջ 502:

5 Տե՛ս «The Chronography of Gregory Abul Faraj», (Bar Habraeus), English translation, Vol. A., London, 1932, էջ 344:

6 Տե՛ս Վարդան Արեւելցի, Նաւարումն պարմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 180:

7 Տե՛ս Դ. Ալիշան, Նայասրարում, Վենետիկ, 1901, էջ 432: Այլ մասին փնն նաև Գ. Մուրաֆյան, Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Երևան, 2001, էջ 409:

Փաստորեն սկսվում է նոր բախում Կիլիկյան Նայասարանի և Իկոնիայի սուլթանության միջև, որի պարճառը Անտիոքն էր: Ընդհանրապես դժվար է պարկերացնել, թե Իկոնիան շար մրահոգված կարող էր լինել Անտիոքի դքսության ճակարագրով: Ամենայն հավանականությամբ սա շար հարմար առիթ էր Իկոնիայի սելջուկների համար, որ նոր պարերազմ սկսեին հայկական թագավորության դեմ: Ինչպես հայտնի է, դեռևս ԺԳ. դարի հենց սկզբներին, երբ սկսվեց Կիլիկիայի պայքարը Անտիոքի դեմ, վերջիններիս դաշնակիցների մեջ էր նաև Իկոնիայի սուլթանությունը: Ըստ մեզ՝ դրա պարճառն այն էր, որ Լեոն արքան ԺԲ. դարի 90-ական թվականներին Իկոնիայի սուլթանությունից խլել էր մի շարք լեռնային ամրոցներ:

Այսպիսով՝ Իկոնիայի սուլթանությունը, որ ԺԳ. դարի սկզբներին բավական ուժեղացավ, սկսեց եռանդագին աջակցել Անտիոքի դքսությանը և Վալեպի սուլթանությանը՝ սպառնալով հայկական թագավորությանը:

Ս. Տեր-Ներսիսյանը նշում է, որ 1201 թ. Իկոնիայի սուլթանությունը արդեն արշավանք է ձեռնարկում Կիլիկիայի հայկական թագավորության դեմ, սակայն Էական հաջողության չի հասնում⁸: Դժբախտաբար հեղինակը ցույց չի տալիս, թե որ աղբյուրից է օգտվել: Ցավոք մեզ ուսումնասիրած աղբյուրներում չենք հանդիպել նման տեղեկության: Նակատակ Ս. Տեր-Ներսիսյանի՝ Վ. Տեր-Ղևոնդյանը նշում է, որ հիշյալ 1201 թ. Կիլիկյան Նայասարանի հեր ընդհարվել է ոչ թե Իկոնիայի սուլթանությունը, այլ Անտիոք-Տրիպոլիի կոմսությունը⁹: Միջնադարյան աղբյուրները հիշյալ արշավանքի մասին որևէ տեղեկություն չեն հաղորդում: Ինչ վերաբերում է հերագույններին, ապա պետք է ասել, որ նրանք ևս վերը նշված խնդրի վերաբերյալ տեսակետ չեն արտահայտում: Կարծում ենք՝ ավելի ճշգրիտ կարող է լինել Վ. Տեր-Ղևոնդյանի տեսակետը, որովհետև այդ մասին է վկայում հայոց արքայի դիմում-նամակը Նոմի քահանայապետին, որտեղ Նայոց արքան խնդրում էր, որ պապը միջնորդ լիներ իր և Բռնեմոնդի միջև սկսված պարերազմը դադարեցնելու հարցում¹⁰: Ինչ վերաբերում է Իկոնիայի սուլթանության՝ դեպի Կիլիկյան Նայասարան կատարած արշավանքին, այն հավանաբար տեղի է ունեցել ոչ թե Կիլիկյան Նայասարանի, այլ բուն Նայասարանի ուղղությամբ, և պարզապես հերագույնը շփոթել է դրանք: Մեր այդ կարծիքի օգտին է խոսում նաև միջնադարի պարմիչ Սմբատ Սպարապետի վկայությունը: Նեղինակը հստակ մատնանշում է, թե որ ուղղությամբ են արշավել Իկոնիայի սուլթանության զորքերը. «Ի թուին ՈԾ (650-1201) գնաց Ըռուգնարին սուլթանն բազու զօրօք յարևելս, և Էառ զքաղաքն Թեոդուպոլիս, որ է Կարնոյ քաղաք, ոչ պարերազմա՝ այլ սիրով, և գնաց խրոխարավ ի վերայ Մժնկերպոյ, և մինչդեռ նեղ էր պարերազմա...»¹¹: Այսքանով ռազմաքաղաքական իրադրությունը փարածաշրջանում չհանդարտվեց: Խնդիրն այն է, որ թե՛ Վալեպի փրակալ ալ-մալիք ալ-Ջահիրը և թե՛ Իկոնիայի սուլթանությունը խիստ անհանգստացած էին

8 Տե՛ս Ս. Տեր-Ներսիսյան, Կիլիկյան Նայասարանի թագավորությունը, թարգմանված Լ. Տեր-Ղևոնդյանի կողմից, Խաչակիրները և հայերը, հ. Ա, Երևան, 2007, էջ 401:

9 Տե՛ս Վ. Տեր-Ղևոնդյան, Կիլիկյան Նայասարանը և Մերձավոր Արևելքի արաբական պարությունները 1145-1226 թվականներին, Երևան, 1994, էջ 116:

10 Տե՛ս "Pontificia commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis", Fontes, Series III, vol. II, Acta Innocentii, p. III (1198-1216), Vatican, 1944, էջ 559-562, հղումը կատարված է Վ. Տեր-Ղևոնդյանի աշխատությունից, էջ 116:

11 Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 212:

Կիլիկիայի հայկական թագավորության հզորացմամբ: Եւ վերջիններս պետք է ամեն ջանը գործադրեն, որպեսզի թուլացնեն Կիլիկիայի հայկական թագավորության դիրքերը մերձավորարևելյան փառաձաշքանում:

Ինչպես հայտնի է, այս ժամանակաշրջանում Կիլիկյան Նայասպանը իր ռազմական ներուժով կարող էր հաղթել ու՛ Անտիոքի դքսությանը, ու՛ խաչակրաց մյուս իշխանություններին: Նման պայմաններում, հակառակ Կիլիկյան Նայասպանի, ձեռավորվեց Անտիոք-Իկոնիա եւ Նալեպի սուլթանություններ դաշինքը, որը չափազանց վրանգավոր էր հայկական թագավորության համար¹²: Իրենց հերթին թե՛ Նալեպի սուլթանությունը, թե՛ Իկոնիան խիստ անհանգստացած էին Կիլիկիայի հայկական թագավորության հզորացմամբ: Եւ Իկոնիայի սուլթանությունը, շատ բնական է, չպետք է թույլ տար, որ Նայոց արքան ընդարձակեր իր երկրի սահմանները դեպի հյուսիս եւ հյուսիս-արևելք:

Կարևոր ենք համարում նաև նշել, որ Նալեպի սուլթանությունը պայքարում էր Կիլիկյան Նայասպանի դեմ նաև այն պատճառով, որ եթե հայերը վերջնականապես գրավեին Անտիոքը, ապա այն լուրջ վրանգ կներկայացներ իրենց համար:

Հայտնի է, որ 1203-1206 թվականներին Կիլիկյան Նայասպանի եւ դաշնակիցների՝ Նալեպի սուլթանության միջև տեղի ունեցան որոշակի ռազմական գործողություններ: Նամենայն դեպս, պարմիչների երկերում որևէ բախում չի արձանագրվել Կիլիկիայի եւ Իկոնիայի միջև:

1204 թ. Իկոնիայի սուլթանության նոր փրակալ դարձավ Գիյաս Էդ դին Քեյ-Խոսրովը (1204-1210): Առաջին հայացքից թվում է, թե այս փրակալի գահակալումը պետք է որ բարենպաստ լիներ երկկողմ հարաբերությունների զարգացման համար, սակայն այդպես չեղավ: Ճիշտ է, ժամանակին Լեոն արքան բարեհաճ ընդունելություն էր ցույց տվել Գիյաս Էդ-դին Քեյ-Խոսրովին, սակայն գահի համար մղված պայքարում աջակցել էր նրա եղբորը՝ Ռուբեն ալ-դինին: Այս հանգամանքը դժվար թե մոռացվեր Գիյաս Էդ-դին Քեյ-Խոսրովի կողմից: Եւ այս ժամանակաշրջանից սկսած բավականին բարդանում են հարաբերությունները Կիլիկյան Նայասպանի եւ Իկոնիայի սուլթանության միջև:

Վերադառնալով պետությունների երկկողմ հարաբերությունների հետազոտությանը՝ մեկ անգամ եւս կցանկանայինք նշել, որ Լեոնը ժամանակին սրացել էր Գիյաս Էդ դինի կալվածքների եւ բերդերի մի մասը, որոնք գտնվում էին Ալբիստանի երկրի մեջ, երբ վերջինս ապաստանել էր հայոց արքայի մոտ¹³: Նավանական է նաև, որ Գիյաս Էդ դին Քեյ-Խոսրովը Լեոնի մոտ եղած ժամանակ նվիրել էր նրան այդ կալվածքները՝ քաղաքական աջակցություն ստանալու ակնկալությամբ: Բայց սելջուկ միապետի քաղաքական հաշվարկները սխալ էին, քանի որ Նայոց արքան չէր օգնել իրեն: Եւ թերևս դա էր պատճառը, որ Գիյաս Էդ-դին Քեյ-Խոսրովի՝ գահին բազմելուց հետո թշնամաբար փրամադրվեց Լեոն Մեծագործի նկատմամբ: Այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ Իկոնիայի սուլթանը իր գահակալության հենց սկզբնական շրջանում, օգտվելով այն հնարավորությունից, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը պարերագնում է Նալեպի սուլթանության դեմ, հետ գրավեց այդ

¹² Տե՛ս Վ. Տեր-Ղևոնդյան, անդ, էջ 115:

¹³ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Միստան, Վենետիկ, 1885, էջ 450:

տարածքները: Նման փոփոխություններ կա նաև Ա. Ալպոյաճյանի աշխատություններից մեկում¹⁴: Ավաղ, միջնադարյան աղբյուրներում չի պահպանվել այն փոփոխությունը, թե հստակ երբ է փոփոխվել այդ իրադարձությունը: Անդրադառնալով Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը՝ պետք է նշել, որ Լևոն Մեծագործը հենց 1205 թ. անհաջող փորձեր կատարեց Բյուզանդիայի սուլթանությունից հեռու գրավելու Ալեքսանդր: Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Բյուզանդիայի սուլթանության հարաբերություններն ավելի սրվեցին նաև այն պատճառով, որ լատինական կայսրությունը հաստատվեց Կոստանդնուպոլսի մեջ (1204 թ.), իսկ հայերը իրենց քաղաքականությամբ բարեկամ էին լատիններին, մինչդեռ Բյուզանդիայի սելջուկները՝ թշնամի: Ինչպես նշում է Մ. Օրմանյանը, Լևոն արքայի բարեկամանալը լատինական իշխանությունների հետ նպատակ էր հետապնդում օգտագործել վերջիններիս ուժերը՝ հակառակ մահմեդական պետությունների¹⁵: Այս փաստը նույնպես հետագայում որոշակի դեր էր խաղալու Կիլիկյան Նայասարանի և Բյուզանդիայի սուլթանության հարաբերությունների բարդացման գործում:

Փաստորեն, նշյալ ժամանակաշրջանում միջազգային իրավիճակը մերձավորարևելյան տարածաշրջանում կտրուկ փոխվում է՝ հոգուր Կիլիկյան Նայասարանի հակառակորդների: Անշուշտ նման պարագայում որոշակի մեղավորություն ունեին նաև հայ դիվանագետները, ոչ մի կերպ չպետք է թույլ տային, որ տարածաշրջանում երեք հարևան պետությունների դաշինք ձևավորվեր հայկական թագավորության դեմ, քանի որ այն բավականին վտանգավոր էր ևս իդի լուրջ հետևանքներով: Սակայն Լևոն Բ-ն շուրջով ճկուն դիվանագիտական քայլ ձեռնարկեց՝ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելով Մերձավոր Արևելքի հզոր տիրակալի՝ Եգիպտոսի Այուբյան սուլթան ալ-Մալիք ալ-Ադիլի հետ, և դա օգնեց Նայոց արքային հետագա քաղաքական ծանր պայքարում¹⁶: Անշուշտ, այս քայլը կարելի է համարել Նայոց թագավորության դիվանագիտական ծառայության որոշակի նվաճում, քանի որ ի դեմս Բյուզանդիայի սուլթանության, Անտիոքի դքսության և Նալեպի սուլթանության միասնության դեմ ձևավորվեց Կիլիկյան Նայասարան-Եգիպտոսի Այուբյան սուլթանություն դաշինքը: Բնարկե, դժվար է պարկերացնել, թե Եգիպտոսի տիրակալը կմասնակցեր Կիլիկյան Նայասարանի հակառակորդների դեմ ռազմական գործողություններին, սակայն կարևոր է այն հանգամանքը, որ Եգիպտոսի տիրակալ ալ-Ադիլը այնքան հզոր և ազդեցիկ անձնավորություն էր, որ կարող էր սաստիկ Նալեպի սուլթանության ագրեսիվ քայլերը հայկական թագավորության դեմ: Եւ Լևոն արքայի քաղաքական հաշվարկներն այդ ուղղությամբ փվեցին իրենց պարտությունը: Ճիշտ է, այս համագործակցությունը բավականին դրական էր Կիլիկյան Նայասարանի համար, սակայն հայկական թագավորության արտաքին քաղաքական իրավիճակը չէր լավանում: Բանն այն է, որ, եթե ալ-Ադիլը շուրջով զսպեց Նալեպի սուլթանությանը, որը ժամանակավորապես դադարեցրեց Կիլիկյան Նայասարանի դեմ ռազմական գործողությունները, ապա Բյուզանդիայի սուլթանությունը բնավ մտադիր չէր կանգ առնել, և դրա վառ վկայությունն է այն փաստը, որ սուլթանության գործերը 1207 թ. նոր արշավանք են ձեռնարկում Կիլիկյան Նայասարանի սահմանների վրա,

14 Տե՛ս Ա. Ալպոյաճյան, Պարմոթին հայ Կեսարիոյ, Գահիրէ, էջ 509:

15 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապարտ, Էջմիածին, 2001, սյուն 1818:

16 Տե՛ս Վ. Տեր-Ղևոնդյան, անդ, էջ 122:

գրավում են Արալիան¹⁷, իսկ 1208 թ. Կիլիկիայի ամենակարևոր ամրոցներից մեկը՝ Բերդուսը¹⁸ գերի փանելով ամրոցի փրոջը՝ Գրիգորին. «Խոսքով շահ սուլթանն յԻփոնիոյ՝ որդին Խլիճասլանին էառ զԲերդուսն՝ և կալա զտէրն նորա զԳրիգորն»¹⁹: Բերդուսի գրավման փաստը արձանագրում են նաև Սմբատ Սպարապետը²⁰, մանր ժամանակագիրները²¹ և Արաբական²² և մի շարք այլ աղբյուրներ:

Փաստորեն, Լևոն Մեծագործին ոչ մի կերպ չէր հաջողվում հարաբերությունները կարգավորել այդ մահմեդական պետության հետ: Ներաբրքի էր նաև Քամալ-ադ-դին Իբն ալ-Ադիմ պարսիցի հաղորդումը: Նա գրում է, որ Տիգրայի 605 թ. (1208 թ. հուլիս 16-1209 թ. հուլիսի 6) Քեյ-խոսրով իբն Կըլք Արալան հարձակվել էր Կիլիկիայի վրա՝ օգնություն խնդրելով նաև սուլթան ալ-մալիք ալ-Զահիրից²³: Ըստ Անանուն Եղեսացու՝ դա րեղի է ունեցել ի պարսիսան նախկինում րեղի ունեցած դեպքերի²⁴: Թեև նախկինում ինչ դեպքեր են եղել, հեղինակը չի նշում: Կարծում ենք՝ Քամալ-ադ-դինի այս վկայությունները վերաբերում են հենց 1208 թ. դեպքերին: Շարունակելով իր միտքը՝ հեղինակը գրում է, որ հայերը սկզբում ջարդեցին թշնամուն, սակայն հետո, Նալայի գործի օգնությամբ նոր հարձակման անցնելով, գրավեցին Բերդուսը²⁵: Քաղաքական այս դեպքերի մասին շար կարևոր րեղեկություն է տալիս Սմբատ Սպարապետը, որը նշում է՝ սուլթանը, խորհրդակցելով Նայոց Կաթողիկոսի հետ, մտավ Կիլիկյան Նայասրանի սահմանները և գրավեց Բերդուսը. «Իսկ սուլթանն Խոսրու շահն, որդի Խլիճ Արալանին, միապետեալ րիքեաց Նոռոմոց աշխարհին, և սկսաւ եղջիր ածել թագաւորին Լևոնի. և ի սաղրելոյ և խորհրդակցութենէ րեր Յոհանիսի, եկն բազում զօրօք ի վերայ Բերդուսին...»²⁶: Ինչպես նկատում ենք, բավականին հերաբրքի րեղեկությունների ենք հանդիպում Սմբատի մոտ: Կարծել, թե Նայոց Կաթողիկոսը կարող էր համագործակցել թշնամական երկրի դեկավարի հետ, դժվար է: Խնդիրն այն է, որ այս ժամանակաշրջանում Լևոն Մեծագործը բանարկել էր Կաթողիկոսի ազգականներին, որի պարճառով էլ վեճ էր առաջացել արքայի և Կաթողիկոս Նովհաննես Սսեցու միջեղ²⁷: Վեճը այնքան էր խորացել, որ Նայոց արքան և իշխանները հրաժարվել էին ճանաչել Նովհաննես Սսեցուն որպես Կաթողիկոս և առաջ էին բաշել Մամեսրիայի արքեպիսկոպոս Դա-

17 Արալիան Կիլիկիայի արևմուտքում գտնվող բերդերից է, հայրնի է նաև Անթալիա անունով. Ն. Մ. Յովհաննէսեան, Նայկական Կիլիկիոյ բերդերն ու բերդաքաղաքներն, Վենետիկ, 1989, էջ 415, Կ. Մութաֆյանը Արալիայի գրավումը Իփոնիայի սուլթանության կողմից թվագրում է 1206 թվականով, Կ. Մութաֆյան, անդ, էջ 410:

18 Բերդուսը Լևոնային Կիլիկիայի եին և նշանավոր բերդերից է, րեն Ն. Մ. Յովհաննէսեան, անդ, էջ 173, Ղ. Ալիշան, 1885, էջ 196:

19 Սամվել Անեցի, Նաարմունք ի գրոց պարմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 146:

20 Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 215:

21 Տեն «13-18-րդ դարերի մանր ժամանակագրություններ», կազմեց Ն. Նակոբյանը, և. Ա, Երեան, 1951, էջ 78, և. Բ, էջ 62:

22 Տեն «Արաբական աղբյուրները Նայասրանի և հարեան երկրների մասին», կազմեց Ն. Նալբանդյանը, Երեան, 1965, էջ 228:

23 Տեն Վ. Տեր-Ղևոնդյան, անդ, էջ 122-123:

24 Տեն Անանուն Եղեսացի, Ժամանակագրություն, թարգմ. Լ. Տեր-Պետրոսյանի, Երեան, 1982, էջ 171:

25 Տեն անդ:

26 Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 215:

27 Տեն Մ. Օրմանյան, անդ, պոն 1834, Ա. Նովհաննիսյան, Պետության և եկեղեցու հարաբերությունները Լևոն Բ-ի կառավարման ժամանակաշրջանում. «Տարեգիրք Արավաճառության ֆակուլտետի», Երեան, 2009, էջ 190, Ա. Մութիսյան, Կիլիկիայի պետության և իրավունքի պարմություն, Երեան, 1978, էջ 65:

վիթ Արքակաղնեցու թեկնածությունը: Նման պայմաններում Նովհաննես Ստեցին մնացել էր Նոմկլայում: Եւ շարք հավանական է, որ Իկոնիայի սուլթանը, ունենալով բավական լավ հարաբերություններ Նայոց Կաթողիկոսի հետ, հենց այս խնդրի պարզաբանում էր արշավել դեպի Բերդուս: Այդ մասին է վկայում հենց Սմբարի փողերի շարունակությունը, ուր նշվում է, թե սուլթանը սկսեց վախեցնել Լեւոն Մեծագործին, ապա խորհրդակցեց Նովհաննես Ստեցու հետ եւ հարձակվեց²⁸: Նույնպես է, որ իրականում ոչ մի խորհրդակցություն չի եղել, պարզապես ժամանակակիցներն այնքան դժգոհ են եղել արքայի եւ կաթողիկոսի վեճից, որ ցանկացել են բարդել Նայոց Նայրապետի վրա: Կարծում ենք, որ Իկոնիայի սուլթանին դժվար թե մտադրեր կաթողիկոսի իրավունքների պաշտպանության խնդիրը: Պարզապես նրան առիթ էր հարկավոր Կիլիկյան Նայաստանի դեմ արշավելու համար: Քաղաքական նմանարիպ պայմաններում Նայոց արքա Լեւոնը դիվանագիտական ճկուն քայլ կատարեց: Նա կրկին դիմեց ալ-մալիք ալ-Ադիլի միջնորդությանը, իսկ վերջինս համոզեց Իկոնիայի սուլթանին եւ ալ-մալիք ալ-Զահիրին, որ Լեւոն Բ-ի հետ հաշտության պայմանագիր կնքեն:

Փորձենք պարզել, թե որ թվականին է կնքվել այդ պայմանագիրը: Միջնադարյան աղբյուրները, որոնք խոսում են վերը նշված ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, շարք թիչ տեղեկություններ են հաղորդում այդ արշավանքի մասին, իսկ թվականի առնչությամբ ընդհանրապես որևէ մեկը չի խոսում: Ամեն պարագայում ակնհայտ է մեկ հանգամանք, որ այդ պայմանագիրը կնքվել է թշնամու գործերի արշավանքներից հետո՝ 1208-1209 թթ.: Աներկբա է նաև, որ քվյալ ժամանակաշրջանում Իկոնիայի սուլթանության կողմից հաշտության պայմանագիրը կնքել է Գիյաս Էդ-դին Քեյ-Խոսրովը, որն իշխել է մինչև 1210 թ., իսկ ըստ հայկական աղբյուրների՝ 1209 թվականին²⁹: Աղբյուրներից միայն խմբում ենք, որ Բերդուսի գրավումը տեղի է ունեցել 1208 թվականին³⁰: Բայց ինչպես հայտնի է, ռազմական գործողությունները Բերդուսի գրավումով չեն ավարտվել եւ շարունակվել են հաջորդ տարի եւս: Բացի դրանից, երբ Լեւոն Մեծագործը դիմեց Եգիպտոսի փիրակալ ալ-Ադիլին, ժամանակ էր պետք, որպեսզի վերջինս բանակցեր մյուս կողմերի հետ եւս: Կարծում ենք՝ առավել հավանական կարող է լինել հենց 1209 թվականը: Դրա մասին է վկայում նաև Քամալ ադ-դին պարմիչը, ըստ որի վերո նշյալ ռազմական գործողությունները տեղի են ունեցել հիջրայի 605 թվականին (համապատասխանում է 1208 թ. հուլիսի 16-ից մինչև 1209 թ. հուլիսի 6-ը): Այս փաստը հաշվի առնելով կարելի է գրականացնել, որ պայմանագիրը կնքվել է 1209 թվականին:

Այժմ քննարկենք այն հարցը, թե որոնք կարող էին լինել պայմանագրի բովանդակային դրույթները: Այս հարցում եւս աղբյուրների ընձեռած վկայությունները շարք աղբյուրիկ են: Մասնավորապես հայ պարմիչներից եւ ոչ մեկը որևէ տեղեկություն չի փոխանցում պայմանագրի մասին, միայն բավարարվում են՝ նշելով Բերդուսի կորուստի փաստը³¹: Նիշյալ

28 Տե՛ս Սմբար Սպարապետ, անդ, էջ 215:

29 Տե՛ս Նեթում պարմիչ, Պարմութին թաթարաց, Վենետիկ, 1842, էջ 82, Սմբար Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 216:

30 Տե՛ս «13-18-րդ դարերի մանր ժամանակագրություններ», հ. Ա, էջ 78, Սմբար Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 215, «Արաբական աղբյուրներ...», էջ 228:

31 Տե՛ս Սմբար Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 215, 13-18-րդ դարերի մանր ժամանակագրություններ, հ. Ա, էջ 78, Մամվել Անեցի, էջ 146:

խնդրին որոշակի անդրադարձ է կատարում կրկին Քամալ ադ-դին պատրմիչը, որի օգնությամբ էլ մենք կարող ենք որոշ արեղեկություններ ստանալ վերը նշված պայմանագրի բովանդակային դրույթների մասին:

Այսպես, ըստ հեղինակի՝ հայերը պարսավորվում էին քաճարականներին վերադարձնել Բաղրասը, չմիջամարել Անարիտքի գործերին և վերադարձնել ժամանակին սելջուկներից խլած հողերը³²: Թե որոնք էին այդ քաճարները, հեղինակը չի նշում: Սելջուկների մասին հաղորդման մեջ պատրմիչը հավանաբար նկատի ուներ այն ժամանակաշրջանը, երբ Լևոնը գրավեց յոթանասուներկու բերդեր, որոնց մի մասը պարկանում էր Իկոնիայի սուլթանությանը:

Ժամանակակից հետազոտողների ճնշող մեծամասնությունը չի անդրադարձել այդ պայմանագրին: Վերոնշյալ խնդրի մասին կարծիք է հայտնել ֆրանսիացի անվանի գիտնական Ռենե Գրուսեն, համաձայն որի այդ պայմանագրով Լևոնը խոստացավ այլևս որևէ արշավանք չձեռնարկել դեպի Անարիտք, ինչպես նաև Բաղրասի (Գասպուն) բերդը վերադարձնել Տաճարականներին³³: Կարծում ենք՝ այս դրույթը չափազանց կարևոր է և անպայման կարող էր լինել պայմանագրում, քանի որ հենց Անարիտքի համար մղվող պայքարի հետևանքով էին այս երեք պետությունները թշնամացել Կիլիկիայի հայկական թագավորության հետ: Ականավոր հայագետ Դևոնդ Ալիշանը կարծում է, որ արքան ստիպված էր նշված պայմանագրով Իկոնիայի սուլթանությանը զիջել Բերդուս ամրոցը՝ Ալբիստանից հարավ-արևմուտք ընկած Կիլիկիայի սահմանամերձ բերդը, և նրանց հարձակումներից պաշտպանել իր պետության հյուսիսային սահմանները³⁴: Կարելի է համաձայնվել Դ. Ալիշանի հետ, քանի որ այն ապացուցում են նաև աղբյուրները: Այսպիսով՝ հետազոտելով աղբյուրների արեղեկությունները և գիտական գրականության մեջ առկա տեսակետները՝ գալիս ենք հետևյալ եզրակացության. Կիլիկիայի հայկական թագավորության և եռակողմ պետությունների միջև կնքված պայմանագրի բովանդակային դրույթները հետևյալն էին.

1. Կիլիկիայի Հայոց արքա Լևոնը վերադարձնում էր Բաղրասի ամրոցը Տաճարականներին:

2. Հայկական թագավորությունը չէր միջամարելու Անարիտքի գործերին:

3. Հայոց արքան խոստացավ այլևս որևէ ռազմական գործողություն չձեռնարկել Անարիտքի դեմ:

4. Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը հանձն էր առնում Իկոնիայի սուլթանությանը զիջել նախկինում խլած հողերը:

5. Երկու կողմերի միջև դադարում էին ռազմական գործողությունները:

Ինչպես նկատում ենք, այս պայմանագիրը բավականին ծանր կարող էր լինել Կիլիկիայի հայկական թագավորության համար, քանի որ արտաքին քաղաքականության բնագավառում որոշակի զիջումներ էին կատարում: Ըստ մեզ՝ արքայի նման զիջողական քաղաքականությունը ժամանակավոր բնույթ էր կրում, և Լևոնը բնավ մտադիր չէր զիջումների

32 Տե՛ս Վ. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 162:

33 Տե՛ս Ռենե Գրուսեն, Պարսկություն խաչակրաց, թարգմ. Լ. Տեր-Պետրոսյանի, Երևան, 2007, էջ 302:

34 Տե՛ս Դ. Ալիշան, Միսոսան, էջ 507:

զնալ: Դրա մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ վերոհիշյալ կերերից ապագայում արքան կարարեց միայն մեկը՝ Իկոնիայի սուլթանությանը զիջելով որոշակի տարածք:

1210 թ. մահացավ Իկոնիայի սուլթան Իզգ Էդ-դին Քեյ-խուսրովը, և հայկական թագավորությունը որոշեց անմիջականորեն միջամտել հարևան պետության գահակալական պայքարին, որն սկսվել էր մահացած արքայի որդիների միջև: Ըստ մեզ՝ Նայոց արքայի ակտիվ գործունեությունը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ Լևոնը քաջ զինակցում էր, թե ինչպիսի կարևորություն է ունի այն հարցը, թե ով պետք է գահակալեր Իկոնիայի սուլթանությունում: Եւ միջամտելով նշված խնդրին՝ շատ բնական է, որ Կիլիկիայի հայոց թագավորությունը ցանկանում էր աջակցել իրեն ձեռնորոշ անձին: Սկզբնական շրջանում Նայոց արքան Իզգ Էդ դին Քեյ-Քաուսի և Ալա Էդ-դին Քեյ-Կոբադի միջև տեղի ունեցած պայքարում օգնեց վերջինիս: Սակայն նրա եղբայրը՝ Իզգ Էդ -դին Քեյ-Քաուսը, հասկանալով, որ կարող է պարտության մատնվել, անցավ լուրջ դիվանագիտական բանակցությունների: Նա ունի Ջելալի միջնորդությամբ Լևոն արքային քաշեց իր կողմը: Շուրջով Ալա Էդ դինի մյուս դաշնակիցներն էլ հետ քաշվեցին, և վերջինս պարտվեց: Նայոց արքան, ուրեմն, որոշակի մասնակցություն է ունենում Իկոնիայի սուլթանությունում սկսված գահակալական պայքարին և օգնում Իզգ Էդ-դին Քեյ-Քաուսին՝ բազմելու հայրական գահին: Թե ինչը կարող էր փոխվել նրա նախկին որոշման մեջ, դժվար է ասել: Կարծում ենք, որ Լևոնի որոշման մեջ մեծ դեր են խաղացել եւ միջնորդները, եւ այն փաստը, որ արքան հասկացել էր, որ իր թագավորության անվտանգության համար ավելի ձեռնորոշ է Իզգ Էդ-դին Քեյ-Քաուսի գահակալումը: Ժամանակը ցույց տվեց, որ Իզգ Էդ-դին Քեյ-Քաուսը ավելի ցանկալի էր հայերին, քան իր եղբայրը, որը հետագայում դարձավ Իկոնիայի սուլթաններից ամենահզորը և քիչ վնաս չհասցրեց նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը:

Իբն Բիբին, որը քվյալ ժամանակաշրջանի մասին բավական հարուստ հաղորդումներ է տալիս, նշում է, որ Իզգ Էդ-դին Քեյ-Քաուսը շուրջով արշավանք է կատարում մի շարք պարսկական վրա, այդ թվում և Կիլիկյան Նայասպանի³⁵: Այսպես հարց է առաջ գալիս, թե ինչու Իկոնիայի սուլթանը նման ձևով վարվեց հայոց թագավորության հետ: Բացի Իբն Բիբիից՝ միջնադարյան մյուս աղբյուրները այդ մասին լռում են: Ամենայն հավանականությամբ պարսիկը արշավանքը շփոթել է բուն Նայասպանի ուղղությամբ կատարված արշավանքի հետ, քանի որ նշյալ շրջանում արշավանք էր կատարվել դեպի պարսկական Նայասպանի տարածքները: Մեր տեսակետի ճշմարտացիությունն ապացուցում է այն փաստը, որ ուրիշ որևէ աղբյուրում չենք հանդիպում հաղորդման, որպեսզի նշվեր, թե Իկոնիայի սուլթանությունը հարձակվել է Կիլիկյան Նայասպանի վրա: Ամեն պարագայում Լևոն Մեծագործը զգուշանում էր Իկոնիայի սուլթանությունից և մտածում որոշակի միջոցներ կիրառել նրանց ուժերը ջլատելու ուղղությամբ: Այդ մասին է վկայում նաև միջնադարի խոշոր ռազմական և դիվանագիտական գործիչ Սմբատ սպարապետը, որը մեզ տեղեկացնում է, որ 1211 թ. Լևոն արքայի խորհրդով Կարին քաղաքի շահ Տուղրիլը մեծ զորքերով հարձակվեց Կեսարիայի վրա: Շուրջով նրան օգնության եկավ նաև Նայոց արքան իր զորքերով³⁶: Տուղրիլ շահի կողմից Կեսարիայի պաշարման մասին խոսում է նաև Աբուլ-Ֆիդան իր ժամանակագրության

35 Տե՛ս **Ибн Биби**, Селджук-Наме, www.vostlit, info:

36 Տե՛ս **Սմբատ Սպարապետ**, Տարեգիրք, էջ 218:

մեջ³⁷: Միավորելով իրենց ուժերը՝ դաշնակիցները սկսում են պայքարը սուլթան Իզգ Էդ-դին Քեյ-Քաուսի դեմ, սակայն չկարողանալով ոչինչ անել՝ մի քանի օր հետո նահանջում են: Ինչպես նկատում ենք, Նայոց արքայի և Իկոնիայի նոր սուլթան Իզգ Էդ-դին Քեյ-Քաուսի հարաբերությունները հենց սկզբնական շրջանից լարված բնույթ են ստանում: Ռոնե Գրուսեն նշում է, որ 1211 թ. հայկական գործերը Իկոնիայի սուլթանությունից գրավել են Լարանդան (Կարաման) և Ներակլիան³⁸: Ճիշտ է, նա ցույց չի տալիս աղբյուրը, որից օգտվել է, բայց այդ տեսակետը կարող է ճշմարիտ լինել, քանի որ 1218 թ. Կիլիկյան Նայասուրանի և Իկոնիայի սուլթանության միջև կնքված պայմանագրով Լեոն արքան մի շարք փարածքների հետ Լարանդան նույնպես հանձնեց սուլթան Իզգ Էդ-դին Քեյ-Քաուսին: Թեև 1209 թ. պայմանագրով Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը խոստացավ այլևս արշավանք չձեռնարկել դեպի Անտիոք, սակայն շուրջով բավական ակտիվ կերպով շարունակում է պայքարը Անտիոքի գահը գրավելու համար: Թե ինչը կարող էր դրդել Նայոց արքային նման քայլի՝ դժվար է ասել: Ամենայն հավանականությամբ 6-7 փարին բավական էր, որպեսզի Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը վերամիավորեր իր ռազմական ուժերը և նոր պայքարի դուրս գար Անտիոքի դեմ:

Այսպես՝ 1216 թ. Լեոն արքան մեծ դժվարությամբ կարողացավ գրավել Անտիոքը և գահին բազմեցրեց Ռուբեն-Ռայմոնդին³⁹: Եւ ընդհանրապես, Լեոն Բ-ի գահակալման ողջ ժամանակաշրջանում հայկական թագավորության արտաքին քաղաքականության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը Անտիոքի դքսության նվաճման հարցն էր, որի համար հայկական թագավորությունը մեծ ջանքեր գործադրեց: Սակայն այս պարագայում Նայոց արքայի դիվանագիտական հաշվարկները ճիշտ դուրս չեկան: Խնդիրն այն է, որ Իկոնիայի սուլթանությունը, տեղյակ լինելով փարածաշրջանի քաղաքական անցուղարձերին, ինչպես նաև այն հանգամանքին, որ Լեոնը հայոց գործերի հետ գտնվում է Անտիոքում, 1216 թ. մի նոր արշավանք ձեռնարկեց հայոց թագավորության դեմ: Եւ այս արշավանքի սկսելը խորամանկ քայլ էր Իկոնիայի սուլթանության կողմից, քանի որ նրանք լավ էին հասկանում, որ Նայոց արքան իր ռազմական ուժերի մի մասը դուրս էր հանել կրկրից և դժվար թե հասցներ նահանջել:

Կիլիկյան Նայասուրանի համար սրելով իր թափափակ: Այս շրջանում հայոց թագավորության արտաքին քաղաքականության պետական մարմինները այդքան հստակ հաշվարկ չկարարեցին: Սուլթան Իզգ Էդ-դին Քեյ-Քաուսին օգնելուց հետո հայերը այնպես պետք է անեին, որ Իկոնիայի սուլթանությունը դառնար իրենց դաշնակիցը, բայց հակառակը ստացվեց: Վերջինս ուրբի կանգնելով գործնական քայլերի դիմեց՝ գահակալական պայքարի ընթացքում սուլթանության կորցրած փարածքները վերականգնելու: Շիշապակ-

37 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրներ...», էջ 229:

38 Տե՛ս Ռոնե Գրուսեն, անդ, էջ 307, 340:

39 Տե՛ս Մմբար Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 219, Bar Habraeus, էջ 370, «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Ա, էջ 79: «Նայ ժողովրդի պարմություն», հ. Գ, Երևան, 1976, էջ 692, Գ. Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 177-178, Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիքները և հայերը, հ. Ա, էջ 68, С. Мутафян, The brilliant diplomacy of Cilician Armenia, Edited by R. Hovhannisian and S. Payaslian, California, 2008, p. 103, J. Morgan, The history of the Armenian people, From the Renotest times to the Present day, Boston, 1965, p. 225, Վ. Տեր-Ղևոնդյան, Կիլիկիայի հայկական թագավորությունն ու Նայկայի սուլթանությունն՝ դաշնակիցներ. «Նայոց պարմության հարցեր», Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2010, էջ 47:

ված արշավանքի արդյունքը եղավ այն, որ հայոց բանակը, թեպետ չպարտվեց, սակայն 1218 թ. կնքված պայմանագրով Բկոնիայի սուլթանությանը զիջեց բավական տարածքներ և ֆինանսներ⁴⁰:

Փաստորեն՝ Լևոն Մեծագործը իր գահակալման վերջին տարիներին ստիպված էր զգալի զիջումներ կատարել հարևան Բկոնիայի սուլթանությանը, որի հերքումն էր որոշակիորեն նվազեց Կիլիկիայի հայկական թագավորության քաղաքական իշխանությունը տարածաշրջանում: Եւ բացի այդ, հայոց թագավորական վերնախավը կարողացավ վերջնականապես կարգավորել հարաբերությունները Բկոնիայի սուլթանության հետ: Սակայն ամեն պարագայում պետք է փաստել, որ Լևոն Մեծագործը մնաց որպես մեծ միապետ և դիվանագետ ոչ միայն Կիլիկիայի հայկական թագավորության, այլև ողջ Մերձավոր Արևելքի պարմության մեջ:

40 1218 թ. պայմանագրի մասին մանրամասներն տես **Ա. Նովիանիսյան**, Կիլիկյան Հայաստանի և Բկոնիայի սելջուկյան սուլթանության միջև 1218 թ. կնքված հաշտության պայմանագրի շուրջ, «Բանբեր Երեսնի Համալսարանի», 2010, 131. 6, էջ 71-78:

ՆԱՅԿ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԷ. ԴԱՐԻ
ՎԵՐՋԵՐԻՆ ԵՒ ԺԸ. ԴԱՐԻ ՄԿՁԲԻՆ

ԺԶ-ԺԷ. դարերի թուրք-պարսկական պայքարազմները և դրանց հետևանքով Կղզի ունեցած Նայասարանի բաժանումները նվաճող բռնակալությունների միջև ծանր հետևանքներ ունեցան հայ ժողովրդի կյանքի բոլոր ոլորտներում: Նայ Առաքելական Եկեղեցին հավասարապես կիսում էր բոլոր այն արհավիրքները, որոնք բաժին հասան հայ ժողովրդին Նայասարանի թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան մասերում: Նայ Եկեղեցու անկախության վիճակի վարքագծման հետ մեկտեղ առաջացել էին կաթողիկոսական գահի համար պայքարող տարբեր խմբավորումներ: Նույնպիսի իրավիճակ էր տիրում նաև Նայ Առաքելական Եկեղեցու չորս ճյուղերից մեկի՝ Գանձասարի կաթողիկոսությունում¹:

Դեռևս ԺԶ. դարի կեսերից գահակալական պայքար էր ծավալվել այդ աթոռը զբաղեցնող Խաչենի Նասան-Ջալալյան իշխանական տան ներկայացուցիչ հոգևորականների և կաթողիկոսական աթոռին ժառանգաբար փոխելու նրանց իրավունքը վիճարկողների միջև: Գանձասարի կաթողիկոսությունում հակաթափության առաջացումը պայմանավորված էր Նասան-Ջալալյան տոհմի և Գանձասարի կաթողիկոսության թուլացմամբ շահագրգռված Սեֆյան շահերի վարած քաղաքականությամբ²:

1 Աղվանից կամ Գանձասարի Կաթողիկոսն իր եպիսկոպոսական աստիճանով երկրորդն էր Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսից հետո Նայ Առաքելական Եկեղեցու նվիրապետական աստիճանացանկում: Նա թեմական առաջնորդների միջոցով կառավարում էր Աղվանից կաթողիկոսության թեմերը և փնտրում սրբավոլ նկատմաները: Աշխարհիկ և հոգևոր ներկայացուցիչների ուղեկցությամբ նա մեկնում էր Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի նստավայր, ներկայացնում ընտրվելու մասին համախոսականը և օժկում Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի կողմից (Մարտնադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 210, էջ 10բ-11ա): Այս կարգը մասնակի բացառություններով պահպանվում էր դարեր շարունակ՝ մինչև Գանձասարի (Աղվանից) կաթողիկոսության վերացումը (1815 թ.): Բացի այդ գոյություն ունեւ եւս մի կարգ, ըստ որի Գանձասարի Կաթողիկոսը պարտավոր էր ներկայանալ և շնորհավորել նորընտրված Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսին (Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբու, Գիրք, որ կոչի յիշարական արձանագոցից, հայելի և պարունակող բնակից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս և խրոյ շրջակայից վանօրէիցն, Վաղարշապատ, 1873, էջ 84): Արեւելյան Նայասարանի՝ պարսկական փոխապետության տակ անցնելուց հետո, ինչպես Ամենայն Նայոց, այնպես էլ Գանձասարի կաթողիկոսների իրավունքները հաստատվում էին պարսից շահի հրովարտականքով («Մարտնադարանի պարսկերէն վավերագրերը», հրովարտականք, պրակ III, կազմեց Զ. Կոտրիկյանը, Երևան, 2005, վավ. 14, 43, 57, 61, 65, 69, 85):

2 Լ. Մկրտումյանն այդ մասին գրում է. «Երկայտակարհական այս պայքարը հրահրվում էր պարսից արքունիքի կողմից, որը նպատակ ուներ թուլացնել Աղվանից կաթողիկոսությունը և խամաճիկների վերածել այդ կաթողիկոսության աթոռի համար պայքարողներին: Նարկ է նշել նաև, որ այս պայքարը պարսկական իշխանությունների համար նաև եկամտի աղբյուր էր» (Լ. Մկրտումյան, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., Երևան, 2006, էջ 54-55): Այնուհետև հետազոտողը, հղելով Զարարիա Քանաքեղոս «Պատմագրության» ռուսերեն թարգմանությանը (Закарий Канакерци, Хроника, пер.с арм., предисловие и комментарии М.Дарбинян-Меликян, М., 1969, с.159), գրում է. «Բացի կաշառքներից, որ շահին և շահական դիվանին, բարձրաստիճան պաշտոնյաներին հաստատված հրովարտական սրբանայտ համար տալիս էին կաթողիկոսական գավազանի հավակնորդները, վերջիններս հաստատագրված գումար էլ էին մուծում

Գրիգոր Նասան-Ջալալյան Կաթողիկոսի օրոք (1634-1653) թույլացել էր Գանձասարի կաթողիկոսության վերահսկողությունն իրեն ենթակա թեմերի նկատմամբ: Գանձասարի վանքի միաբանները, Պեպրոս եպիսկոպոսի գլխավորությամբ, օգտվելով իրավիճակից, Գրիգորից պահանջում էին հրաժարական րալ՝ պարճառաբանելով, որ Նասան-Ջալալյանները Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռը վերածել են ժառանգական սեփականության³: Գանձասարի կաթողիկոսության հիմքերը թուլացնող այս պայքարին վերջ տալու նպատակով Գրիգոր Նասան-Ջալալյան Կաթողիկոսի կողմնակիցներն ստիպված էին դիմել զիջումների և փոխհամաձայնության եզրեր փնտրել Պեպրոս եպիսկոպոսի հետ:

Խաչենի մելիք Աթաբեկ Նասան-Ջալալյանի նախաձեռնությամբ համաձայնություն կայացվեց, ըստ որի Պեպրոս եպիսկոպոսը դառնում էր Գրիգոր Կաթողիկոսի որդեգիրը և դրանով իրավունք ստանում Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռին փոխարինել Գրիգորին նրա մահից հետո⁴: Սրանով փաստորեն ճանաչվում էին Նասան-Ջալալյանների ժառանգական իրավունքները Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռին, իսկ Պեպրոսն էլ պարտավորվում էր իր մահից առաջ Կաթողիկոս օծել միայն Նասան-Ջալալյան տոհմի ներկայացուցչին՝ կաթողիկոսությունը «տացից եղբոր որդոցն իմոց»⁵:

Հենց սկզբից գիտակցելով Ամենայն Տայոց կաթողիկոսության հետ բարդացիական հարաբերություններ ունենալու անհրաժեշտությունը՝ Պեպրոս Կաթողիկոսը (1653-1675) վերականգնեց ավանդական եկեղեցական կանոնը՝ Գանձասարի Կաթողիկոս հասարակությանը Էջմիածնում՝ Ամենայն Տայոց Կաթողիկոս Նակոբ Դ. Ջուղայեցու (1655-1680) կողմից⁶:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հետ նախկին հարաբերությունները վերականգնելուց հետո Պեպրոս Կաթողիկոսը ձեռնամուխ եղավ կաթողիկոսության ներքին կարգավանդման վերականգնմանը՝ անհրաժեշտության դեպքում դիմելով նաև շահին⁷: Պեպրոս Կաթողիկոսի ձեռնարկած միջոցառումները նպաստում էին Գանձասարի կաթողիկոսության վանական արմատության զարգացմանը, հենարան ստեղծում նրա մշակութային գործունեության համար և բարձրացնում կաթողիկոսության հեղինակությունը⁸:

շահական գանձարանին» և ավելացնում, որ հայերեն հրապարակության մեջ այս տեղեկությունը բացակայում է (Լ. Մկրտումյան, անդ. էջ 55): Իրականում ռուսերեն հրապարակության իր նշած հաղավադը բառացիորեն թարգմանված է հայերեն բնագրից: Բացի այդ երկու հրապարակություններում էլ խոսքը ոչ թե Գանձասարի կաթողիկոսներից որեւէ մեկի, այլ Ամենայն Տայոց Կաթողիկոս Նակոբ Դ. Ջուղայեցու մասին է (Զարարիա Մարկուսյան, Պարմագրություն, հ. Բ., Վաղարշապատ, 1870, էջ 60-61, հմմտ. Закарий Канакерци, Хроника, էջ 159):

3 Տե՛ս Մարտինադարան, ձեռ. թ. 4331, էջ 9բ:

4 Անդ, էջ 10ա:

5 Անդ, էջ 10բ:

6 Անդ, էջ 10բ-11ա, հմմտ. Մ. Բարխուդարեանց, Պարմություն Աղուանից, հ. Բ., Թիֆլիս, 1907, էջ 66:

7 1669 թ. օգոստոսին Պեպրոս Կաթողիկոսը դիմում է Սուլեյման շահին՝ բողոքելով, որ Ղարաբաղի, Ջարուզբլի և Շամախու մուսուլման իշխանավորները կրոնական հալածանքի են ենթարկում նույն զավառների հայերին և խոչընդոտում են Տայոց Եկեղեցու ծեսերի կատարմանը: Սուլեյման շահը Ղարաբաղի բեկլարբեկ Ռադուրու խանին ուղղված հրովարդական հայտարարելով, որ քրիստոնյաներին կրոնական հալածանքի ենթարկելը դեմ է շարիաթի կանոններին, հրամայում է քննել Պեպրոս Կաթողիկոսի բողոքը և սանձել մուսուլման իշխանավորների և ավադարարների կրոնական ճնշողությունը («Մարտինադարանի պարսկերեն վավերագրեր», հրավարակներ, պրակ III, վավ. 28, էջ 74):

8 Պեպրոս Կաթողիկոսի օրոք Գանձասարի կաթողիկոսության բարձր վիճակի մասին վկայում է նաև Ամենայն Տայոց Կաթողիկոս Ալեքսանդր Ա. Ջուղայեցին (1706-1714), որն իր կոնդակներից մեկում գրում է, որ

Գանձասարի կաթողիկոսության հեղինակության աճի արտացոլումն էր նաև այն, որ Նոր-Ջուղայի հայ առևտրական ընկերությունները Ռուսաստանում իրենց առևտրային գործառնությունները կարգավորելու համար դիմեցին ոչ թե Ամենայն Տայոց Կաթողիկոս Տակոբ Դ. Ջուղայեցուն, այլ Պեդրոս Խանձբեցուն, որը 1672 թ. դեկտեմբերի 2-ին նամակ գրեց Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին՝ խնդրելով հովանավորել Նոր-Ջուղայի Ռուսաստանում առևտրով զբաղվող վաճառականներին և ամբողջ հայ ժողովրդին⁹:

Պեդրոս Կաթողիկոսը վախճանվեց 1675 թ.: Վարդան Օձնեցին գրում է, որ մահանալուց առաջ Պեդրոս Խանձբեցին 1652 թ. Կոված իր պարտավորագրի համաձայն իր մահից հետո Գանձասարի կաթողիկոսությունը թողեց Տասան-Ջալալյանների քոհմի ներկայացուցիչ Երեմիային¹⁰: Մեկ այլ հիշատակարանի համաձայն 1675 թ. Պեդրոս Կաթողիկոսը կրակով Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռը հանձնում է իր աշակերտ Սիմեոնին, որը չէր պարկանում Տասան-Ջալալյան քոհմին: Պեդրոս Կաթողիկոսի վախճանվելուց հետո Սիմեոնը «կամակցությամբ ամենայն մեծամեծաց քահանա Աղուսից» օժտվում է Գանձասարի Կաթողիկոս և մեկնում Ղազվին, միաժամանակ հաստատվում է Գանձասարի Կաթողիկոս և՛ Սուլեյման շահի, և՛ այդ ժամանակ Պարսկաստանում գտնվող Ամենայն Տայոց Կաթողիկոս Տակոբ Դ. Ջուղայեցու կոնդակով¹¹: Իսկ Սուլեյման շահի՝ Երեմիային Գանձասարի Կաթողիկոս հաստատող հրովարտական ասվում է, թե Երեմիան, ներկայանալով շահին, հայրնել է, որ իր հորեղբայր Գրիգոր Տասան-Ջալալյան Կաթողիկոսի մահից հետո իր անչափահաս լինելու պատճառով Կաթողիկոս է դարձել Պեդրոսը, որը դեռ իր կենդանության օրոք կաթողիկոսությունն իրեն է հանձնել¹²:

Փաստն այն է, որ Պեդրոս Կաթողիկոսի մահից հետո աթոռակալական պայքարը Գանձասարի կաթողիկոսությունում կրկին սրվել էր: Պայքարն այս անգամ ընթանում էր Երեմիա Տասան-Ջալալյանի (1676-1700) և նրան հակաթոռ Սիմեոն Խոպորաշենցու (1675-1701) միջև¹³:

Պայքարին միջամտում է նաև Ամենայն Տայոց Կաթողիկոս Տակոբ Դ. Ջուղայեցին, որը 1677 թ. Վրաստանում հանդիպում է Գանձասարի հակաթոռ կաթողիկոսներին և հաշտեցնում նրանց¹⁴: Սիմեոն Երեանցին այս մասին գրել է. «Եւ Յակոբ Կաթողիկոսն եւս ոչ սակաւ ջանայ եւ համոզէ ի խաղաղութիւն... եւ յեղ բազմիցս խրատելոյն, առնու զձեռագիր ի Սիմօնէն նզովիւք հանդերձ, զի լռեսցի ի կաթողիկոսացն գործոց, այս ինքն՝ յեպիսկոպոս

Պեդրոս Կաթողիկոսի օրոք միայն Գանձասարի վանքն ունեցել է 80 միաբան, բազմաքանակ եկեղեցական սպասք և դրամ (Մարենադարան, ձեռ. թ. 4331, էջ 15բ-18բ):

9 Տե՛ս «Армяно-русские отношения в XVII веке», Сборник документов, т. I, Ереван, 1953, էջ 91-92:

10 Տե՛ս Մարենադարան, ձեռ. թ. 4331, էջ 11ա:

11 Տե՛ս Մարենադարան, ձեռ. թ. 8965, էջ 361բ:

12 Տե՛ս «Մարենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», հրովարտական, պրակ III, վավ. 43, էջ 103-104:

13 Ըստ Սիմեոն Երեանցու՝ Սիմեոն Խոպորաշենցին իրեն Գանձասարի Կաթողիկոս հռչակելուց հետո լքում է կաթողիկոսանիստ Գանձասարի վանքը՝ վերցնելով վանքի ամբողջ գույքը, և փեղափոխվում իր հայրենի գյուղը՝ Խոպորաշեն: Այդ պատճառով Տակոբ Դ. Ջուղայեցին բանադրում է Սիմեոնին և Գանձասարից Էջմիածին կանչելով ոմն Երեմիա աբեղայի՝ նրան միաժամանակ ձեռնադրում է եպիսկոպոս, ապա օժտում Գանձասարի Կաթողիկոս («Ջամբո», էջ 80):

14 Տե՛ս Ա. Ղովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազգաբազմական մտքի պարմության, գիրք 2, Երևան, 1959, էջ 208-209:

ձեռնադրելով, և ի Մեռոն օրհնելով, այլ և յազգականաց իւրոց մի ևս լինիցի որ Կաթողիկոս»¹⁵: Սիմեոն Երեւանցին նաեւ նշում է, որ այդպիսի սխալ և անկանոն վիճակը շարունակում էր գոյություն ունենալ «յԱղուանս և ի Սիս ևս, զի ազգականք կաթողիկոսացն յառաջադրեն զինքեանս ի կաթողիկոսութիւն որպէս զհայրենի ժառանգութիւն համարելով իւրեանց. յորմէ ոչ պակաս ծնանին կոխք ի յազգականսն, և երկճղութիւն և խռովութիւն ի ժողովուրդսն»¹⁶:

Այսպիսով, Ամենայն հայոց Կաթողիկոս հակոբ Դ. Ջուղայեցու և Գանձասարի հակաթոռ կաթողիկոսների հանդիպման արդյունքում Սիմեոն Խոպորաշենցին 1677 թ. օգոստոսի 25-ին պարտավորագիր է տալիս՝ հաստատելով, որ իր ժառանգները զրկվելու են Կաթողիկոս դառնալու իրավունքից, իսկ կաթողիկոսության ժառանգականությունը վերապահվում է հասան-Ջալալյաններին: Սիմեոնը հայտնում է նաեւ, որ ինքը թուղթ է տվել հակոբ Դ. Ջուղայեցուն, որով պարտավորվել է ենթարկվել¹⁷:

Բացի այդ, Գանձասարի կաթողիկոսության թեմերը բաժանվում են երկու հակամարտող կաթողիկոսների միջև: Արցախի թեմերը տրվում են Երեմիա հասան-Ջալալյանին, իսկ Գանձակի խանության ու Շիրվանի թեմերը՝ Սիմեոն Խոպորաշենցուն:

Սակայն հակաթոռ կաթողիկոսների միջև հաշտությունը երկար չի տևում: հակոբ Դ. Ջուղայեցու մահից¹⁸ հետո նրանց պայքարը շարունակվում է արդեն Ամենայն հայոց նորընծա Կաթողիկոս Եղիազար Ա. Այնթափցու (1681-1691) օրոք, և «սկսանին զսա զգունեցուցանել և բազմիցս ցաւեցուցանել»¹⁹: Եղիազար Այնթափցին մի քանի անգամ հանդիմանում է Սիմեոն Խոպորաշենցուն և հրամայում հնազանդվել: Միաժամանակ Ամենայն հայոց Կաթողիկոսը կարգադրում է երկու կաթողիկոսներին միասին իրականացնել մյուռոնի և եպիսկոպոսների ձեռնադրումը, ինչպէս նաեւ աթոռի եկամուտների հավաքագրումը և ծախսումը: Եղիազար Այնթափցին նաեւ դիմում է ժողովրդին՝ խնդրելով առաջնորդվել այդ կանոններով և ընդունել նրանց, իսկ եթե մեկնումեկը շեղվի այդ ուղուց՝ հրաժարվել նրանցից²⁰: Երբ Սիմեոն Խոպորաշենցին հերթական անգամ անհնազանդություն է ցուցաբերում, Խաչենի, Վարանդայի և Դիզակի մելիքները համախոսակամով դիմում են Եղիազար Այնթափցուն՝ հայտնելով, որ միայն Երեմիա հասան-Ջալալյանին են ճանաչում Գանձասարի Կաթողիկոս և խնդրում են բանադրել Սիմեոն Խոպորաշենցուն²¹: Եղիազար Այնթափցու հրամանով Սիմեոնը պարտավորվում է «առանց վարելոյ զիշխանութիւն կաթողիկոսութեան նստի հանդարտ ի վանս իւր»²²:

Այդուհանդերձ, Երեմիա հասան-Ջալալյանի և Սիմեոն Խոպորաշենցու միջև պայքարը շարունակվում է նաեւ Եղիազար Այնթափցու հաջորդած Նահապետ Եղևսացու (1691-1705) օրոք և հասնում մինչև իրենց կյանքի վերջին օրերը: Եթե Երեմիայի մահվան տարե-

15 «Ջամբո», էջ 80:

16 Անդ:

17 Տե՛ս Մարտինադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 1:

18 «Թվին ՌՃԻԹ» օգոստոսի Բ-ումն Ըստամբուլ Աստուածածին եկեղեցումն Յակոբ Կաթողիկոսն առ Աստուած փոխեց» (Ջաթարիա Ազուլեցի, Օրագրութիւն, Երեւան, 1938, էջ 151):

19 «Ջամբո», էջ 80:

20 Տե՛ս անդ:

21 Տե՛ս Մարտինադարան, ձեռ. թ. 4331, էջ 13ա:

22 Տե՛ս անդ:

թիվը (1700 թ.) կասկած չի հարուցում²³, ապա Սիմեոն Խոսրոբաշենցու մահվան փառերթիվը հսկայական չէ: Վարդան Օձնեցին նշում է, որ «Երեմիայ և Սիմեոն վախճանին ի միում ամի, այն է յամի 1700...»²⁴, իսկ Աշոտ Նովհաննիսյանը Սիմեոն Խոսրոբաշենցու մահվան փառերթիվ է համարում 1702 թ.²⁵: Իր հերթին Սիմեոն Երևանցին վկայում է, որ Սիմեոն Խոսրոբաշենցին մահացել է 1701 թ.²⁶, ինչն առավել հավանական է:

Երեմիա և Սիմեոն կաթողիկոսների մահվանից հետո նրանց հաջորդում են Եսայի Նասան-Ջալալյանը (1701-1728) և Ներսես Ջրաբերդցին (1706-1763): Աշոտ Նովհաննիսյանը գրում է, թե «1699 թ. Էջմիածնի հրամանով Երեմիան աթոռակից Կաթողիկոս է օծում Եսայուն»²⁷ և որպես աղբյուր նշում «Ջամբո»²⁸, որոնցում այդպիսի բան գրված չէ: Իրականում «Ջամբո»²⁹ նշվում է. «Եսային նստի յԱղուանս ի ՌՃԾՎ թուռջն» (1702 թ.)²⁹: Իր հերթին Վարդան Օձնեցին գրում է. «Երեմիա Կաթողիկոս... հրամանաւ Նահապետ Կաթողիկոսի Նայոց՝ օծանի Կաթողիկոս ամենայն Աղուանից զեղբորորդին»³⁰ իր զԵսայի եպիսկոպոս Նասան-Ջալալեանց յամի 1695...»³¹: Շարունակելով իր պատմությունը՝ Վարդան Օձնեցին նշում է. «...Շահասոյթան Հիսելին արքայն պարսից հրովարդակաւ ի թուին փաճկաց 1111 հրամայի Բէկլար Բէկին Ղարաբաղու և Զարազբիլի երկրին՝ դադարեցուցանել զհալածումն Քրիստոնէից...»³²: Այսպէս խոսքը շահ Սուլթան Նուսեյի՝ 1111 թ. շափալ ամսի (1700 թ. մարտի 22-ապրիլի 20) հրամանագրի մասին է, որով Շիրվանի, Կախերի ու Արցախի փեռական իշխանություններին հանձնարարվում էր օգնություն ցուցաբերել Աղվանից կաթողիկոսության ենթակա Շիրվանի հայերից եկեղեցական հարկերը հավաքելու գործում³³: Այնուհետև Վարդան Օձնեցին գրում է. «...և ի թուին փաճկաց 1113 յամի 1697 հրովարդակաւ յիշեալ շահ Հիսելինին հասարակի Եսայի Կաթողիկոս Աղուանից»³⁴: Իրականում, սակայն, Եսայի Նասան-Ջալալյանի կաթողիկոսական իրավունքները շահ Սուլթան Նուսեյի կողմից հաստատվել են 1113 թ. ջումադի առաջին ամսի (1701 թ. հոկտեմբերի 4-նոյեմբերի 3) հրովարդակով³⁵: Ներառաբար Վարդան Օձնեցին սխալվում էր՝ նշելով 1697-ը՝ որպես պարսից շահի կողմից Եսայիի կաթողիկոսական իրավունքների հաստատման փառի, ուստի կարող էր սխալվել նաև Եսայիի՝ 1695 թ. Կաթողիկոս օծվելու հարցում: Մեր կարծիքով, ինչպես 1695, այնպես

23 Բ. Ուլուբաբյանը համարում է, որ Երեմիա Կաթողիկոսը վախճանվել է 1702 թ. (Բ. Ուլուբաբյան, Նայոց Արեւիցի կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Երևան, 1998, էջ 208), սակայն բարեախոսաբար պահպանվել է Երեմիա Նասան-Ջալալյանի փառասանագրը, որի վրա գրված է. «Այս է փառան Երեմիա Կաթողիկոսին Աղուանից Յազգէն Ջալալ Դօլին: ՌՃԽՁ: (1700) թուին» (Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 176, հմմտ. «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ V, Արցախ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 65):

24 Մարենադարան, ձեռ. թ. 4331, էջ 14բ:

25 Ա. Նովհաննիսյան, անդ, էջ 293:

26 «Ջամբո», էջ 80:

27 Ա. Նովհաննիսյան, անդ, էջ 293:

28 «Ջամբո», էջ 58, 81:

29 Անդ, էջ 81:

30 Երեմիա Կաթողիկոսի եղբայրը Վելիջան բեկն էր (Ն. Աճառյան, Նայոց անձնանունների բառարան, Կ. Բ., Երևան, 1944, էջ 144):

31 Մարենադարան, ձեռ. թ. 4331, էջ 14ա:

32 Անդ:

33 Հրամանագիրը փրվել էր Երեմիա Կաթողիկոսի եղբորորդի Եսայի վարդապետի խնդրագրի եիման վրա («Մարենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», հրովարդակներ, պրակ III, վավ. 63, էջ 146):

34 Մարենադարան, ձեռ. թ. 4331, էջ 14ա:

35 Տե՛ս «Մարենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», հրովարդակներ, պրակ III, վավ. 65, էջ 149-152:

Էլ 1697 թվականների նշումը Վարդան Օձնեցու կողմից պարսկական փարեգրությունը հայկականի վերածելիս թույլ տրված անճշտության հետևանք է, իսկ Եսային Կաթողիկոս է օժվել շաքավալի ուշ: Չնայած Եսային իրականացրել է կաթողիկոսական գործառնություններ, սակայն, ինչպես րեսանք, շահի կողմից նրա կաթողիկոսական իրավունքները հաստատվել են միայն 1701 թ.³⁶: Պավել Չոբանյանը նույնպես Եսայիի կաթողիկոսության առաջին փարին համարում է 1701 թ.³⁷:

Ինչ վերաբերում է Ներսեսին, ապա սկզբնաղբյուրում չի նշվում, թե երբ է րեղի ունեցել նրա օծումը: Նայրնի է միայն, որ «Սիմեոն Կաթողիկոս զօծումն Եսայեայ հակառակ նորա ինքս ինքեան օծանել Կաթողիկոս զեղբորորդի իր զՆերսէս վարդապետ ի վանս Երից Մանկանց, որ էր այրիացեալ քահանայ»³⁸:

Սիմեոն Երեւանցին, խոսելով Ներսեսի օծման փարեթվի մասին, նշում է. «Ի հինգերորդ ամ կաթողիկոսության Եսայեայ, Ներսէս անուն մնն սեւագրուի յազգէ վերոյիշեալ բանադրեցեալ Սիմեոն Կաթողիկոսին, ի յԱղուանս կաշառօք և խաբէութեամբ օծանի Կաթողիկոս»՝ իտէ և սաբան³⁹ Եսայեայ ի ՌՃԾԵ թուոջ մերում⁴⁰: Ինչպես րեսնում ենք, ըստ Վարդան Օձնեցու, Ներսեսը օժվել է Սիմեոն Խոփորաշենցու կենդանության օրոք, իսկ, ըստ Սիմեոն Երեւանցու՝ շաքավալի ուշ՝ 1706 թ.: Նավանաբար Սիմեոն Խոփորաշենցու օրոք Ներսեսը դարձել է աթոռակից Կաթողիկոս, իսկ կաթողիկոսական օծումը րեղի է ունեցել 1706 թ.: Այս փարեթվի օգրին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ մինչ այդ չկա ոչ մի հիշատակություն Ներսեսի կաթողիկոսական գործունեության մասին:

Փաստորեն, Գանձասարի կաթողիկոսության ներսում աթոռակալական պայքարը, որ սկիզբ էր առել դեռևս ԺԶ դարի կեսերից և հասկանալիս սրվել Երեմիա Նասան-Ջալալյանի և Սիմեոն Խոփորաշենցու օրոք, շարունակվեց նաև ԺԸ դարի սկզբին՝ Եսայի Նասան-Ջալալյանի և Ներսես Ջրաբերդցու միջև⁴¹:

Չնայած հակաթոռության հիմնահարցի առկայությանը՝ Գանձասարի կաթողիկոսությունը գործուն մասնակցություն է ունեցել ԺԸ. դարի հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին: Այդ դարի 20-ական թվականներին Գանձասարի կաթողիկոսությունը աջակցել է Արցախի սղնախներին թուրքական և պարսկական ուժերի դեմ մղված պայքարում, իսկ ժամանակի կաթողիկոսներ Եսայի Նասան-Ջալալյանը և Ներսես Ջրաբերդցին, որոնք մեծ հեղինակություն էին վայելում արցախահայության շրջանում, ազատագրական պայքարի գաղափարը առաջնային դարձնելով, դեկավարել են սղնախների կազմակերպումն ու ռազմական բազմապիսի գործողությունների իրականացումը:

36 Եսայի Նասան-Ջալալյանը Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռին բարձրացավ հայ ժողովրդի համար ծանր ժամանակներում, սակայն իր եռանդուն և նպատակասլաց գործունեության շնորհիվ կարողացավ հենց սկզբից ազատագրական գաղափարների շուրջ համախմբել Արցախի մեղիքներին և դառնալ ազատագրական պայքարի գլխավոր ոգեշնչողն ու ղեկավարը (Է. Գանձեյան, Գանձասարի պատմություն, Ե., 2005, էջ 216-217):

37 Տե՛ս Դ. Չոբանյան, Եսայի Նասան-Ջալալյան. «Բրիստոնյա Նայսաբան», հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 316:

38 Մաքենադարան, ձեռ. թ. 4331, էջ 14բ:

39 «Մաբան»-ը երբայերեն բառ է, որ նշանակում է հակառակորդ, չարահոգի, մարմնիչ (Բ. Ուրուբարյան, Նայոց Արեւիկից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, էջ 209):

40 «Ջամբո», էջ 82:

41 Տե՛ս Լ. Մկրտումյան, նշվ. աշխ., էջ 73-78:

ՆՐԱՆՑ ՕՏԱՆՅԱՆ

ԴՐՈՅԻ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
1918 Թ. ՆԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Նշանավոր ռազմաքաղաքական և պետական գործիչ Դրաստամատ Կանայանի՝ Դրոյի (1884-1956) գործունեության մի կարևորագույն շրջան վերաբերում է 1918 թ. հայ-վրացական պարերազմին: Մայիսյան հերոսամարտերի ժամանակ փայլուն կերպով դեկլարելով հայկական գորախմբերը ընդդեմ թուրքական բանակի Բաշ-Ապարանում, Դրոն մեկ անգամ ևս փայլուն է դրսևորում իր ռազմական փառանքը՝ այս անգամ արդեն հարևան Վրաստանի դեմ սկսված պարերազմում:

1918 թ. մայիսին իրենց անկախությունը հռչակած Նայաստանի և Վրաստանի միջև ի հայտ եկան փարածքային հակասություններ, որոնք կապված էին թուրքական զորքերի՝ փարածաշրջանից հեռանալու և գերմանական զորքերի մուտքի հետ Վրաստանում: Վրացական իշխանությունները, օգտվելով իրենց համար սպեղծված նպաստավոր պայմաններից և օգտագործելով գերմանական իշխանությունների աջակցությունը, ձգտում էին արագորեն լուծել հարևան երկրների հետ իրենց ունեցած փարածքային վիճելի խնդիրները՝ ցանկանալով գրավել նաև հայաբնակ Լոռի-Փամբակի և Ախալքալակի շրջանները՝ առաջնորդվելով այն սկզբունքով, որ ցարական իշխանության փառինքին հայաբնակ այս շրջանները մտնել են Թիֆլիսի նահանգի կազմի մեջ¹: Նշենք նաև, որ դեռևս 1918 թ. թուրքական արշավանքի ժամանակ, օգտագործելով Թիֆլիսը թուրքերից պաշտպանելու պայքարվալը, վրացական իշխանությունները՝ հայկական կողմի համաձայնությամբ, ժամանակավորապես իրենց զորքերը մտցնում են Լոռի²: Աստիճանաբար սկսում է հաստատանալ հայ-վրացական կնճիոր՝ կապված հայաբնակ, բայց Վրաստանի կողմից սեփական փարածք ընկալվող խնդրի շուրջ:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի զինադադարի համաձայն թուրքական զորքերը պարտավորվում են հեռանալ Նարավային Կովկասից, միեւնույն ժամանակ նորաստեղծ Նայաստանի ճանապարհությունը, թուրքական արշավանքից հետո, գրավում էր մի դժվարագույն ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վիճակում: Ահա այս պայմաններում է, որ առավել կարևորվում է Դրոյի ռազմաքաղաքական գործունեության այս շրջանը: Մի կողմից դեռ չավարտված 1-ին համաշխարհային պարերազմը, մյուս կողմից Ադրբեջանի հավակնությունները հայկական փարածքների նկատմամբ, բազմաձևապես հայ գաղթականության առկայությունը, տնտեսական շրջափակումները և սովը: Դրոն դժվարին պայմաններում կարողացավ հմրոքել համախմբել և դեկլարել հայկական զինված

1 Տե՛ս Ալ. Խաթիսեան, Նայաստանի ճանապարհության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 118:

2 Տե՛ս Ն. Գևորգյան, Դրո-Դրաստամատ Կանայանի կյանքն ու գործունեությունը, Երևան, 2007, էջ 65:

ստորաբաժանումները և Լոռվա հայությանը՝ պայքարելու հանուն հայկական պետականության և միասնական հայրենիքի:

Ինչպես հայրենի Է. Բաշ Ապարանի ճակատամարտից հետո այս շրջաններում գործող հայկական զորամիավորումները կենտրոնանում են Իջևան-Դիլիջան հարվածում, այսպիսով է գտնվում նաև Դրոն՝ գործելով գեներալ-մայոր Միլիկյանի ընդհանուր հրամանադատությամբ: Թուրքական զորքերի հեռանալուն զուգընթաց, ըստ ձեռք բերված պայմանավորվածության, հայկական զորքերը պետք է փոխադրվեն վերջիններիս նաև Լոռվա փորածքում, և ի կարարումն այս պայմանի, Դրոյի հրամանադատությամբ գործող Լոռու ջոկատը հոկտեմբերի 18-21-ին գրավում է Դսեղ-Քոլագերան, ապա նաև անցնելով Սպիտակի լեռնանցքը՝ Ջալալօղլի-Վարդանյուր-Քարաքենդ ռազմագիծը՝ վրացական կողմի հավակնությունները այս շրջանների նկատմամբ կանխելու նպատակով:

Դրոյի կողմից անսպասելի և շար արագ կազմակերպված այս գործողությունը առաջ է բերում անակնկալի եկած վրացական իշխանությունների խորը դժգոհությունը: Ոգեշնչված գերմանական աջակցությունից, Վրաստանի արագորձնախարար Գվարժալաձեն Բավականին կոշոր ձեռակերպումներով մի բողոք-հեռագիր է ներկայացնում հայկական կողմին՝ հայտարարելով, որ քանի դեռ երկու երկրները չեն պայմանավորվել սահմանների հարցում, իր կառավարությունը «հայկական զորամասերի մուտքը Թիֆլիսի նահանգ կղիպի որպես թշնամական քայլ Վրաստանի նկատմամբ»³: Այս անհեթեթ հայտարարությամբ վրացական կողմը ցանկանում էր կասեցնել Դրոյի կողմից հայկական այս շրջանները Նախաստանի Նանրապետության իրավասության փակ դնելու գործընթացը: Անհիմն համարելով հարևան երկրի բռնած այս դիրքորոշումը, հայկական իշխանությունները, ի պարասխան, Դրոյի և գնդ. Դորդանյանի առջև խնդիր են դնում հեռացող թուրքական զորքերի փողաբաշխվածությունը փոխարինել հայկականով, ինչպես Լոռիում, այնպես էլ Ախալքալախում⁴: Սակայն, լսելով այս փորձերի նկատմամբ հայկական կողմի հիմնավորումները և փորձաքային հարցերը բանակցությունների միջոցով լուծելու հորդորները, վրացական իշխանությունները, վայելելով Գերմանիայի աջակցությունը, ոչ միայն չէին պարտասպում երկանգնել իրենց բռնած դիրքորոշումից, այլև դիվանագիտական շփումների ժամանակ էլ ավելի հանդուգն ձեռակերպումներով են հանդես գալիս՝ միաժամանակ սկսելով նաև ռազմական պարտասպություններ փնտրել, ինչի վառ արտահայտումն հանդիսացավ այս երկրի գինվորական նախարար Գեորգաձեի հոկտեմբերի 22-ի հեռագիրը Լոռիում գտնվող վրացական զրահագնացքների պետ Գոգվաձեին այն մասին, որ «Վորոնցովկա է շարժվում գորավար Յիգիանովի զորամասը՝ բաղկացած մարտկոցներից և հետևակայիններից», և որ նրա ժամանելուն պես նա կընդունի բոլոր զորքերի ընդհանուր հրամանադատությունը՝ իր առջև խնդիր ունենալով «մաքրագործել Բորչալուն մինչև Թիֆլիսի (այսինքն՝ ցարական Թիֆլիսի նահանգի - Ն. Օ.) սահմանները»⁵:

Ահա այս պայմաններում է սկսվում Դրոյի ռազմաքաղաքական գործունեությունը Լո-

3 Տե՛ս Վ. Վիրաթյան, 1918 թ. վրաց-հայկական պարերազմը, ՆՃ կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները, Երևան, 2003, էջ 65:

4 Տե՛ս Ս. Վրացյան, Նախաստանի Նանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 216-217:

5 Տե՛ս Ն. Գեորգյան, նշվ. աշխ., էջ 278:

6 Դրո, Կենսագրական, Նուշեր, Վկայություններ, Երևան, 1991, էջ 120:

ռիթմ, մի իրավիճակում, երբ Գերմանիայի խոստումներով ոգեշնչված վրացական իշխանությունները հանդես եկան ագրեսիվ դիրքորոշմամբ հայաբնակ շրջանների նկատմամբ՝ առաջնորդվելով ցարական Ռուսաստանի վարչարարածքային բաժանմամբ, որը ներկա իրողության պայմաններում չէր կարող որևէ իրավական հիմք ունենալ արդեն իսկ միջազգային սուբյեկտ հանդիսացող, նորանկախ Նայասպրանի և Վրաստանի համար: Ուստի անհիմն են այն մեղադրանքները, թե Դրոն իր նախաձեռնողական գործունեությամբ և ռազմական միջոցառումներով հրահրեց հայ-վրացական պայքարագրը⁷, Կոնստանդուպոլսում արաբացայում փարածում է գտնում, ըստ երևույթին, քաղաքական դրդապատճառներով, ինչպես նաև վրացական իշխանությունների փարածած սպառնալիքների ազդեցությամբ: Այսպես, օրինակ, Վրաստանի լիազոր-ներկայացուցիչ Միխայիլ Դրոյին ուղղված հայտարարությունը՝ երկու երկրների միջև պայքարագրի հրահրելու մեղադրանքներով⁸: Անհիմն են ևս համարում այս բոլոր մեղադրանքները, քանզի չի կարելի «պայքարագրի հրահրում» անվանել այն գործողությունները, որոնք ուղղված են հարևան երկրի իշխանությունների պրնցիպալություններից սեփական հայրենակիցներին պաշտպանելու, նրանց անվտանգությունը ապահովելու և ի վերջո հայաբնակ գավառներում հայկական օրինական իշխանություն հաստատելուն ուղղված քայլերը: Ինչպես ցույց կտան հետագա իրադարձությունները, Դրոյի ձեռնարկված միջոցառումները և գործողությունները ոչ այլ ինչ էին, քան նորանկախ Նայասպրանի և հայաբնակ շրջանների բնակչության անվտանգությունը և պաշտպանությունը ապահովելուն ուղղված միջոցառումներ, մանավանդ որ դրա համար կային լուրջ հիմնապատճառներ: Վրաց զինվորների վերահսկողության տակ գտնվող շրջաններում հայ ազգաբնակչությունը պարբերաբար ենթարկվում էր ճնշումների և հետապնդումների, մասնավորապես դրանք սաստիկացան հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին: Այդ ամիսներին բազմաթիվ են դառնում Կոնստանդուպոլսի հայության դիմումները՝ ուղղված հայկական իշխանություններին, որոնցում առկա են բազմաթիվ փաստեր վրացական ռազմական իշխանությունների կողմից Լոռի-Փամբակում ցուցաբերված կամայականությունների և ճնշումների վերաբերյալ⁹: Ինչպես ցույց կտա դեպքերի հետագա ընթացքը, վրացական իշխանությունների բռնած անհաշիվ դիրքորոշումը և ճնշումներն ու բռնությունները հայ ազգաբնակչության նկատմամբ, երկկողմ հարաբերությունները փանտում էին էլ ավելի սրման: Այսպես, վրացական իշխանությունները հոկտեմբերի 22-ին վերջնագիր են ներկայացնում Լոռիում գտնվող Դրոյի զորախմբին՝ պահանջելով անհապաղ հեռանալ Լոռվա սահմաններից և ազատել Շահալի կայարանը, այս մասին Դրոն իսկույն եւթ օրվա ընթացքում է Նայասպրանի իշխանություններին և խնդրում կարգադրություններ անել փվյալ հարցի կապակցությամբ¹⁰:

Խնդրահարույց հարցերի շուրջ վրացական կողմի բռնած դիրքորոշումը, ըստ Նայասպրանի նախկին վարչապետ, դեպքերի ակնապարես Ս. Վրացյանի համոզման, մեծապես պայմանավորված էր Գերմանիայի ցուցաբերված աջակցությամբ, ինչի մասին բացահայտորեն հայտարարել էր Վրաստանում Գերմանական զինվորականության ներկայացուցիչը

7 Ալ. Խաթիսեան, նշվ. աշխ., էջ 118:

8 Տե՛ս Գ. Մարդարյան, Նայ-վրացական հարաբերությունները 1918-21 թթ., Երևան, 2002, էջ 73:

9 Տե՛ս Վ. Վիրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 103:

10 Տե՛ս Ալ. Խաթիսեան, նշվ. աշխ., էջ 122:

Թիֆլիսում գրնվող Նայասրանի ներկայացուցիչ Ջամալյանին՝ ասելով, որ «պարերագմի դեպքում Գերմանիան անվերապահորեն կաջակցի իր դաշնակից Վրաստանին»¹¹: Որպես արդեն փորձված գործիչ, Դրոյի համար եւս հստակեցվում է այն ամբողջական պարկերը, որ դեպքերի նման զարգացման դեպքում պարերագմը անխուսափելի կլինի, եթե ինքնակազմակերպվող կառավարությունը պարտաստվում է պաշտպանել իր իրավունքները ևս քննարկել հայ ազգաբնակչությանը: Ահա թե ինչու նա անընդմեջ հորդորում է կառավարությանը դիմել սկսելով քայլերի՝ այս շրջանում հայկական շահերը պաշտպանելու համար:

Նայասրանի կառավարությունը, քննարկելով վրաց իշխանությունների ներկայացրած վերջնագիրը, որոշում է կայացնում ջրնդունել այն, սակայն միաժամանակ պարտաստականություն է հայտնում ամեն ջանք գործադրել՝ երկու երկրների միջև զինված բախումից խուսափելու համար¹²: Սակայն սկզբունքային հարցերի շուրջ երկկողմ պարաճայնությունները, արտաքին միջամտությունները ոչ միայն հնարավորություն չեն տալիս երկու երկրներին հասնելու փոխհամաձայնության, այլև կողմերին փնտրում են պարերագմական գործողությունների դաշտ, հանգամանք, որը այլևս ակնհայտ է դառնում, և ինչին արդեն ի պաշտպան պարտավոր էր և նախապարտաստվում էր նոյեմբերի 2-ից Դիլիջան-Ղարաբախի սահմանների օկուպի հրամանադրար նշանակված Դրոն¹³:

Ամբողջ հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին շարունակվող երկկողմ դիվանագիտական շփումները որևէ էական արդյունք չեն տալիս: Միաժամանակ Լոռիում գրնվող հայկական և վրացական զինված ուժերի միջև գնալով ուժեղանում են բախումները, ավելի են սաստկանում հայկական գյուղերի ռմբակոծությունները, քննարկվում է հաստատված վրացական իշխանությունների կողմից կատարվում են կամայական հարկահավաքումներ և պարտադրումներ՝ ենթարկվելով վրացիների կողմից սպեղծած իշխանության մարմիններին: Դեպքերը սկսում են զարգանալ անվերահսկելի ճանապարհով՝ էլ ավելի խորացնելով առճակատամբ: Նման պայմաններում է, որ դեկտեմբերի 5-ին Վրաստանը գործ է մտցնում Ախալքալակ¹⁴: Ի պարտախան վրաց իշխանությունների նման ռազմական միջոցառմանը, Նայասրանի կառավարությունը, չնայած սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իր համար դժվարին իրավիճակին, երկրի փաստացի շրջափակմանը և արտաքին անբարենպաստ պայմաններին, այնուհանդերձ որոշում է կայացնում ամեն գնով պաշտպանել վիճելի դարձած տարածքներում բնակվող հայ ազգաբնակչությանը և այս որոշումից ելնելով էլ համապատասխան կարգադրություններ է ուղարկում հայկական զինված ուժերի հրամանադրարին Լոռիում¹⁵:

Նաշվի առնելով առկա դժվարությունները, Դրոյին հաջողվում է կազմակերպել ինչպես իր ենթակայության տակ գրնվող հայկական կանոնավոր զորամասերի, այնպես էլ քննարկել հայ ազգաբնակչության ուժերը՝ վրացական զորքերի դեմ հարձակում սկսելու և Լոռին ազատագրելու նպատակով: Նախ առաջին քայլը կատարվում է դեկտեմբերի 11-12-ին, Դրոյի հրամանով հայկական մի ստորաբաժանում Ալեքսանդրապոլից մտնում է Ախալքա-

11 Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 217:

12 Ալ. Խաթիսեան, նշվ. աշխ., էջ 122:

13 Դրո, անդ., էջ 121:

14 Տե՛ս Ա. Մեղրեյան, Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 300:

15 Տե՛ս Ալ. Խաթիսեան, նշվ. աշխ., էջ 127:

լակ և կարճատև մարտերից հետո ազատագրում է այս շրջանը¹⁶, ապա մշակվում է Լո-
ռիում գտնվող վրացական գործերի դեմ ընդհանուր հարձակման ծրագիր:

Ծրագրվելիք ռազմական գործողություններում Դրոն իր հրամանատարության տակ
ունենալով 6000-ի հասնող կանոնավոր հայկական զորք և մոտ երկու հազարի հասնող
տեղի աշխարհագրային ուժերը, մինչդեռ հետագայում պարզ կդառնա, որ այս հայկական
ուժերի դեմ վրացական կողմը, անընդհատ համարումներ ստանալով, կենտրոնացրել էր
շուրջ 12.000-ի հասնող մի զորաբանակ¹⁷, դա այն պայմաններում, երբ հայկական զորքերի
առջև խնդիր էր դրված վրացիներից մաքրելու հայկական տարածքները, այսինքն հայկա-
կան փոքրաթիվ ուժերը հանդես էին գալու որպես հարձակվող կողմ: Դրոն պետք է լուծեր
անհաղթելի խնդիր՝ չունենալով ոչ քանակական, ոչ էլ զենքի ու զինամթերքի որևէ առավել-
ություն, պարտության մատնել թվական գերակշռություն ունեցող հակառակորդին, ինչը և
նա, ինչպես ցույց կտան հետագա դեպքերը, կարարեց շար փայտին կերպով:

Ըստ նախօրոք մշակված պլանի, Դրոյի զորախմբերը հարձակումը պետք է իրակա-
նացնեին Վորոնցովկա-Պրիվոլնոյե-Օփրեթ-Այրում գծով՝ երեք զորաշարքերով՝ աջ թևում
ունենալով գնդ. Կորովկովի գունդը, կենտրոնում՝ վ/գնդ. Նեցվերովսկու գունդը, ձախ թևում՝
գնդ. Տեր-Նիկողոսյանի գունդը և պահեստային վաշտերը¹⁸: Դեկտեմբերի 13-ին Դրոն
հարձակման հրաման է տալիս: Եռակողմ հարձակումը հենց սկզբից տալիս է իր դրական
արդյունքը, ձախ թևում գործող հայկական զորամասերը գիշերային հարձակմամբ գրավում
են Վորոնցովկան և Պրիվոլնոյեն, կենտրոնում հայկական ուժերը մտնում են Սանահին
կայարան, իսկ աջ թևում՝ հաղթահարելով մեծաթիվ վրացական ուժերի և զրահագնացքի
դիմադրությունը, հասնում են Նադպար՝ հաջորդ օրը գրավելով Այրում կայարանը¹⁹: Այսպի-
սով, Դրոյի մշակած հարձակման այս պլանը ռազմական գործողությունների առաջին իսկ
օրը տալիս է իր դրական արդյունքները: Զարգացնելով հաջողությունը, հայկական զորա-
մասերը դեկտեմբերի 15-ին գրավում են Ալանկերդին, վրացական ճակատի հրամանատար
գնդ. Ծուրուկիձեն պարզապես փախուստի է դիմում²⁰: Այսպիսով վրացական ուժերը, պար-
տություն կրելով հայկական զորքերի հարձակման երեք ուղղություններում էլ, նահանջում
են և սկսում են կենտրոնանալ Սադախու կայարանի շրջանում: Նայկական զորքի հրամա-
նատարը կարարում է Նայաստանի կառավարության կողմից իր առջև դրված խնդիրը՝ այն
է ազատել Լոռվա շրջանը վրացական ներկայությունից:

Այս հաջողություններից հետո Դրոն փորձում է երկու երկրների միջև հակամարտու-
թյունը տեղափոխել դիվանագիտական դաշտ՝ պարզորոշ կերպով հերքելով պատերազմ
հրահրելու և հարևան երկրների միջև թշնամություն սերմանելու բոլոր մեղադրանքները,
այսպես դեկտեմբերի 17-ին նա հեռագիր է ուղարկում վրացական հրամանատարությա-
նը, որտեղ նշում է. «Ձեր կողմից դեկավարվող զինվորների կողմից հայկական բնակչոթ-
յան նկատմամբ գործադրված ճնշումները անցնում են բոլոր հնարավոր սահմանները, որի
հետևանքով և էղել է հայկական կառավարության հրամանը՝ զենքի ուժով վերջ դնելու

16 Տե՛ս Զ. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 301:

17 Տե՛ս Վ. Վիրապյան, նշվ. աշխ., էջ 141:

18 Դրո, անդ, էջ 124:

19 Ն. Գևորգյան, նշվ. աշխ., էջ 294:

20 Վ. Միրաթյան, Դրո: Դրաստամար Կանայան, Երևան, 2004, էջ 63:

բոլոր կարգի ճնշումներին հայկական աշխարավոր գյուղացիության նկատմամբ» և կոչ է անում հեռանալ հայաբնակ տարածքներից և դադարեցնել արյունահեղությունը²¹:

Սակայն, ի պատրասխան, վրացական իշխանությունները էլ ավելի են խորացնում հակամարտությունը՝ անուախադեպ ուժեր կենտրոնացնելով Լոռիի ուղղությամբ: Դեկտեմբերի 18-ին Սադախյու է ժամանում անձամբ Վրաստանի գլխավորական նախարարը՝ իր հետ բերելով օգնական զգալի ուժեր²²: Այս անգամ հակառակորդին պարտության մատնելու համար Դրոն մշակում է գեներալ Մուրադիանի գործերը շրջապատելու և վերջնականապես ջախջախելու ռազմական գործողությունների մի ծրագիր, համաձայն որի հայկական սպորաբաժանումների ձախ թևը գնդ. Տեր-Նիկողոսյանի գլխավորությամբ պետք է շարժվեր Բոլնիս-Խաչեն գծից դեպի արևելք՝ երկաթուղու կողմը, իսկ աջ թևը՝ գնդ. Կոթուկովի հրամանատարությամբ հիմնական ուժերով պետք է անցներ Դամիա գյուղը և մտներ Սադախյուի շրջանում կենտրոնացած վրացիների թիկունքը²³:

Ինչպես ցանկացած պատերազմական գործողության ժամանակ, այնպես էլ այս դեպքում հնարավոր չի լինում խուսափել Կոնստանդնուպոլսի անվտանգության հարամանապարտության կարգադրության, մի քանի հայկական զորամասեր անսպասելի գրոհով գրավում են Սադախյու կայարանը, սակայն օգնական ուժերի և զրահագնացքի օգնությամբ վրացիները կարողանում են ջախջախել այս ուժերը: Այս հանգամանքը վրանգի տակ է դնում Դրոյի մշակած հարձակման ծրագիրը, սակայն զորահրամանատարը արդեն կանգնած էր փաստի առջև, այժմ պետք էր գործել շարք արագ ու մրաժված: Սրբազան Սարգսյանը գնահատելով իրավիճակը, Դրոն որոշում է մասնավոր Սադախյուում կենտրոնացած վրացական զորքը և հրամայում է գնդ. Տեր-Նիկողոսյանին դեկտեմբերի 21-ին հիմնական ուժերով գրոհել Արախյու գյուղի ուղղությամբ՝ հակառակորդի ուժերը դեպի իրեն քաշելու առաջադրանքով²⁴: Նամառ կռիվները շարունակվում են, ձգվելով վճռական բեկում մտնել մարտերում՝ Դրոն որոշում է դեկտեմբերի 22-ին սկսել ամբողջական հարձակում՝ օգրագործելով իր փորձադրության տակ եղած վերջին ճոճկանի զորամասը, սա տալիս է իր դրական արդյունքը և հենց այս զորամասն էլ փոխարեզակալ Պարտուսյանի հրամանատարությամբ կարողանում է կոտրել հակառակորդի դիմադրությունը և մտնել Սադախյու²⁵: Որոշակի վերախմբավորումներից հետո Դրոն դեկտեմբերի 23-ին վերսկսում է հարձակումը՝ այս գրոհի շնորհիվ վերջնականապես ապահովելով Սադախյուի գրավումը, ջախջախված վրացական զորքերի հրամանատար գեներալ Մուրադիան փախուստի է դիմում²⁶: Մարտավարական առումով փայլուն կերպով կազմակերպված ռազմական գործողությունների շնորհիվ, կարարելով հաջող ռազմերթեր և քողարկված զորաշարժեր, թուային խաբուսիկ և ճակատարային վճռական գրոհներ, Դրոն եւս մեկ անգամ դրսևորում է զորավարի իր բարձր հարկությունները:

Իր կողմից, Նախաստանի կառավարությունը, դեկտեմբերի 24-ին ստանալով վրացի-

21 Վ. Վիրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 156:

22 Տե՛ս Ն. Գևորգյան, նշվ. աշխ., էջ 296:

23 Դրո, անդ, էջ 127:

24 Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 232-233:

25 Ն. Գևորգյան, նշվ. աշխ., էջ 299:

26 Վ. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 65:

ների պարտության մասին լուրը՝ հրավիրում է կառավարության նիստ եւ հանդես գալիս հայրաքաղաքում, որ հայկական կողմը ազարագրել է հայկական փարածքները եւ առաջարկում է բանակցություններ սկսել Վրաստանի հետ՝ պարերագմին վերջ դնելու նպատակով²⁷։ Անտեսելով դիվանագիտական ջանքերը, վրացական իշխանությունները նոր ուժեր են ուղարկում ռազմի դաշտ, այս անգամ արդեն գնւ։ Մագնիւի հրամանադրությամբ։ Վերջինս ղեկավարելի 27-ին հարձակում է ծավալում Շուլավերի եւ Սադախուի ուղղությամբ²⁸։ Սրեղծվում է բավական դժվարին իրավիճակ հայկական հրամանադրության համար, կռիվների ընթացքում հյուծված հայկական զորամասերը չէին սրանում որեւէ լուրջ համարում, դրան նաեւ գումարվում է լոռեցի կամավորների մասսայական հետագումը ռազմի դաշտից, ինչը լուրջ խնդիր է դառնում ճակատի հրամանադրության համար։

Այժմ արդեն Դրոյի եւ իր ստորաբաժանումների առջեւ դրված էր մի կարեւոր խնդիր եւս՝ պաշտպանել գրաված դիրքերը մինչեւ հարցի դիվանագիտական հարթակ տեղափոխելը՝ պահպանելու համար ձեռք բերված առավելությունը։ Նակառակորդը դիմում է ընդհանուր հարձակման՝ փոքր-ինչ հետ մղելով հայկական ուժերին։ Նման պայմաններում է, որ ի վերջո երկու երկրների միջեւ, Մեծ Եւրոպայում միջնորդությամբ, ձեռք է բերվում զինադադարի մասին համաձայնություն, այն պէպի է ուժի մեջ մտնել ղեկավարների 31-ին, ժամը 24.00-ին։ Սակայն լավ տեղեկացված լինելով վրացիների պարտապարտությունների մասին, Դրոն հասկանում է, որ կռիվը դեռեւս ավարտված չէ, քանզի վրացիների կողմից կենտրոնացած մեծաթիվ ուժերը անգործ չէին մնա մինչեւ զինադադարի ուժի մեջ մտնելը։ Նաշվի առնելով այս հանգամանքը, եւ հրամանադրության անընդհանր պնդումներից հետո, Նայաստանի կառավարությունը այս ռազմաճակատ է ուղարկում 600 զինվորից բաղկացած օգնական զորախումբ²⁹ եւ վերախմբավորելով իր ենթակայության փակ եղած ուժերը՝ Դրոն պլանավորում է մի հանդուգն գրոհով, մինչեւ զինադադարի ուժի մեջ մտնելը, վերջնականորեն ջախջախել գնւ։ Մագնիւի բանակը։

Դրոյի մրահաղացման համաձայն ճակատային հանդիպակաց եւ թելերից տեղացող շրջանցիկ հարվածներով հայկական զորագնդերը պէպի է արագ տեղաշարժերով օղակնին եւ ջախջախնին Սադախուի շրջանում կենտրոնացված վրացական զորքը³⁰։ Պարերագմական գործողությունները շարունակվեցին ընդհուպ մինչեւ զինադադարի ուժի մեջ մտնելու ժամը՝ այն է ժամը 24.00-ն։ Այս անգամ եւս, թեւեւ երկար մարտերի արդյունքում հյուծված եւ Ս. Վրացյանի վկայությամբ «տրեխաւոր» հայ զինվորականությունը, իր հրամանադրար Դրոյի գլխավորությամբ, կարողացավ անել առավելագույնը այս իրավիճակում՝ անգամ գրավեց վրացիների վերջին գրահագնացքը եւ «միայն անգլիական միջամտությունը փրկեց վրաց մայրաքաղաքը հայերի գրաւումից»³¹։

Քննության չառնենք Ս. Վրացյանի այս շար փարածված եզրահանգումը, քանզի դրա բուն էությունը այն չէր, որ Դրոն կգրավեր կամ չէր գրավի Թիֆլիսը, այլ այն էր, որ պարե-

27 Կ. Մարդաբյան, նշվ. աշխ., էջ 85։

28 Ն. Գեորգյան, նշվ. աշխ., էջ 303։

29 Տե՛ս Ն. Գեորգյան, նշվ. աշխ., էջ 304։

30 Դրո, անդ, էջ 131։

31 Ս. Վրացյան, Կեանքի ուղիներով, Կ. Դ., Բեյրութ, 1965, էջ 186։

րագմի ողջ ընթացքում ունենալով շար ավելի նվազ ուժեր, նա կարողացավ փանել վճռական հաղթանակ:

Ի սկզբանե հայկական կողմը, չունեի ուժերի որևէ առավելություն, և միայն հայ զինվորների և կամավորների ցուցաբերած անմնացորդ նվիրումը ռազմական գործողությունների ժամանակ, հայրենասիրական բարձր կամքը և ինքնակաշիվը ամենը կազմակերպող և գլխավորող Դրոն, հանդիսացան այս փայլուն հաղթանակների գրավականը: Նմանապես կառուցելով իր մարտավարությունը, հաշվի առնելով փողանքի ընձեռած հնարավորությունները, օգտագործելով փողանքին շար լավ ծանոթ հայ կամավորներին, Դրոն կարողացավ ոչ միայն մաքրել Լոռին վրացիներից, այլև ջախջախիչ հարվածներ հասցնել թվով իրեն մեծապես գերազանցող հակառակորդին՝ սերունդներին թողնելով հայ զինվորի աննկուն կամքի և անպարտելի ոգու՝ անգամ ամենադժվարին պայմաններում հաղթանակի հասնելու դրսևորման մի անմոռանալի օրինակ, սեփական հայրենիքը պաշտպանելու պարտասուր զինվորի անվեհեր կերպար՝ հապկություններ, որոնք և Դրոն կարողացավ սերմանել իր զինվորների մեջ և հասնել ռազմական փայլուն հաղթանակների: Նայ գորավարը անգամ ի չիք դարձրեց այն մարտավարական սկզբունքը, որ պարերագմի ժամանակ վճռական հաջողության հասնելու համար հարձակվող կողմը պետք է ունենա առնվազն 2-3 անգամ առավելություն հակառակորդի նկատմամբ: Այս պարերագմը Դրոյի փայլուն հաղթանակն էր՝ անկախ այն արդյունքից, որ ձեռք բերվեց դիվանագիտական դաշտում արդեն պարերագմից հետո: Չափազանց կարևոր էր Դրոյի ռազմաքաղաքական գործունեությունը Լոռի-Փամբակի հարցում:

Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել, որ հայ-վրացական պարերագմում Դրոն իր վրա դրված պարտականությունները կարարեց փայլուն կերպով՝ հայ գորավարի կեպարի և հայրենասիրական ոգու հարուստ մի դաս թողնելով սերունդներին...

ՆԵՐՄԻՆԵ ԲԱՐՈՒՌՅԱՆ

բանասիրական գիրք. թեկնածու

ՆԱՅԵՆԻՔԻ ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ԽՈՐՆՐԴԱՆԻՇՆԵՐԸ ԶԱՆՐԱՏԻ ՉԱՓԱԾՈՅԻՄ

Բանասիրությունն իր մեծարժեք դրսևորումներում հապկանշվում է հափշտակող բովանդակությամբ, ասելիքի բազմաշերտ կառույցներով, մեղեդայնությամբ, գեղարվեստական ձևակերպումների այլազան հնարքներով, կշռության համադաշնությամբ և այլն, սակայն գրավչության գլխավոր նախադրյալն ասելիքն է: Բազմիցս խոսվել է հիմնաթեմաների անփոփոխության, հարաբերական կայունության մասին, թե գոյություն ունեն երեք առանցքային թեմաներ՝ կյանքը, սերը և մահը, որոնց ներհյուսվում կամ սերտաճում են մյուս թեմաները՝ որպես դրանց կազմաբանության բաղադրիչներ: «Չնայած թեմաներն իրենք հավերժական են, և Ադամից մինչև մեր օրերը բոլորը գրում են նույնի մասին,- գրում է մեքսիկացի արձակագիր Խուան Ռուիֆոն,- յուրաքանչյուրն այդ մասին կարող է գրել յուրովի»¹: Զանազան սրբազանությունը հավերժական թեմաների, միեւնույն ժամանակ արդիական խնդիրների յուրօրինակ դրսևորման արտահայտություն է: Նավերժական թեմաներին ուշագրավ մոտեցումներով, սակավ շոշափված թեմաների վերարձարմամբ զանազան պոեզիան առանձնանում է գրական զարգացման ահռելի օվկիանոսում՝ ամենուրեք չկոչված, հակառակը՝ փոխներթափանցումների նպաստավոր գրադաշտ սրբազանով:

Ի հավաստումն վերոնշյալի՝ առանձին հոդվածներում² քննության նյութ ենք դարձրել Կիկո կերպարային երևույթի բացառիկությունը, սիրերգության ավանդական, նորությամբ և փոխառյալ տարրերի առանձնահատկությունները, ժանրաբանական տեղաշարժերը, որոնցում դիտարկվում են նաև, ոճական կերպումը՝ թարմ ու այլերանգ: Եթե անգամ հայրենիքն ու հայրենի խորհրդանիշներն են արտացոլվում նրա գեղարվեստական համակարգում, ապա որոշակիորեն տարբերվում է ընկալումը: Նայերգության թեմայի հորվումը, ելնելով մի շարք ընդհանրություններից, կարելի է երկու մոտեցումով մեկնել.

1. Նայրենիքը և նրա խորհրդանիշները
2. Կաղանդի երգերը

Նայերգային արադձով սրբազանումը Զանաքարի բանաշխարհում զգալի չափով արտահայտություն չի գտել, որը տեղիք է տվել տարաբնույթ հակասական կարծիքների:

1 “Вызов творчеству. Писатели Латинской Америки о литературе”, М., 1982, стр. 244.

2 Տե՛ս «Կիկո Էսկիվան կերպարի ֆենոմենը Զանաքարի պոեզիայում», Կանթեղ, Երևան, 2010, «Զանաքարի ժանրային նախասիրությունները, ավանդականի և նորության հանգույցում», Նանրապետական երիտասարդական գիտաժողովի նյութեր, Վանաձոր, 2009:

Եթե **Նայասարան** և **հայ** բառերի փոփոխությունը փորձենք ընդհանրացնել քերթողի հայրենասիրական զգացումները, հայրենի աշխարհի մասին պարկերացումներն ու հայացքները, ապա, իսկապես, ջանքերն ապարդյուն կլինեն՝ հարկապես երկրի ու հավասարի փոխկապի արտացոլման փոխակերպից (այս առումով բացառություն է **«Նայոց աստված»** պերճախոս կապակցությունը): Մասնավոր բառերի պարագայական առկայությունը չափազանց խոսքում դեռևս ազգային խորքի հաղորդիչ կամ ապացույց չէ. «Մի մոռնաք որ ամբողջ «Մարտան Ողբերգություն» մեջ, մեկ հարիկ անգամ «հայ» բառը չէ գործածուած»³: Ասվածն անշուշտ չի նշանակում, թե ազգային երակի կենսաբեր փրփուր չի կրակվում բանաստեղծի մարածողությանն ու արյանը, կամ թե նա լայն իմաստով հայ գրող չէ, ինչպես փարակուսում է Կ. Պասմաճյանը, իբր Ջահրապը թեև հայերեն է գրում, սակայն նրա բանաստեղծությունը հայ չէ՝ այն դեպքում, երբ հայերեն ստեղծագործելն արդեն իսկ հայեցիության ցուցիչ ու նախապայման է՝ այն էլ սրամբուլաբնակի պարագայում: Նակագեղության եզրում ժառանգելով մի փաստարկ՝ հենց Պասմաճյանի հետ հարցազրույցի ընթացքում հայտարարված արդեն օրարագիր հայ գրողի՝ Վ. Սարգսյանի կողմից. «Ես չեմ կարող իմ ինքնության մասին մտածել հայությունից դուրս: Մա ինձ համար այնքան հիմնական է, որքան առաջին կայծը կյանքի: Ես պարտական եմ ամեն բան այն անպարմելիին, որ մեր յուրաքանչյուրի ներսում է, և որը գալիս է յուրաքանչյուրի կենտրոնից, ե՛ր ընդհանրի մի մասից, ե՛ր հողի մի մասից, ե՛ր մշակույթի մի մասից»⁴: Որքան առավել ամրակայուն էր այդ անպարմելին Ջահրապի առնչությամբ, որ հայոց փոխմիկ գրչօջախի բարեբեր կենտրոնում էր՝ վերապրած ազգի ինքնագիտակցությունն սթափեցնող, ապրեցնող գրականության արարման առաքելությամբ:

Ջահրապի ստեղծագործության ազգային ինքնարիպության, հայեցի խորքի հավասարման վերաբերյալ ծանրակշիռ դիտարկումների փոխակերպից առանձնացնենք Ն. Մեծուրիի հողվածը՝ բանաստեղծի գործի առաջին արձագանքներից մեկը: Մտահանգումների առանցք դարձնելով նրա «զգացողությունները, հեղուկությունները, երգիծանքը, փիլիսոփայությունը»՝ Մեծուրին բանիցս շեշտադրում է «Մեծ քաղաքը» ժողովածուի ազգային բովանդակությունը. «Ջահրապ Մեծ քաղաքին մեջ ժողովուրդին, չունեություն քերթողն է: Ան իր պարիկ թաղին քերթողն է: Ուշադրություն ըրի՛ք, որ իր Մեծ քաղաքը Բաթանալուն է, և իր թաղը հայ թաղն է, իր անձերը հայերն են, Բաթանալուսահայերը»⁵: Ազգային խորքին մյուս անդրադարձն առնելով է Կիկոյի կերպարի մեկնությանը: Ջահրապյան երգիծանքը ծաղրի կամ արհամարհանքի փոխակերպից չբացարկելով՝ Մեծուրին նշում է գրողի «գործվանքն» ու սերը կերպարի հանդեպ, նկատում կերպարի թե՛ ստեղծագործական հղացքը, թե՛ իրական հիմքը. «Ինք ստեղծած է գայն: Ան ողջ եղող մարդու մը չափ իրաւ է: Դուք Կիկոս փեսած չէ՛ք: Ան հայ է: Ամէն հայ թաղի մէջ կայ Կիկո մը»⁶:

Նայասարան-հայրենիքի բնանկարային պարկերացության պարատիկներ կամ ավանդական մոտեցումներ գահրապյան քերթվածներում գրեթե չկան. այս հանգամանքը պայմանավորված է մասամբ օրար միջավայրում ապրելու կենսագրությամբ, մյուս կող-

3 Գր. Պրլյուսան, Զրոյցներ բանաստեղծության մասին, Երևան, 1999, էջ 167:

4 Կ. Պասմաճյան, Արարախաղ, Երևան, 2005, էջ 318:

5 Յ. Մեծուրի, Ջահրապի «Մեծ քաղաքը», «Մարմարա», Սրամբուլ, 1961, թիվ 6055:

6 Անդ:

մից՝ աշխարհաբաղաբացի լինելու գահրապյան աշխարհայացքով: Կա նաև խնդրի պարզաբանման երրորդ փաթեթակը՝ բանաստեղծության նպատակադրումը: Այս փեսակերից բնորոշ է Ջահրապի կարծիքը. «Թե՛ հայ եմ, թե՛ համամարդկային եմ: Արարապը, Մեանը երգելով, եղևոնը երգելով մարդ բանաստեղծ չի ըլլար: Տարիներ ամբողջ այս թեման շոշափված է թե՛ բանաստեղծության մեջ, թե՛ արձակին մեջ: Այդպիսի բաներ գրելով հայության վարկը չես բարձրացնի միջազգային ոլորտներում մեջ, համամարդկային բաներ գրելով է, որ կբարձրացնես»⁷:

Ջահրապի հայերգությունը (փոքր-ինչ պայմանականորեն) փրամագծորեն այլ փեսակյունից է հարկավոր մեկնաբանել, այն է՝ հոգևոր-մշակութային պարմական ժառանգորդությամբ, որն արագացվում է խորհրդանշային համակարգի ներդրմամբ: Նայերգության թեմայի ամբողջացման շրջանի մյուս հարվածը ձևավորում են հայոց պարմական իրականությանը «թաքնագրված» անդրադարձները, որոնք դարձյալ կոսհոմոսների, խորհրդանշային այլաբանության բացահայտումների միջոցով են մեկնաբանելի: Նայերենիքի գահրապյան պատկերացումների կենտրոնը հոգևոր-մշակութային աշխարհն է՝ իր հսկաներով, հարազատ անուններով, ոչ թե սոսկական փողանվանական պաշտամունքը: Ինչ վերաբերում է նյութական-իրական հայերենիքին կապված լինելու հանգամանքին, ապա, կարծում ենք, բնավ պարահական չէ քարի խորհրդանշը:

Ջահրապյան հայերգության այլաբանական բնույթն աներկբայորեն պայմանավորված է նաև պոստբնականության հանգամանքով, քանզի թուրքական մերժողականության և անհանդուժողականության մթնոլորտում մերկապարանոց խոստովանությունների դիմելն ավելի քան անմիջապես վերանգավոր կլինի: Պարահական չէ, որ պոստհայ գրողները հայերենիքի մասին գրում էին փոխաբերություններով, խորհրդանշներով, այս շրջանում գրաբարման հիմնամիջոց է դառնում այլաբանությունը, որը գրողների, այդ թվում նաև Ջահրապի փողերի ենթարկության փնտրվում է և վերծանվում: Այլաբանությունը, խորհրդանշներն ու թաքնագրումը դառնում են հայ գրող-հայերենիք արտաբոսար կաթվածահար հարաբերության վերահասարարման ու կայունացման ներքին կամուրջ:

Ինչնէ, հայերգության սահմաններում ընդգրկված գահրապյան բանաստեղծությունները սակավաթիվ են՝ «Մեքոպարոյր», «Կոմիպաս», «Ջոհաբերում», «Մեակ», «Շոգենաւային», «Քարն կամարը», «Էջմիածին», «Խոնկ», «Ճախարակները», «Օրհներգ» և այլն, որոնք, սակայն, բավական են՝ ակնհայտելու քերթող-հայերենիք կապի խոր ակունքները: Ահավասիկ երկրորդ «Մեծաքանց».

Այս այն լեզուն է որով զաւակներս կը խօսին

Թեպէտք ևս հայր չեմ⁸:

Թեև արդեն նկարվեց, որ ընդգրկման շրջանակում են գերազանցապես հոգևոր արժեքները, այնուամենայնիվ «Քարն կամարը» այն խորհրդանշային դիպակամարն է, որով հայ մարդն ու հայերենիքն են խորհրդարանվում: Խորհրդանշը հայրություն չէ, ուս-

⁷ Ջահրապ, Ջահրապ ըլլալը կյանքի փոխակերտ համադրություն է. «Գրական թերթ», Երևան, 2001, թ. 17:

⁸ Ջահրապ, Բանաստեղծություններ, հ. 1, Սյամապոյ, 2006, էջ 297 (հ. 2, Սյամապոյ, 2006): Մույն երկհատորյակից արվող մեջբերումների հատորն ու էջը այսուհետև կնշվեն շարադրանքի մեջ:

տի անմիջապես ընկալվում է՝ վերստին արտացոլելով աշխարհի խաչմերուկում «չոր քարի վրա բուսնող ծառի պէս» հայ մարդու փոփոխությունը, քարեղեն կեցությունը:

Եղևոնին անմիջաբար հաջորդող պատմաշրջանի ծնունդն ու վկան է Զահրապը, պատմաշրջան, որ ողբերգական էր նախորդող փաստաշարակներն արյունած վայրագ ոճրագործությամբ, ներկա աշխարհասփյուռ սերունդներով և ցեղասպանված ազգի ցիրուցան բեկորներին սպառնացող ուժացման վրանգով: Նա չի դիմում բացորոշ պատկերամաների, ահեղաձայն դատապարտումների, սակայն «Զոհաբերում» քերթվածում փախչել փորձող, երկու ոչխարների անողոք սպանդին ակնապես դարձած երրորդ ոչխարի մսի մասին «կեանքի համ ուներ» արտահայտությամբ բանաստեղծն անդրադառնում է վերոնշյալ առաջին խնդրին, իսկ երկրորդ խնդրի խորհրդանշային դրսևորումը վերապրումի հարցն է դնում՝ սփյուռք-դիասպորա վերակերպավորմամբ փյունիկաբար հարություն առնող ժողովրդի զգալի հատվածի առկայությամբ, որի համար արդեն «ամեն բան անիմաստ էր», «մեջտեղը հարց մը չկար», մանավանդ որ վերջին հանգամանքի անխուսափելի հետևանքը երրորդն է, քանզի այս դեպքում եւս «վերածնիլ փորձող չկար»:

Լուկ ճախարակները կը պարպուէին

գիրենք բանարկող դերձաններէն (II, 312):

Այնինչ այս բախորտոշ շրջանում ամեն ինչ միավորված պէտք է լիներ վերապրեցնելու՝ վերապրում-հաղթում բոլոր առումներով և առավելապես հոգևոր-մշակութային ասպարեզում: Սրա իրագործման ճանապարհին քերթողն ակնհայտորեն խույս է տալիս պատմական արհավիրքի թեմայի արծարծումից, սակայն բացարձակ կերպով չի խզում կապը թեմայից՝ կենտրոնանալով հայրենի արժեքների գնահատության վրա: Այսինքն՝ չի դառնում աղերսի վկայախոսը:

Նայերգային մյուս քերթվածների պատկերման շրջանակում են հայ մշակույթի և մասնավորապես գրականության առաջապահ դեմքերը: Եթե կան գրողներ կամ արվեստագետներ, որ ընդամենը մի սրբազանությամբ են հավերժանում մշակույթի պատմության մեջ, ապա «Մեսրոպաբոյրը», «Լուսինյանը» բավական են՝ խոսելու զահրապյան հայերգության մասին, քանզի երկուսի գեղարվեստական փարածքներում բացվում են հայոց պատմության հանգուցային էությունները, հայ մարդու բազմադարյա կյանքը, նրա սրբություն-արժեքները, հորդում են հայկական խորհրդանիշները: «Մեսրոպաբոյրն» ասես «վերնագիրը վերջում» սկզբունքով կառուցված լինի, միայն ոչ թե վերնագիրն է եզրափակում, այլ վերագրումների առարկան՝ մեր լինելության խորհրդանիշները: Մեր այբուբենին ու լեզվին ձևոված բազմաթիվ ձոներգերին եւս մեկ արժանի ներքող է ավելանում, որը հավաստագրում է այբուբենի և ժողովրդի ճակարագրի կապն ու համընթացը: Բուրբուռ հարկություն վերագրելով փառերին՝ Զահրապը ժամանակագրական հերթականությամբ է կատարում վերագրումները: Նախ **խունկի ու մագաղաթի** խորհրդանիշներն են պատմության ոսկեդարի դարի մասին վկայախոսում, ապա քրիստոնեության մուրթն ու հաստատումն են ներկայացվում **վանք, ապաշխարանք, «ծոմ ու մեծ պահք ու ճգնություն»** խորհրդանիշներով, միջնադարը՝ իր գրական գործը վերելքով, հիշարարկվում է **Նարեկացու և «աղօթք ու ողբ ու շարակա-նի»**, հաջորդող դարերը՝ **պայքարի ու նահապետների** միջոցով: Վերջին երեք երկրոր-

ղերը լուսավոր են, քանզի պարկերվում են **Սայաթ-Նովան ու Կոմիտասը, շինականի խաղաղ աշխատանքը, նախորդ դարի նվաճումները**: Եզրափակիչ երկրորդն ուղղակի անդրադարձ ու խնդրադրում է սփյուռքյան իրականության մեջ հայերենով ու հայկական մշակույթով հայ մնալու հարցին: «Ուր որ ըլլան հողմացրի ուր որ գաղթեն - վարդապետը Քու փառերդ ազատութիւն կը բուրեն» (I, 284): Մեկ այլ դեպքում բանաստեղծն ակնհայտում է մշակութային ինքնագիտակցության և ազգային ճակատագրի ուղիղ համեմատականը:

Մեր բարեկամությունն ահա կը փնտ
Թեպետ շարունակ
Թախիծի փաղեր կու գան գրչիս փակ
- Կարօտի փաղեր - փաղեր ցանուցիր
Զերդ հագար-հագար Նայերն աշխարհի⁹:

Երգարվեստում մաշտոցյան արժեքով հարկանշվող մյուս վարդապետը Կոմիտասն է: Նրա երգերի գանձարյան նկարագիր-մեկնությունը արտացոլում է նաև հայոց բնությունը, արևը, աշխատանքի ու հարսանեկան երգը: Նայրենիքի առարկայական խորհրդանիշներից է խունկը, որ առնչակցվում է մոր բույրին:

Զահրապը հեղաբոցրական ձևով է իր սրելծագործությունը կապում արեմփա-հայ գրողների գրական ընդհանուր շրջային՝ որպես ժամանակավոր «վերջին մոխիկան»: Եթե ըստ ժամանակագրության թվենք, Պ. Դուրյանի, Մ. Մեծարենցի, Դ. Վարդապետի, Ռ. Սևակի, Վ. Թեքեյանի համապատասխանաբար սեւ, հուշիկ, շքեղ, անվհար, խոհուն և Մ. Զարիֆյանի քերթողական շոգենավերի համեմատությամբ իր «անարժան շոգենավը» թերագնահատելով՝ քերթողը, սակայն, հենց այս հաջորդաշար պարկերմամբ իսկ իրեն որդեգրում է այդ մշակույթին՝ որպես հիքավի արժանի ժառանգորդ:

Զահրապի գեղեցիկ նվաճումներից են Կաղանդի երգերը, որոնք թեմափիկ-մոտիվային նորույթ չեն, սակայն Ամանորին առնչվող խորհրդանիշների մասին գանձարյան քերթվածները մարդկային ներաշխարհի նրբագագ, մանկախոս խորքերի լուսավորման գեղարվեստական ջանքեր են, որոնք կյանքի ու ճակատագրի շրջադարձը դեպի երջանկություն փորձում են գիտակից նախվությամբ վերագրել այդ օրվան: Էսկանը, սակայն, գաղափարական ընդգրկման առումով, փոխական ծառի առարկայական սիմվոլացումն է փոխանականի, որի քերթողական փիրությունը հայեցի լինելության արմարները նույնացվում են Կաղանդի խորհրդանշական ծառի լինելության հետ: Կաղանդերգության այսպիսի ընդարձակ սահմաններն, անկասկած, վկայում են «նորաստեղծման» եւս մի դռան մասին, որի կամարներից այն կողմ մարդկային ներաշխարհի սահմանները համընկնում են երջանկության սպասումի, գալիք «աղուր» օրերի ակնկալման հետ: Ինչ վերաբերում է Կաղանդի թեմայի գեղարվեստական լայն շրջանառությանը հայոց գրականության ծիրում, Գր. Նակոբյանը երևույթը բացատրում է նրանով, որ ժամանակը Ս. Ծումուդի թեմայով փոքր արձակ գործերի առնչությամբ ձևավորել էր գրական մշակույթ, «գեղարվեստական ընթացի մրայնություն», որից անմասն չէր կարող մնալ նաև հայ գրական միությունը¹⁰:

⁹ Զահրապ, Դոմի համ, Մրանայու, 2009, էջ 104:

¹⁰ Տե՛ս Գր. Նակոբյան, Ուսումնասիրություններ եւ հոդվածներ, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 386:

Զահրապյան բանաշխարհում Կաղանդի շուրջ քերթվածները զգալի թիվ են կազմում, որոնք հընթացս կաղանդերգության՝ բազմազան խնդիրների ու հարցադրումների շրջանակ են ընդգրկում, որի շնորհիվ կաղանդի ծառը դադարում է սոսկ ամանորյա զարդարուն ծառ լինել՝ ենթագիտակցորեն ընկալվելով որպես օտար իրականության մեջ վերաբնարված հայկական փոհմածառի խորհրդանիշ: «Կաղանդի ծառ» քերթվածը բողազերծում է այդ ենթիմաստը՝ բացահայտորեն և աներկմիտ խոսելով ազգապահ փոհմածառի մասին՝ հայրենի ավանդույթների և ոգեղեն ավիշի այլափոխության ու կորստացավի ահազանգով: Նաստարագրվում է այն իրողությունը, որ գաղթի, պանդխտության բոլոր ուղիներով ծառի խորհրդանիշով ազգային ինքնապահպանության ոգին նույնպես փարագրվել է, այնինչ գորեղ են նաև ուծացման վրանգի ճիրանները: Որքան էլ գորեղ լինեն ծառի առանձնահատկությունները, հողն է որոշում պրդի փեսակը, այս այլասացությունն էլ միավորվում է օտար կենսահողում ազգայինի ակամա և անխուսափելի կորստի ցավազգացության, ահազանգի: Պահ մի ոգեղեն ծառն այլևս հայեցի փոհմածառ չէ, սակայն անկարելի է փարորոշել սահմանագիծը, որից այն կողմ սկզբնավորվում է այլափոխությունը, ասել է թե՛ «չգիտցանք»: Քերթվածագրի արձանագրածն արդեն օտարոտի շնկշնկացող ծառ է, սփյուռքյան կենսահոգեկան ներկա իրականության արտացոլանքը:

Եւ հիմա - ԾԱՌԸ աւելի շքեղ
թեպէտ շողշողուն
սակայն ՄԵՐԸ չէ (II, 191):

Կաղանդի, փունական և ընդհանրապես ծառի խորհրդանշային հոլովման փարածքում ուրույն խոսք ունեն սրամբուլահայ այլ բանաստեղծներ ևս՝ Խորեն Մանավյան, Նայկազուն Գալուստյան, Անդան Էռզեր, սակայն Խրախունին, զարգացնելով զահրապյան ծառըմբռնումը, սրբացվող ծառի խորհրդանշական ընկալման մեջ առավել խոր, բազմանիստ ասելիք է ներդնում՝ ազատության, ազգային ինքնագիտակցության, պետական գոյավիճակի մատրուցույցով:

Ծառ փնկեցեք - ո՛ր ալ փնկեք պիտի բռնե անպայման
Դարակուրակ սպասումի ու անհնար ըղձանքի
Նողն է պարարտ - հովն է հպարտ - ջուրն հանդարտ
թափված արյան և արցունքին պես առար:
Օ՛ր փնկեցեք
Ամուր ձեռքով խնամեցեք
զարդարեցեք
պաշտպանեցեք
պաշտեցեք
Ազատության ծառն է այս¹¹:

Կաղանդին նվիրված առանձին քնարերգերի կողքին Զահրապը կերպում է նաև բանաստեղծական շարք՝ «Տոնական» (II, 187-193): Տոնական իրադրությունների, պրամադրության պայմաններում առանց այն էլ հոգու հսկայական «փանիք» ունեցող քերթվա-

11 Զ. Խրախունի, Ազատերգություն, Երևան, 1993, էջ 40:

ծագրի արդեն փան փանիքն է ընդարձակվում դեպի աշխարհի բոլոր կողմերը՝ աշխարհը գեղարվեստորեն վերածելով հայրենիքի, ընփանեկան հարկի: Աշխարհաքաղաքացի հայ եւ մարդերգության նոր բարձունք նվաճած Զահրապը Կաղանդի խորհրդանիշներով պարկերում է առավելապես ամենօրյա, քան ամանօրյա բարի իրականությունը՝ իր հերթին բարի իրականության մաղթանքը հղելով հայ մարդուն եւ ամենեցուն:

Ամփոփելով շեշտենք, որ Զահրապի հայերգության բարձր հարգն են վկայում «Մեսրոպաբոյր», «Կոմիտաս», «Լսունկ», «Ես՝ Մեսրոպի աշակերտ», «Էջմիածին», ի շարս որոնց՝ նաեւ այլ քերթվածներ, որոնք հայրենիքի թեմայի գործառությունը նրա պոեզիա են բերում առարկայական խորհրդանիշներով: Այլ կերպ՝ Նայաստանի, հայի ավանդական ներբողը բացակայում է նրա քերթողական փորձից՝ վերամարմնավորվելով ազգային արժեհամակարգի դրվապանքում:

ՀՈԳԵԽՈՐ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ

Տ. ՂԵԻՌՆԴ ՔԱՆԱՆԱ ՄԱՅԻՆԱՆ

ՆՈՐ ՄԱՐՏԱՆՈՐԱՎԵՐՆԵՐ*

«Որովհետև շաբեր, - որոնց մասին շաբ անգամ ասել եմ ձեզ
և այժմ էլ լսելով եմ ասում, - ընթանում են որպես
թշնամիներ Քրիստոսի խաչի»:
Փիլիպ. Գ. 18

Ընդհանրապես Ի. դարում մեծ տարածում է գտնում այն սկզբունքը, որը հռչակում է դերերմինիզմի բացարձակությունը, ժխտելով այն ամենը, ինչ խաչընդդրում է դրան. «Այն ամենը, ինչ սահմանափակում է իմ ազատությունը ընդունելի չէ: Ես ինչ ուզեմս կանեմ»:
Անշուշտ այդ ամենին խաչընդդրող մեկ բան կա. հեղինակության կամ հեղինակությունների գոյությունը, որոնք իրենց գոյությամբ արգելակում են «ազատությունը»: Ներկայացրեմ ամեն կերպ, ամեն գնով պետք է հրաժարվել բոլոր հեղինակություններից: Նենց այս սկզբունքն են իրականացնում այսօր ժամանակակից գաղազան կրոնական, աղանդավորական շարժումները՝ Նայասարանում, և ոչ միայն մեզանում: Ես րեղի է ունենում «յուրօրինակ», շախմատային լեզվով ասած՝ փոխաբերություն. հեղինակություններին մերժելով կամ պարմության գիրկն ուղարկելով «հեղինակություն» են դառնում հենց իրենք, իրենց անձը, իրենց եսը: Այսինքն արարքին հեղինակությունը վերածվում է ներքին հեղինակության: Այդ նշանակում է, որ թեոցենտրիզմը վերածվում է էգոցենտրիզմի՝ եսակենտրոնության ամենալայն իմաստով. ոչ միայն գաղափարներն ու փեսություններն են պարզվում այդ անհատի, շարժման, կազմակերպության շուրջ, այլ՝ ողջ Տիեզերքը: Անհատը, շարժումը, կազմակերպությունը վերածվում է «ճշմարտության միակ կրողի», ինքն իրեն դնելով ամեն ինչի կենտրոնում:

Այդ առումով այսօր մեր աչքի առաջ հարվածի փակ են դրված հեթանոսական հեղինակությունները.

Աստվածաշունչ մարդանը, Քրիստոսը՝ որպես աշխարհի լույս, Նրա անձը, Եկեղեցին, եկեղեցական ավանդությունը, քրիստոնեությունն ընդհանրապես, քրիստոնեական հավատը, բարոյականությունը և ամեն ինչ, որ կապ ունի քրիստոնեական ավանդական պարկերացումների հետ:

* Տե՛ս «Էջմիածին», 2012, Ա, էջ 112

2 Ներառյալ Ե. Ս. 5-ում գրեթե նույն միտքն է արտահայտված:

Ա. Աստվածաշունչ մաքյան

Ահա մի քանի ժամանակակից տեսակետներ, որոնցում աստիճանաբար փորձ է արվում նսեմացնել Աստվածաշունչի հեղինակությունը:

ա. Աստվածաշունչ մաքյանը շատ ու շատ այլ գրքերի նման իմաստուն մտքեր պարունակող գիրք է: Այն ոչ թե Աստծու խոսքն է, այլ բարոյական արժեքներ պարունակող լավագույն գրքերից մեկն է, ինչպես օրինակ Բիագավար-գիտան կրիշնայականների համար, մունականների համար՝ «աստվածային սկզբունքը», մորմոնների համար՝ Մորմոնի գիրքը եւ այլն: Պարզ է, որ այս տեսակետի համաձայն Աստվածաշունչ մաքյանի՝ Աստծու խոսք լինելը ինքնըստինքյան ավելորդ է դառնում:

բ. Եթե անգամ Աստվածաշունչ մաքյանը Աստծու խոսքն է, այն կարարյալ չէ, այն պարունակում է սխալներ, ուստի հասկանալու համար անհրաժեշտ են այլ՝ ավելի «հոգևոր» գրքեր: Այս տեսակետն են պաշտպանում մասնավորապես մորմոնները, Եհովայի վկաները: Չնայած վերջիններս ամենուրեք հայտարարում են, որ Աստվածաշունչ մաքյանը իրենց համար անգերազանցելի հեղինակություն է, սակայն դրանք միայն խոսքեր են³: Մորմոնի գիրքն ուղղակի կրում է «Նոր վկայություններ Նիաուս Քրիստոսի մասին» վերնագիրը, այսինքն ուզում են ասել, թե եկել է լրացնելու Նոր Կտակարանը:

գ. Աստվածաշունչ մաքյանի վերաբերյալ մի երրորդ տեսակետ եւս կա, համաձայն որի Աստվածաշունչ մաքյանը բացարձակ ճիշտ է, հարյուր առ հարյուր, բայց այդ գիրքը հասկանալ կարելի է միայն իրենց խմբի, կազմակերպության մեջ լինելով: Մյուսների կամ իրենցից դուրս բոլորի համար աստվածաշնչային ճշմարտությունները անհասկանալի են, այդ առումով հայ աղանդավորների շրջանում լայն տարածում ունի՝ «Աստծու խոսքը ձեզ (իմա՝ Նայ Առաքելական Եկեղեցու անդամները) համար փակ է» դարձվածքը⁴:

Այս տեսակետի հետևորդները՝ Եհովայի վկաները, հոգեգալստական զանազան խմբեր, ամենավրանգավորն են, քանի որ Աստվածաշունչի հեղինակությունը կարծես կասկածի տակ չեն դնում, բայց Ս. Գիրքը իրականում հասկանում են այնպես, ինչպես ուզում են, ինչպես իրենց քաղաքում են, կամ ինչպես իրենց հրահանգում են:

Նաճախ հարկ է լինում Աստվածաշունչ մաքյանի ամեն բառի համար պայքարել, ցույց տալ, որ այսօր չես կարող երկու հազար տարի առաջ ապրած հռոմեացի զինվորների վզին փաթաթել ժամանակակից տեսակետները, քննադատել նրանց այն բանի համար, որ չեն արել այն, ինչ կուգինք մենք այսօր: Սա նույն բանն է, թե հռոմեացի զինվորներին կարե-

3 Նրանց հիմնադիր Ռասսելը գրում է. «Իմ վեց հարուրները՝ «Գրությունների ուսումնասիրությունը», գործնական Աստվածաշունչ է, կազմված ըստ թեմաների, որոնցից ամեն մեկը հապավում է Աստվածաշնչային տեքստերով: Այն կարելի անվանել թեմատիկ Աստվածաշունչ: Այլ խոսքով դրանք ոչ միայն Աստվածաշունչի մեկնաբանություններ են, այլ՝ Աստվածաշունչ... Մարդիկ առանց իմ գրքի ի վիճակի չեն Աստվածաշունչը հասկանալ: Եթե նույնիսկ մարդ կարդացել է իմ «Գրությունների ուսումնասիրությունը» փաստ փարի անընդհատ, եւ եթե նա սովորել է հասկանալ Աստվածաշունչը իրապես, եւ եթե նա մի կողմ դնի իմ «Գրությունների ուսումնասիրությունը», եւ կարդա միայն Աստվածաշունչը, ապա, ինչպես ցույց է տալիս փորձը, նա երկու տարվա ընթացքում կհայտնվի կարարյալ խավարի մեջ: Մյուս կողմից, եթե նա կարդա միայն «Գրությունների ուսումնասիրությունը», եւ այն հղումները, որոնք տրված են գրքում, ապա եթե անգամ ջրացի Աստվածաշունչը, նա երկու տարի հետո կհայտնվի լույսի մեջ, քանի որ նա կտեսնի Գրությունների լույսը» («Դիտարան», 15 սեպտ. 1910):

4 Օգոստինոս Երանելիի հայերի Extra ecclesiam nulla salus -ի աղավաղված ձևն է հիշեցնում:

լի է նկարել Կալաշնիկով ինքնաձիգը ձեռքին՝ սիգարը բերանին: Թվում է, թե անխմաստ է նման մոտեցումների դեմ պայքարել, բայց նկարի ունենալով այն, որ նման գաղափարներ ու փեսակներ, մանավանդ՝ սուրբգրային, ամեն օր գնալով թաքնված ձևով մաքուր մնում են մեզ, կարծում ենք որ կարելի է այդ խնդիրը ներկայացնել որպես ժամանակակից մարտահրավերների սկիզբ:

Երբ մենք բանակով Նայաստան ներմուծվեց Եհովայի վկաների պատրաստած աստվածաշունչը կամ ինչպես իրենք են ասում՝ երբայական և հունարեն գրությունները, Նոր աշխարհի թարգմանությունը, նորկարարական «խաչ, խաչել» բառերը թարգմանվել էին «ցից, ցից հանել» բառերով: Այսինքն, համաձայն նրանց թարգմանության, մեր Տիրոջ՝ Նիսուս Բրիսպոսին գամել են սյան՝ ցցի վրա:

ԽԱՇԻ ԶԵԻԻ ԽՆԴԻՐԸ

Թե ինչ նշանակություն ունի քրիստոնյաների համար Խաչը, հասկանալի է. ավելի ճիշտ՝ Խաչը հիմքն է այն շենքի, որի վրա կառուցված է եկեղեցին: Ուղղափառ եկեղեցիները Խաչը նույնացնում են Բրիսպոսի հետ, դրանով իսկ ձևավորելով վերաբերմունք Խաչի հանդեպ: Թվում է, թե այս հարցը այնքան պարզ է ու հասկանալի, որ երբեք վեճի առարկա չի կարող դառնալ: Յավոք, այսօր արդեն այդ մեկ բառը՝ Խաչը, որ մարդկության փրկությունը դարձավ, ինքն է պաշտպանության կարիք գգում: Այդ պարզաբան կվորձենք ավելի մանրամասն անդրադառնալ, արդեն մեր ժամանակների «Խաչվերացի»՝ այսպես կոչված «Խաչը գերությունից վերադարձնելու» և իր արժանի փեղում կանգնեցնելու խնդրին: Մասնավորաբար Եհովայի վկաներին հետևողները, լսելով նրանց քարոզները, աստիճանաբար օտարվում են քրիստոնեությունից, քրիստոնեական սրբությունները նրա համար վերածվում են նախարինքի, անարժեք են դառնում⁵: Անշուշտ այդ կատարվում է միպոմնավոր կերպով. ոչ միայն Խաչ բառը, այլ ամեն բառ որ եկեղեցի է հիշեցնում փոխում են: Այսպես՝ եկեղեցի բառը նրանց մոտ «գործածությունից» դուրս է գալիս, փոխարինվում է՝ «թագավորության սրահ»-ով, Աստվածաշնչի Նին և Նոր Կտակարանները փոխարինվում են «երբայերեն և հունարեն գրություններ»-ով, Խաչի նշանը համարում են հեթանոսական⁶ և այլն⁷:

Այս կարգի պարկերացումները նրանց մոտ միանգամից չեն ձևավորվել, այլ աստիճանաբար: Եհովայի վկաների շարժման հիմնադրումից մինչև նրանց «լուսավորվելը» տասնամյակներ անցան: 1930 թվականից առաջ «Դիպարանի» հրապարակումներում անգամ Խաչի նշանը ավանդական փեսքով է ներկայացված: 1931 թվականի հոկտեմբեր 15-ի համարից սկսած «Դիպարանը» իր էջերում Խաչի նշանը ներկայացնում է ուղիղ գերանի՝ ցցի ձևով, տալով հետևյալ բացատրությունը.

«Նիսուսը խաչվել է ոչ թե փայտե խաչի վրա, որը ներկայացված է բազում նկարներում, պարկերներում, որոնք մարդիկ ներկայացնում են ցուցադրելու համար, - այլ Նիսուս խաչվել

5 Նիմակալում այս է պարզաբան, երբ Եհովայի վկան դարձի է գալիս՝ հիասթափվելով նրանցից, երկար տարիներ չի կարողանում եկեղեցի մտնել, փեղի են տալիս նրանց քարոզների հետևանքները:

6 Զարմանալի է, թե հեթանոս հռոմեացիների մահապատժի գործիք հանդիսացող խաչի «ոչ հեթանոսական» ո՞րն է - nonsense:

7 «Դիպարան», 1975, էջ 395:

է գամվելով գերանին՝ ուղղահայաց ցցին»⁸: «Նրա ձեռքերը մեկը մյուսի վրա դնելով գլխավերևում՝ մեխեցին մեկ մեխով, իսկ մյուս մեխով էլ ոտքերը գամեցին ցցի վրա: Ներս ուղղահայաց կանգնեցրին ու մարմինը կախվեց այդ երկու մեխից»⁹:

Եհովայի վկաները պնդում են, թե Աստվածաշունչը հենց այդպես է նկարագրում խաչելությունը, որն էլ, իբր, համապատասխանում է հունարեն բնագրին:

«Աստվածաշունչը ցույց է տալիս, որ Տիտուս խաչվել է ոչ թե սովորական խաչի վրա, այլ ցցի՝ գերանի կամ սրավրոս-ի: Այս հունարեն բառը, որ օգտագործում է Մարթ. 27.40-ում, առաջին հերթին նշանակում է սովորական ուղղահայաց փայր՝ ցից, որն օգտագործվում է շենքերի հիմքերում: Այսպիսով խաչը երբեք չի եղել ճշմարիտ քրիստոնեության նշան»¹⁰:

Վերջերս Եհովայի վկաները հայերեն թարգմանեցին իրենց աստվածաշունչը՝ Նոր աշխարհի թարգմանությունը, հավելվածներով և բառարանով հանդերձ, ուր խաչին նվիրված «ներբողում» գրված է.

«Ա. Տիտուսին կախեցին ցցից՝ որպես նախադիր»

Տիտուսին կախեցին ցցից կամ ծառից - Գրծ. 5.30, 10.39, Գղ. 3.13

Քրիստոնյաները պետք է կրեն փանջանքի ցիցը՝ որպես նախադիր - Մթ. 10.38, Ղկ. 9.23

Բ. Խաչին չպետք է երկրպագել

Տիտուսի փանջանքի ցիցը ցուցադրելը նախադիր է - Եբ. 6.6, Մթ. 27.41, 42

Երկրպագության մեջ խաչ գործածելը կոտակաշարություն է - Ելք 20.4, 5, Եբ. 10.3-5

Տիտուսն այլևս ցցի վրա չէ, նա ոգի է - 1Տմ 3.16, 1 Պր. 3.18»¹¹:

ԽԱՉ, ԹԵ՛ ԶԻՑ՝ ԱՆԱՐԳ-ԱՆՔԻ, ՏԱՆՋԱՆՔԻ ՍՅՈՒՆ

Տունարեն ժեսթոս բառը շար իմաստներ ունի. փայր, չորսու, գերան, սյուն, խաչ և այլն: Ընդ որում հունարեն այդ բառը յուրօրինակ կենսագրություն ունի. հին հույները այդ բառը նույնացնում էին սյուն, փայր և նման բառերի հետ (Մարթ. ԻԷ. 32, 40, 42, Փիլ. Բ. 8, Եփ. Բ. 16, Եբ. ԺԲ. 2, Ա Կորնթ. Ա. 17, 18, Գաղ. Ե. 11, Զ. 12, 14): Այդ բառին հոմանիշ է չնճոն բառը, որ թարգմանվում է նաև փայր, գերան (Ա Կրնթ. Գ. 12, Յայր. ԺԸ. 12, Գործ. ԺԶ. 24, Մարթ. ԻԶ. 47, 55, Գործ. Ե. 30, Ժ. 39, ԺԳ. 29, Ղուկ. ԻԳ. 31, Յայր. Բ. 7)¹²: Նոսմեական կայսրության հզորացման հետ, հույները ծանոթացան մահապարժի այդ հոմանեական գործիքի՝ խաչի հետ, որն էլ շարունակեցին անվանել այդ նույն ժեսթոս բառով, իսկ փայր, գերան և նմանապիպ բառերը՝ չնճոն բառով, թեև չնճոն բառը մնաց նաև հոմանիշ խաչ բառի: Տիտուսի ժամանակներում հույներն արդեն ժեսթոս բառով միայն խաչն էին պատկերացնում: Նոմերոսի և հույն դասականների ժամանակ ժեսթոս բառի փայր,

8 «Տարեգիրք Եհովայի վկաների», 1975, էջ 148-149:

9 «Դիպարան», 1 ապրիլ, 1965, էջ 211:

10 «Դիպարան», 15 նոյեմբեր, 1992, էջ 7:

11 «Աստվածաշունչ, Նոր աշխարհի թարգմանություն», 2010, էջ 2033:

12 Տիւ, օրինակ, G. W. H. Lampe, A patristic greek lexikon, Oxford բառարանի համապատասխան հոդվածները կամ Greek-english lexikon to the New Testament, T. S. Green, London, 1976; A. Д. Вайсман, Греческо-русский словарь, М., 1991, էջ 1150:

գերան իմաստը տեղափոխել Հոմեական կայսրության ժամանակները, ինչպես անում են Եհովայի վկաները, անիմաստ է և սխալ: Նույն դասականների ժամանակ նրանք Հոմեական սարսափ մահապարծի գործիքի մասին պարկերացում անգամ չէին կարող ունենալ:

Օրինակ հունարեն *δημαγωγία/δημαγωγός* բառը մինչև Ք. ա. Ե. դարը կիրառվել է «Ժողովրդի ղեկավար, առաջնորդ» իմաստով, հետագայում, սրանալով բացասական երանգ, օգտագործվել է «խաբել, մոլորեցնել, սևեփական նպատակին ծառայեցնելու մեթոդ» իմաստով: Եւ կարելի է պարկերացնել, թե ինչ կարացվի, եթե ավերարանական ժամանակների հունարենում հանդիպող այդ բառը թարգմանվի հին իմաստով:

Նման «կենսագրական» փոփոխությունների¹³ կարելի է հանդիպել ցանակացած լեզվում: Նայերենում, օրինակ, «Մարդը մահկանացու է» նախադասությունը հասկանալի է ժամանակակից հայի համար, մինչդեռ Մաշտոցի ժամանակակիցն այդ նախադասությունը անիմաստ կհամարեր¹⁴:

Նկրտաբար պետք է զգույշ լինել և ժամանակի մեջ ճամբորդել՝ բառը տեղաշարժելով մի շրջանից մեկ այլ շրջան, միշտ չէ որ կարող է ճիշտ լինել: Բնական է, պետք է նկատի ունենալ առաջին հերթին ավյալ ժամանակում եղած պարկերացումները, այս պարագային՝ իսա-ժտսոճոճ բառի նշանակությունը այդ իսկ ժամանակաշրջանում:

1. Նովհաննեսի Ավերարանը պարմում է, որ առաքյալները հավաքված էին և դռները փակել էին, երբ Նիսուս հայրնվում է իրենց: Թովմաս առաքյալը այնտեղ չի լինում: Երբ այդ մասին պարմում են Թովմասին, նա ասում է. «Եթե չտեսնեմ Նրա ձեռքերի վրա **մեխերի** տեղը և իմ մարմնները **մեխերի** տեղը չդնեմ... չեմ հավարա» (Յովհ. Ի. 25):

Այստեղ ուշադրություն պիտի դարձնել «մեխ» բառի թվի վրա. այն հոգնակի է: Այսինքն, խոսքը մեկ մեխի մասին չի եղել, այստեղ ավերարանիչը, ի միջի այլոց նա վկա է եղել իսա-ժտությունը, օգտագործում է մեխ բառը հոգնակի թվով, քանի որ հակառակ դեպքում՝ ցցի վրա գամելու պարագայում, նա կօգտագործեր մեխ բառը եզակի թվով¹⁵:

2. Ավելի հեղափոխական է Նովհաննեսի մեկ այլ վկայություն, երբ հարուցյալ Տերն ասում է Պերոսին. «Ճմարիտ, ճմարիտ եմ ասում քեզ, որ մինչ դու երկրաստար էիր, ինքդ էիր գոյիդ կապում և գնում էիր՝ ուր և կամենում էիր, սակայն երբ ծերանաս, ձեռքերդ **վեր կը բարձրացնես**, և ուրիշները քեզ գոյի կը կապեն ու կը փրանեն՝ ուր չես կամենա» (Յովհ. ԻԱ. 18-19): Նունարենում ընդգծված բայն է *ἐκτενέις*, որ թարգմանվում է «տարածել, երկարել»: Այդ ձեռն օգտագործված է Մարթ. Ը. 3-ում, երբ «Ձգեաց զձեռն իւր և հասոյց ի նա Յիսուս և ասէ, Կամիմ, սրբեաց»: Շապ այլ տեղերում նա ավերարանիչներն օգտագործում են բայի նման ձեռն, «ձեռքերը երկարել, ձգել, տարածել» իմաստով (Ղուկ. ԻԲ. 53, Գործք Դ. 30, ԻԷ. 30 և այլն): Բոլոր այս տեղերում *ἐκτενέις* բայը միանշանակորեն «տարածել, երկարել» իմաստն է արտահայտում: Իսկ թե ինչպես պիտի մահվան դարապարտվեր Պերոսը,

13 Լեզվաբանության մեջ այդ երևույթը կոչվում է իմաստափոխություն, լեզվաբանության այդ բաժինն էլ - semantics, semasiology:

14 Նում *մարդ* բառը նշանակալի է *մահկանացու*, և այդ նախադասությունը կհասկացվեր այսպես՝ «*մահկանացուն մահկանացու է*»:

15 Տե՛ս նաև **Рон Родес**, Вразрез со Священным Писанием, Минск, Библейская лига, 1998, էջ 118-122:

հայրնի է՝ խաչվելով՝ ձեռքերը տարածելով, ինչպես Տիտուս, միայն հակառակ ուղղությամբ՝ գլխիվայր¹⁶:

Միջնադարում Հայ Եկեղեցու հայրերն էլ խաչելությանը նվիրել են բազմաթիվ տոներ, ուր գովերգել են Խաչյալին, խաչելության ավանդական ձեռն աչքի առաջ ունենալով: Մասնավորաբար Ս. Ներսես Շնորհալու հայրնի «Տարածեալը», որը ներկայացնում է Տիտուսի խաչելությունը.

Տարածեալ ձեռք ընդ ձեռաց	Ձեռքերի տեղ ձեռքերը տարածեց,
Ուրք ընդ ուրից ընթանեալց,	Ընթացող ուրքերի տեղ՝ ուրքերը,
Փայտ ընդ փայտի դառն պտղոյ	Դառն պտուղի փայտի տեղ՝ փայտը,
Կեանք ընդ մահու փոխարկելով:	Մահը կյանքի փոխարկելով:

Այնուհայր է, որ Շնորհալին աչքի առաջ ունեցել է խաչելության՝ ավանդական պատկերը:

Եւ եթե պարկերացնենք Խաչելությունը ոչ ավանդական ձեռով, այսինքն, եթե Տիտուս իր ձեռքերը աջ ու ձախ տարածելու փոխարեն ձեռքերը գլխավերև բարձրացնէր, ապա ոչ միայն վերը նշված բոլոր համարներում կստանայինք անիմաստ ու անկապ պարկերներ, այլ քրիստոնեության շար սկզբունքներ կդառնային nonsense:

3. Մարթ. ԻԷ. 37-ում ավերարանիչը գրում է. «Եւ նրա գլխի վերևը դրեցին հանգապարտության գիրը, թէ՛ սա է Տիտուսը՝ հրեաների թագավորը»:

Եթե Տիտուս խաչվեր Եհովայի վկաների տեսության համաձայն, ապա ավերարանիչը կգրեր՝ «Եւ նրա ձեռքերի վերևը դրեցին հանգապարտության գիրը...»:

Կարծում ենք, որ սուրբգրային այս համարները բավական են ցույց տալու, որ Տիտուսի Խաչը ավանդական ձև ուներ:

Եհովայի վկաների վերջերս հրապարակած գրքում, ամենուր խաչ ժեստն էր բաժնի տրվել են, փոխարինելով այն ցից, քանոնների ցից բաժնի: Բնականաբար հարց է առաջանում, եթե ժեստն էր փոխարինել են ցից բաժնի, ապա որտեղից են վերցրել քանոնը բաժնի, այն բացակայում է բերված համարներում¹⁷:

Հայրաբանական գրականության մեջ եւս երբեք չենք հանդիպում խաչի՝ սյան ձևի նկարագրության, ընդհակառակը, հեղափոխական շրջանում ակնարկություններ կան խաչի ձևի՝ ավանդական նկարագրության մասին¹⁸:

Նշենք մի կարևոր փաստարկ եւս. Խնդիրն այն է, որ առաքելական շրջանում հունարեն լեզուն ուներ սյուն = στύλος բառը, եւ եթե ավերարանիչները ուզեցին նկարագրել «սյունաձև» խաչելություն, ապա նրանք չէին օգտագործի ժեստն էր սյան փոխարեն: Ստորև կրենք այն համարները, ուր հանդիպում ենք սյուն բառին:

16 Ավանդության համաձայն Ս. Պետրոս առաքյալը մահվան է դատապարտվել Ներոնի հալածանքների ժամանակ՝ խաչելությամբ, միայն հակառակ՝ գլուխը ներքև ուղղված, քանի որ ինքն իրեն արժանի չի համարել իր Տիրոջ նման մեռնել՝ այսինքն նույն ձևով խաչվել:

17 Մարթ. ԻԷ. 26, Մարթ. ԻԷ. 31, Մարթ. ԻԷ. 35, Մարթ. ԼԵ. 40, Յովի. ԺԹ. 16, Յովի. ԺԹ. 41, Ա. Կորնթ. Ա. 22-23, Գաղ. Զ. 12, Գաղ. ԺԲ. 14, Եփ. Բ. 16, Փիլ. Բ. 8, Փիլ. Գ. 18, Կող. Ա. 20:

18 Օրինակ, Բառնաբասի թուղթը, Թ. գլուխ. «Եւ քանի որ խաչը T տառի նման, պետք է ցույց տալ թափության շնորհը ...»: Նավեկենք, որ այս թղթի ժամանակը համարվում է Փրկչական 70-100 թթ.:

Նոր Կրակարանում այն հանդիպում է հերկայալ փեղերում. Տիմ. Գ. 15, Գաղ. Բ. 9, Յայր. Գ. 12, Յայրն. Ժ. 1:

Ա. Տիմ. Գ. 15

στύλος καὶ ἔδραίωμα τῆς ἀληθείας - սյուն և հաստատություն ճշմարտության

Գաղ. Բ. 9

Ἰάκωβος καὶ Κηφᾶς καὶ Ἰωάννης οἱ δοκοῦντες στῦλοι - երբ Հակոբոսը, Կեփասը և Նովիսանները, որոնք սյուններ էին համարվում...

Յայր. Գ. 12

Ὁ νικῶν ποιήσω αὐτόν στῦλον ἐν τῷ ναῷ τοῦ θεοῦ μοῦ - ով հաղթի՝ նրան իմ Աստծու քանդակին սյուն պիտի դարձնեմ...

Յայրն. Ժ. 1

καὶ οἱ πόδες αὐτοῦ ὡς στῦλοι πυρός - իսկ նրա ոտքերը հրեղեն սյուններին...:

Այս պարզ համեմատությունը ցույց է փայլա, որ առաքյալները սյուն ասելով հասկացել են στύλος և ոչ թե՝ սταυρός: Ավելին. Քրիստոսից երեք դար առաջ ևս սταυρός-ը երբեք սյուն չի նշանակել: Բավական է համեմատել 70-ից թարգմանության մի քանի համարներ:

Ծննդ. ԺԹ. 26

καὶ ἐγένετο στήλη ἄλός - և դարձավ աղե արձան (սյուն):

Ի վերջո, խաչ-մահվան գործիքը, որին հուսարենում քվել են ստաυρός անունը, խորհրդանշել է Հռոմեական կայսրության հզորությունը, և, անկախ նրանից, թե ինչպես են այն պատկերացրել հույները կամ «սյուն, քանդանքի ցից» բառերի հեղինակ փրահեռչակ Ռուփերֆորդը, ավելի կարևոր է մեզ համար, թե ինչպես են պատկերացրել, պատրաստել և կիրառել ... բուն հռոմեացիները:

Խաչի՝ (Crux) ուղղահայաց ձողը հռոմեացիներն անվանում էին Staticulum, իսկ հորիզոնական ձողը՝ Patibulum: Հռոմեացիներն ընդհանրապես Crux հաճախ անվանում էին միայն հորիզոնական ձողը, քանի որ մահապարիթներն արագացնելու համար նրանք ուղղահայաց ձողը միշտ կանգնած էին թողնում անշարժ, և միայն հորիզոնականն էր փռվում: Խաչվողներն էլ այդ հորիզոնական ձողն էին քանում, մինչև խաչվելու վայրը, այսինքն նրանց խաչում էին Patibulum-ի վրա, ձեռքերը քարածելով աջ և ձախ, հետո բարձրացնում Staticulum-ի վրա: Բոլոր դեպքերում, հռոմեական խաչելությունը երբեք չի ճանաչել միայն ուղղահայաց խաչելություն՝ ցցահանում¹⁹:

Վերջում բերենք մի քանի օրինակ քարբեր հեղինակներից, որոնք հիշում են խաչելությունը՝ ավանդական ձևով:

¹⁹ Հավանցիկ նշենք, որ «ցից հանել» ունի նաև իր իսկական նշանակությունը՝ ցից հանել բառացի իմաստով, երբ մահապարիթն նստեցնում էին ցցի քամ ծայրին և ոչ թե գամում ցցի վրա: Թե ինչո՞ւ են Եհովայի վկաներն այդպիսի փարօրինակ «հայրնություն» ստացել, թողնում ենք նրանց խղճին:

Պոլիթիոս պարմիչը, նկարագրելով Կարթագենում վարձկանների ապստամբությունը, հիշատակում է նաև այն մասին, որ նրանց առաջնորդը՝ Սպինդիոսը խաչվել է խաչի վրա²⁰։ Խաչում էին միայն սպրտիկներին, հանցագործներին, որոնք քաղաքացիություն չունեին, ինչպես, օրինակ, Պևրոս առաքյալին խաչեցին, որովհետև հրեա էր և քաղաքացիություն չունեցր, իսկ Պողոս առաքյալին չխաչեցին, այլ գլուխը կտրեցին, քանի որ քաղաքացի էր։ Բայց լինում էին նաև բացառություններ։ Սվետոնիոսը նկարագրում է մի դեպք, երբ Գալբան քաղաքացիություն ունեցողին էլ մահապատժի ենթարկեց խաչելությամբ, բայց վերջին փաստը օգնեց նրան այնքանով, որ Գալբան նրան խաչելի փվեց ամենաբարձր և սպիտակ ներկված խաչի վրա։

«Մի խնամակալի, որ թունավորել էր մի որբուկի, որպեսզի նրանից հետո ժառանգությունը ինքը ստանա, խաչել փվեց, իսկ երբ սա սկսեց դիմել օրենքների օգնությանը, հավաստիացնելով, որ ինքը Հռոմի քաղաքացի է, ապա Գալբան, ասես թեթևացնելու համար նրա պարիժը, կարգադրեց հանուն մի թաքսանքի և պատվի նրան փոխադրել մեկ ուրիշ՝ մնացյալներից ավելի բարձր և սպիտակ ներկված խաչի վրա»²⁰։

Այսպիսին էր Հռոմեական իրականությունը, և բացառվում էր խաչելության որևէ կայացում միայն ԾԾՆՕՏ-ի վրա, ինչքան էլ ցանկանային Եհովայի վկաները, նրանք չէ, որ Ի. դարում պիտի «սովորեցնեին» Ա. դարի հռոմեացիներին, թե ինչպես պետք է խաչել մահապարկներին. սա nonsense է։

Հայրնի են նաև հնագիտական բազաթիվ գրածոներ, որոնք ապացուցում են, որ խաչը խաչ է, ու ոչ թե սյուն։ Բերենք մի օրինակ։

Պաղեստինում նույնպես, Քրիստոսից առաջ, խաչը հայրնի էր որպես մահապատժի գործիք²¹, որոնք հիմնականում ավանդական ձևեր ունեին, կամ T և X ձևեր ունեին։

Հնագիտական գրածոներն էլ ամենահավաստի տեղեկություններն են տալիս այն մասին, որ խաչն ունի ավանդական ձև, այսինքն՝ T ձևի, կամ X ձևի։ Մասնավորաբար հայրնի է 1968 թ. Գիվար Խա-Միվար լեռան վրա պեղումների արդյունքը, Երուսաղեմի արվարձանում, որտեղ հնագետները պեղեցին T-ձևի խաչված մի մարդու գերեզման²²։

(Շարունակելի)

20 Տե՛ս **Գայոս Սվետոնիոս Տրանքվիոս**, Տասներկու կեսարների կյանքը, Երևան, 1986, էջ 242։

21 Տ. Փլավիոսը պարմում է Բասսե գորավարի մասին, որը հրեաների դեմ իր մի ճակատամարտից հետո «իրամայեց կանգնեցնել խաչ, որպեսզի նրա վրա գամի Էլեագարին (հրեա գերի)...», “И. Флавия Иудейская война”, Минск, 1991, էջ 432։

22 Տե՛ս **Ք. Սանտալ**, Мессия в Новом Завете в свете раввинистических писаний. — СПб.: Библия для всех, 1996, էջ 197։

ԳՐԱԴԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ,

ԱՄՍԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԻՐՔ ԲԱՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Նորոգիր քո ճամփան, նորից առաջ գնա:
Մկրտիչ Սարգսյան

Ընդհանրական այս վերնագիրը ծնվեց, երբ վերստին նայեցի «Նայասարան» հրապարակչության լույս ընծայած «**Դու անկործան վանք կմնաս**» («Նայասարան», հրատ. 2011) ժողովածուն, որ կոչված էր ամփոփելու մարդ եւ քաղաքացի, զինվոր եւ զավակ, մրաժող եւ գրող Մկրտիչ Սարգսյանի կյանքի ու գործի շուրջ եղած գնահատանքի խոսքերը, կարծիք-մտորոմները: Թեև դիմում էր որպես ժամանակակիցների հիշողությունների ամփոփագիր, սակայն ամենայն իրավամբ կարող էինք այն համարել գիրք ճանապարհի ճանաչողության: Ըստ Աստուծո խոսքի, որսնող երկու կամ երեք հոգի մեկտեղ դավանելիս լինելին, Աստված ներկա էր: Այնպես որ, հիշյալ ժողովածուն ընթերցողին հաղորդակից էր դարձնելու ոչ թե այս աշխարհ եկած եւ մեկընդմիջ գնացածին, ընդամենը հուշ ու հիշողություն դարձածին, այլ նրան, ով կյանքից կյանք էր անցել՝ շարունակելով մնալ երկրային երթի մեջ: Սա այսպես լինելու էր, որովհետև ոչ միայն հիշելու, պարմելու, այլև կարողելու, կանգնելու էին՝ շարունակելով երբեմնի ընդհատված խոսակցությունը: Ոչ միայն իրենք էին խոսելու, այլև խոսեցնելու էին իրենց ընդունած, հարգած, սիրած մարդուն ու գրողին: Ոչ մեկի մարքով չէր անցնելու բարձրացնել, մեծարել կամ ինչ-ինչ կերպերով հաճոյանալ նրան, որ այլևս ֆիզիկապես ներկա չէր: Նախորդակցությունը հոգիների միջև էր, իսկ հոգին հոգու հետ անկեղծ լինելու էր: Բացի այդ, Աստծո շնորհ-բնությունը կրողը բարձրացնելու եւ մեծարելու կարիքը չէր ունենալու: Մինչդեռ բարին պետնելու, բարի մարդու հոգեւոր ներկայության մեջ գալու կարիքն զգալու էինք: Ահա այս մղումով էլ կազմվելու էր ժողովածուն: Այս մղումն ունենալու էր վկայող ամեն ոք:

Մեր շուրջը, մեր մեջ, բազում խելոքներ ու խելացիներ, ճշմարիտներ, ճշմարտախոսներ ու նաեւ արդարամիտներ եղել են ու կան: Բայց արի քեզ, ինչպես ընտրյալները, այնպես էլ բարիները սակավ էին երեկ ու սակավ են այսօր: Մարդն ի սկզբանե ունեցել էր եւ հավիտյան ունենալու էր բարության ծարավը: Վախ՛ան Տերյանը, օրինակ, ժամանակին շատ ու շատ բաների փութք փալու էր՝ հանուն ազգային խնդրի, հանուն հոգեւոր

արժեքների պահպանման և հանուն Նայասարանի ու հայ ժողովրդի հարապետման: Ազգը ժամանակի անոթոշ ու անհուսալի վիճակից դուրս բերելու համար, գնալով ինքնագոհության, մտնելու էր «**Ցուրպ հոկտեմբերի**» լծի փակ, հայտնվելու և գործելու էր իր հոգուն անհարիր փողերում էլ: Զգալով խաբված լինելը, զգալով նաև մոտավոր մահը, իր երանության փափագը հայտնելու էր. «**Բարի հիշեք ինձ ձեր սրտում, մնաք բարով, մնաք բարով**»: Տերյանը, փեսեր, թախանձանքի հետ իր մաղթանքը ևս փալու էր. «**Մնաք բարով, մնաք բարով**»: Ինչ խոսք, մնաք բարով, ասել էր թե՛ բնությունը բարի մնաք, բարության մեջ մնաք, աստվածային մնաք, Աստված ձեզ հետ լինի: Կարծում եմ, խնդրո առարկա ժողովածուի հեղինակները բարի մնացածներ էին: Նրանք, միմյանցից անկախ, քաղելով ու փնջելով հիշողության դաշտի ծաղիկները և հաղորդակից դառնալով Մկրտիչ Սարգսյան մարդու աստվածային գրեթե անխաթար էությանը, հայտնվելու էին մեկ այլ աշխարհում, որտեղ ոչ նախանձ և ոչ փրփունջ էր լինելու, ոչ փանջանք և ոչ հոգնություն: Պարզապես ամեն մեկի մտքի և զգացման պահը՝ կուզես հիշողություն համարիր, կուզես համարիր առնչություն, հավերժանալու էր: Նրանք մտնելու էին իրենց գործընկերոջ հանգստի ու խաղաղության մեջ: Դա այդպես լինելու էր, քանի որ ոչ թե նստելու էին սրեղծագործական սեղանի առաջ, այլ վեր էին կենալու և խոստովանանքի կանգնելու լուռ ու անհար հոգով: Անշուշտ, երեսակայության գիրկն ընկնելով գրելը մի բան էր, հոգուն հաղորդակցվելը՝ մեկ այլ բան: Գրելը գիտություն էր, հաղորդակցվելը՝ հայտնություն: Ահա թե ինչու բոլորը միմյանց նմանվելու և մի մտքի էին հանգելու: Նրաշալին այլ կերպ չէր. փարբեր սերունդների, նախասիրությունների, փարբեր ժանրերի ներկայացուցիչներ, թող թույլ փրվի ասելու, բնությամբ կամեցողներ ու համեմատաբար չկամ-չմահավաններ, առանձին-առանձին, իրենց սրտերի խորքերում սեր էին փածելու մեկի հանդեպ, որն այլևս իրենց կողքին չէր: Պարզապես պարզ էր. Մկրտիչ Սարգսյան մարդ-պաշտոնյան, մարդ-ընկերը, մարդ-գործիչ-գրչակիցը իր երկրային կենդանությանը սրտով ու ճշմարիտ սիրով պահել, սիրել էր ամեն մեկին: Ոչ մեկին չէր կորցրել, ավելին՝ աշխատել էր դրսևորել իր բարի կամքը: Արձագանքը լինելու էր, այն է՝ սերը սեր բերելու էր: Եւ քանի որ խոսքը, աշխարհական առումով, փարօրինակ, այսինքն՝ աստվածային, սիրուն էր վերաբերելու, աստվածաշնչյան վկայությունը վերհիշելու էի. «...Ինչ-որ մարդ սերմէ, այն էլ կհնձէ. իր մարմնի մէջ սերմողը մարմնիցն ապականութիւն կհնձէ, և հոգու մէջ սերմողը Նոգուցն յաւիտենական կեանք կհնձէ»: Նոգու պտուղներից առաջինը, հարկավ, սերն էր: Սերը ոչ միայն հատուկ էր լինելու աստվածայինին, այլև Աստծո բնություն-էությունն էր: Ահա կենաց այս գիրք-հիշարակացն էլ ինքնին սիրո արտահայտություն էր, սիրո քաղցր պտուղ: Բացի այս, միևնույն պահին վկայելու էր Մկրտիչ Սարգսյան մարդու և գրողի, հոգևոր գավակի և զինվորի հաղթանակը, որի մասին ինքը գուցե չէր էլ մտածելու: Ասելու էի՝ Մկրտիչ Սարգսյանը կյանքի ճանապարհին նկատել, հարգել, սիրել էր մարդուն, ընդունել հարազատի պես: Իհարկե, միայն այսքանով այս գիրքը չէր արժեւորվելու և

չէր ամբողջանալու: Անշուշտ, գրողը դիտարկելու և գնահատելու էր կյանքի ու կենսականության բոլոր կողմերով: Նազարից միայն մեկը կարողանալու էր բոլորանվեր երևալ այսքան ու այսպես երևելի: Շատ փառանդավորներ, ցավոք, կամա թե ակամա, իրենք իրենց արարավորել էին ինչ-ինչ հանգամանքներում և ինչ-ինչ պարճառներով: Իսկ ինչ վերաբերելու էր Մկրտիչ Սարգսյանին, խիղճս հանգիստ էր, գրիչս կաշկանդումների առիթ չէր ունենալու:

Ինչպես շատերի, այնպես էլ ինձ համար այս աշխարհի լույսի ու խավարի միջով անցնելու և անխաթար մնալու լավագույն օրինակ էր նա: Ծնված փեղը, որ Ջավախքն էր, ոչ միայն չէր մոռանալու, այլև իր սրբի մեջ շարունակ կրելու էր: Ջավախքի արձակ դաշտի ու նեղ ձորի ծաղիկներն ու աղբյուր-ջրերը ուրիշ էին լինելու նրա համար, ավելի պարզ ասած, թառամել ու ցամաքել չէին ունենալու, բուրելու, կարկաչելու էին շարունակ: Ջավախքից ու նրա ասարանդական ժողովրդից հոգով ու սրտով չհեռանալը կենաց ակունքին կապած լինելու խորհուրդը կրելու էր: Աշխարհը փեսամ մարդը խոսելու էր այսպես՝ փափագելով հեռանալ աշխարհ-անապարի կեղծիքից, մարմնի աչքի և ականջի պղծությունից և ամենայն ցանկությունից, որ մարմնական էր: Նեղանալու էր ասարվածայինի թելադրանքով: Անցնելու էր վերին ոլորտներով, դեպի Աստուծո անխաթար աշխարհը փանող ճանապարհով: Ինքն էլ որպես երկրային, գնալու էր երկնայինին մերվելու. «Իմ ծննդավայրում բարձր են լեռները, Աբուլի գլխին ոչ թե հյուր, այլ փանփեր է ձյունը: Խոր են ձորերը, ձորերի ձմեռները գարնան պես են, սարերի գարունները՝ ձմեռան հանգույն: Ինձ համար նա աշխարհի ամենափառք, ամենաջերմ անկյունն է, ուր ապրել եմ ավելի սրտով, քան խելքով: Իմ ծննդավայրն ինձ համար մնացել է մորս սրբի պես ջերմ, փափա գրպանների նման քաղցր ու խորհրդավոր և ընկերներիս պես՝ պարզ ու հասկանալի: Աշխարհում չգիտեմ մի այլ աշխարհ, ուր երկինքն ու երկիրը այդքան կրքոտ գրկախառնված, մերված լինեն իրար: Աստղերը նման են լճին շաղ փված շուշանների...»: Ջավախք ասելիս հայոց լույսի աղբյուր Էրզրումն էլ հետք հասկանալու էինք: Խորն էին Մկրտիչ Սարգսյան մարդու արյան մեջ փառապող հոգու հիշողության արմարները: Չայները հեռվից գալու, գավակի սրբի միջով անցնելու և հասնելու էին մեզ, որպեսզի զանազան կերպերով մենք մեր հերթին փոխանցելու լինեինք գալիք սերունդներին: Նախնյաց ձայները ժառանգությունն էին նրա: Նախնյաց ասելիս նկարի էի ունենալու ազգի նախակարապետներին, սկզբում եղածներին, նրանց, ովքեր ասարվածաշնչյան էին: Այլ կերպ ասած, նա, որպես գավակ, կրելու էր ազգին փրկած ասարվածային բնությունը: Ազգի հավաքական միտքը գործելու էր: Ազգի լույսն ու սրվերը, վերն ու վարը, խորթն ու հարազատը երևալու էին նրանով: Որպես գավակ ու զինվոր, գործիչ ու գրող, նվիրյալ լինելու էր: Ամենը ամենի մեջ, ամեն պարագայում, երևալու էր: Ապրելու էր այնպես, որ նայող-փեսնողը, կամա թե ակամա, ասեր. «Ահա իսկական Մարդը»:

Դառնալու, ձեռքը թափ րալու և ասպարեզից հեռանալու առիթներ ունենալու էր: Առիթ-հանգամանքներին չէր նայելու. իրենը մինչև վերջ համբերելն էր, քանի որ նպատակը վեհ էր: Նայրական գուրգուրանք գրեթե չէր տեսել, ինքը, սակայն, երիտասարդների հանդեպ հայրախնամ էր: Ոչինչ որ ճակատագրով դատապարտված էր, գերդասարանին, երկրին ու ժողովրդին հավատարիմ մնալու էր: Իսկ հավատարմությունը խոնարհաբար ծառայելով և անմնացորդ նվիրվելով դրսևորվելու էր: Շուշան մոր օրորոցային մեղեդի-մաքրություն-սրբությունը որպես հավիտենական ժառանգություն, սրբի մեջ կրելու էր: Իր մորը, իր երեխաներին սիրողը սիրելու էր աշխարհի մայրերին ու երեխաներին: Զավակին բարի շնչով ու բարի խրատով մեծացնողը սերունդներին րալու էր նույն կերպ վարվելու խորհուրդը: Բարությունից խոսելուց առաջ, ինքը բարին գործելու էր: Այն, ինչ րված էր իրեն, ուսումնական ոչ մի հասարակությունում ձեռք չէր բերելու: Իսկ իրեն րվածը Աստուծո շնորհն էր, որ ունայն չէր անցնելու: Գրիչ վերցնելիս դես ու դեն չէր ընկնելու, գրական այս կամ այն իզմին, այն է՝ այս կամ այն ուղղությամբ, չէր հեղտելու. ազգին ու մարդուն կարեւոր բան ուներ ասելու և ասում էր: Ասում էր ինքը, ասում էին գրական կերպարները: Սերժանը Կարոյին տեսել էր րակավին Զավախքում գրնվելիս, իր և Կարոյի միջև նմանություն գրել էր, նրա մեջ հայրնաբերել էր նաև զինվորի հավաքական կերպը, մնում էր բերել, մրցնել գրականություն: Կարոն, թեև սերժանը, պարերագմի թոհորոհի մեջ հայրնված, իր դասական պարության, միամրության և նախասրելոծ բնության մեջ մնալու էր: Կարոն ինքն էր, իր զինվոր տեսակը, ասել է թե՛ Կարոն իր իսկ եության մասն էր:

Թեմաներ փնորրելու չէր, քանի որ աչքի տեսածն ու ականջի լսածը, որպես նյութ, ծառայելու էին: Ասենք, անգամ «Քաջ Նազարը» գրելիս բանը հորինելու խնդիր չէր ունենալու: Ինչո՞ւ: Որովհետև շուրջը շարունակ վխտացել էին «քաջ» նազարները: Մնում էր արտահայտչաձև-միջոցը գրնել, մի բան, որ ժողովրդի շուրթին կենդանի բառ ու բան դարձած էր: Ճիշտ ընկալման շնորհիվ ժողովրդական իմաստությունը, սերնդից սերունդ անցնող խաղ-կատակը, հումոր-հիպերբոլը, մրքի ու մրածողության բանավորի ընդհանրականը պարզ ու շիտակ կերպերով երևալու էին: Կյանքի ողբերգականն արտահայտվելու էր առանց ողբերգական շեշտերի և առանց ծանրացնելու առանց այն էլ ծանր կյանքը: Թեման նոր չէր, նորը Մկրտիչ Մարգսյան գրողի մրքի համարձակությունն էր: Խստապահանջ ու խորագեղ Նովհաննես Շիրազն իսկ զարմանալով հիանալու և հիանալով զարմանալու էր. «Մուկուչը տեսնես ոնց է գրել «Քաջ Նազարը», փոփոխության ենթարկելու բան չկա, կատարյալ է»:

Ներաբրքի էր, ժամանակի մեծերը, մասնավորապես սերնդակիցները, Մկրտիչ Մարգսյանին պարզապես Մուկուչ էին կոչելու: Կարծելու էի՝ դա նրա պարզ, հասարակ ու ընկերական լինելուց էր: Ներաբրքի էր նաև, որ նա առանձնապես րաբերություն չէր դնելու վարած պաշտոնների ու սովորական աշխատանքների միջև: Իրենը խոնարհաբար ծառայելն էր և ծառայում էր: Ճմարության առաջ չէի մեղանչե-

լու, եթե ասելիս լինելի՝ նրա համար, վերաբերմունքի առումով, մարդկային ջերմության առումով, գրեթե միևնույնն էին մեծն ու փոքրը, փաղանդավորն ու շնորհալին, փկարն ու գորավորը: Բայց երբ հանդիպելու էր մեծ շնչի գործի, լույսաշխարհի բերելու միջոցը գրնելու էր: Իր հեղինակության, հոգևոր իշխանության, պաշտոնի ընձեռած հնարավորության գիտակցությունն ունենալով, օրինակ, Պարույր Սեւակի «**Եղիցի լույս**»-ը խմբագրելու, փայտաբան ուղարկելու և փայագրել փայտ էր ինքը: Պեղական մեքենան գիրքը կալանքի փակ դնելու էր: Մի բան էր, սակայն, անփափաք գործը փայագրելը, բոլորովին այլ բան՝ փայագրվածը պաշտպանելն ու ժողովրդին հասցնելը: Այսպիսի արդեն Մկրտիչ Սարգսյանը մենակ չէր: Գիրքը, որ լույս էր փնտել, ժողովրդին հասցնելու համար նրա հետ միանալու և համառոտն մարտնչելու էր մրավորականության մի ողջ բանակ: Ի պաշտպանություն «**Եղիցի լույս**» գրքի, բանավոր և գրավոր խոսքեր հնչելու էին: Մկրտիչ Սարգսյանը մինչև վերջ մնալով սկզբունքին հավարարիմ, գրում և փայագրում է «**Լույսի կալանում**» խորհրդավոր ու խոցող վերնագիրը կրող հոդվածը: Գրքի ազատ արձակման գործում կարևոր էր Նայասրանի կոմկուսի կենտրոնի գաղափարական գծով քարտուղարի վերաբերմունքը: Նարեկ Խանումյանը մեջբերել Գևորգ Արշակյանի վկայությունը. «**Դուք կարող եք մեզ հեռացնել կուսակցությունից, աշխատանքից, բայց ձեր «կառուցած» ժայռը ձեզ վրա փուլ է գալու,- ասաց Մկրտիչը և վիրավոր ձեռքը փարավ դնալի քարտուղարի մոտի՛ր: -Ես պատերազմում եմ ապացուցել այս երկրի քաղաքացի լինելը, իսկ դու ձեր քաղաքային հավարնում**»: Թվալու էր, թե ասվածը խիստ էր և անհարիր նրա նման խաղաղարար մարդուն, սակայն հիմքում դարձյալ գործի բարին էր: Եկել էր պահը, որ իր անձը և իր հեղինակությունը ծառայեցնելու էր **լույսը** կալանքից դուրս բերելուն: Ի դեպ, նրա կոխը երբեք իր անձի հետ կապված չէր, ավելին, երբեք կոխը այս կամ այն անձի դեմ չէր: Կոխը գաղափարական էր, արդարության և անարդարության սահմանագծին էր փնտելի ունենալու:

Երբ Ախալքալակի հայկական միջնակարգ դպրոցում հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչ էր, հավարարիմ էր մնալու մանկավարժի կոչմանը: Իսկ երբ հրապարակիչ էր, այն էլ գլխավոր խմբագիր, գիտակցելու էր, որ իր կոչումը մյուսի, մրավորության չարն ու բարին, հոգու լույսն ու խավարը զանազանելն էր, և զանազանում էր: Երբեք վարքի և պաշտոնի չարաշահման համար դիտողություն իսկ չէր սրանալու: Ինչո՞ւ: Որովհետև շահը երբեք անձնական չէր լինելու: Ամեն պարագային՝ շահը համուն գրի, գրականության և ազգի լուսավոր ապագայի էր: Գիրքեր, որ փայագրելով Քր. Թափալցյանի «Պարերագմ» վեպի 4-րդ հատորը, նկարողություն սրանալու էր: 1965 թ. էր, փայագրում է և ՆԿԿ կենտրոնի բյուրոյի խիստ նկարողությունը «վաստակում»: Գիրքեր, որ «Գրական թերթում» Նրանուր Մաթևոսյանի «Անիծոր» պարմվածքին վերաբերող հիացական հոդված փայագրելու համար իրեն անպարիժ չէին թողնելու: Տպագրելու և առանց բողոքի ընդունելու էր նույն Կենտրոնի հերթական նկարողությունը:

Իսկ ինչ վերաբերելու էր Պարույր Սևակի «Եղիցի լույս» գրքին, գիտեր, որ ոչ միայն հանդիմանելու, այլև հասկացնելու էին, որ ինքը դիմում Կար և հեռանալով գլխավոր խմբագրի պաշտոնից: Նույն խոնարհությամբ նույն **Նայակերհրապուտ** աշխատանքի էր անցնելու որպես ավագ խմբագիր: Ճիշտ այդպես, կարևորը գործն էր և ոչ թե պաշտոնը: Պաշտոնը կորցնողը սովորաբար խաղաղությունը կորցնելու էր, պաշտոնի հետ իրենց գլուխն ու կյանքը կորցնողներ էլ էին լինելու: Մինչդեռ Մկրտիչ Սարգսյանի գերագույն նպատակը հոգին չկորցնելն էր: Ազգային արժեքը, հոգևորը, ամեն բանից վեր էր դասելու: Աստուծո փավոր ոչ ծախելու էր և ոչ էլ փոխելու: Անձը կորցնելու գնով էլ հոգին պահելու էր, այն հոգին, որից բխելու էր կյանք-ճշմարիտը: Նարցնելու էին՝ պարերագմի դաշտում մարդու ճակարհին գնդակ արձակել, սպանել՝ ես: Պարասխանելու էր. **«Զինվոր էի, պարտավոր էի կրակել, օդում կրակոց հնչելու էր, ինչ իմանալի՝ դիպչելու՞ էր, թե՞ ոչ»:** Նայրնապես գիտենալու էր, որ կոխը մահը խափանելու համար էր և ոչ թե մարդու կյանքը մահվան մատնելու: Պարերագմը դիպելու էր որպես հավիտենական չարիք ընդդեմ մարդկության: Կյանքի բոլոր հանգրվաններում էլ նրա կոխը միտված էր չարը խափանելուն և բարին հաստատելուն: Իսկ գրական դաշտում, որպես հոգևոր զինվոր, կոխը մղելու էր ընդդեմ հոգու խավարի: Ասելու էի վերստին Սևակին չէր պաշտպանելու, անձի խնդիր չէր ունենալու, խնդիրը լույսը աշխարհ բերելն էր: Ինքն էլ, խնդրեմ, լույսի նման լինելու էր: Այս լույսի շնորհիվ մարդիկ նրան փեսանելու էին բարության դաշտում: Կենդանականներն էլ էին այս լույսը փեսանելու: Առաջին դեմքերն իսկ պարկառելու էին, երբեմն նրանով, նրա անձով ու կարծիքով սրուգելու էին իրենց որոշումների ճիշտն ու սխալը: Նավարայու էին, որովհետև իրենք փնտրող չէր, անկողմնակալ էր: Քանի, քանի անգամներ հարցնելու էին. **«Իսկ ի՞նչ կասի գրողը»:** Իսկ ինչ է, ուրիշ գրողներ չկային: Իհարկե, կային: Մկրտիչ Սարգսյանին էին հարցնելու, որովհետև նա ավելին էր, քան գրողը: Վստահելու էին, որովհետև նրա անցած ուղին և բռնած ճանապարհը միանգամայն անբիծ էին փեսանելու:

Բանասերությունը էր հանդես եկել, ժողովածուն կոչելով **«Գեղակ»:** Իսկ գեղակը խորհրդանշելու էր հոգուց ու սրտից բխած խոսք-խորհուրդը: Գեղական անցնելու էր այս աշխարհով, վազելու էր, օդը մաքրելով, ճանապարհին կյանք ու կենդանություն պարգևելով: Գեղակը սկիզբ էր առնելու ազգի հոգու խորքից, անցնելու էր Էրզրումով, Ջավախքով, Նայասարանով և չար ու բարու խառնարան այս աշխարհով: Գեղակը հոսելու էր դեպի հայոց կարոտի ծովը, հավելու, հավերժանալու էր: Իսկ երբ վրա էին հասնելու փորձությունները, փեսանելու, ճաշակելու և գրելու էր **«Կյանքը կրակի տակ»** գիրքը: Իրեն փեսանելու և գրելու էր **«Ճակարագրով դադապարտվածները»:** Իրեն, իր բնույթը զգալու և խոսելու էր **«Բարև, բարի արև»** գրքով: Կանգնելու էր Տիրամոր պարկերի առջև, սրբությանը հաղորդակցվելու և այդ իսկ վերնագրով գիրք գրելու էր: Խորանալու, հասնելու էր **«Գրիգոր Նարեկացի»** պարմավեպին: Ինչ-ինչ մղումով գրելու էր **«Դարավերջի հայը»** վեպը: Իր իսկ կյանքի ճանապարհի խորհուրդն

արտահայտելու էր «Դարձ» դրամատիկական վիպակով: Մինչ այդ ճաշակելու և բացահայտելու էր «**Խաչված քաղաքը**» պատմավեպը: Մայրական մեղեդին թելադրելու էր «Մայրս երգում է նանիկ» բանաստեղծությունների գիրքը: Նկրտ, հեկտ, երբ այլևս ֆիզիկապես բացակայելու էր, երբ այլևս ուրքով չէր քայլելու, լույս էր փնտրելու նրա անփայ երկերի ժողովածուն. «**Քայլիր, ինչպես որ մեծին վայել է**»: Այնուհետև, 2011-ին շուրջ իննսուս մարդու մարքով հասունանալու և աշխարհ էր գալու «**Դու անկործան վանք կմնաս**» վկայությունների ժողովածուն: Ինքն այդպես մրաժեղ, խոսել էր, նույնը ասելու, հասարակելու էին իրեն ճանաչողներն էլ. վանքը խորհրդանշելու էր սրբությունը: Իսկ սրբությունն առանց մաքրամաքուր էության ու առանց լույսի ու բարության չէր: Ճշմարտության ճամփով ընթացողը, անկասկած, օրհնվելու էր: Օրհնվելու էր ոչ միայն ինքը, այլև ընդհանրապես, գավակները, սերունդը:

Քանի որ վկայությունների այս գիրքը բարության հոգով էր, բարությունից խոսելու էի: Մի կարևոր հանգամանք էս և նշելու էի. բարին առանց ճշմարտության չէր: Բարին գործվելու էր ճշմարտությանը հասնելու, ճշմարտությունը հասարակելու մղումներով: Ահա այստեղից էլ այս գիրքը սկիզբ առնելու էր: Ամեն մեկը հանգիստ խղճով խոսելու-վկայելու էր: Տեսեք, գրող, գործընկեր Պերճ Զեյթունցյանն առանց վարանման բացվելու էր. «**Նա բացառիկ անձնավորություն էր, մաքրամաքուր մարդ, անսահման ազնիվ ու բարի: Կյանքի մեծ դպրոց էր անցել, քայլել մեր խորհուրդի անցյալի դժվարին ճամփաներով ու իր կենսագրությամբ, նաև իր բազմաթիվ գրքերով, ապացուցել, որ երբ մարդը անազապ պայմաններում չի ուզում հոգին ծախել սափանային, կարող է գոնե ներքին ազատություն նվաճել և չաղտոտել իր անունը**»: Այս վկայության հեղինակն արդյո՞ք հորինել-ստեղծելու կարիքն զգալու էր: Իհարկե, ոչ: Նոգու թելադրանքը նման բանի կարիք չէր զգալու: Ուրիշ բան էր, եթե գրական հերոս կերպելիս լինել: Պարզապես պահը եկել էր և խոստովանելու էր, իսկ խոստովանությունը լինելու էր խղճի առաջ, մարդկանց առաջ, Աստծու առաջ: Այս նույն անկեղծությամբ, անմիջականությամբ և պարասխանարվությամբ էին լինելու բոլոր վկայությունները:

Վկայողներից ամեն մեկը առանձնացնելու էր գրողի այս կամ այն հատկանիշը. «**Մկրտիչ Մարգսյանը, երկրորդ պարերազմեն ետք, մանավանդ վերջին տասնամյակին, ինքզինք պարտադրող ամենէն ուժեղ արձակագիրներէն մէկն է Նայաստանի գրականության մէջ, մասնաւորաբար իր ոճին առոյգ և պարկերաւոր գնացքով, արտայայտութեան ինքնատիպ կերպով, գիւրերով, անմիջականութեամբ, այլ բոլորէն վեր և ամենէն թանկագին մէկ յարկանիշով- իր անկեղծութեամբ**»: Այս բնութագիրը Անդրանիկ Ծառուկյանին էր՝ նվիրական մակագրությամբ. «**Արակի պէս փառք, Նուռի պէս յստակ Մկրտիչին**»: Ծառուկյանը անկեղծություն որ ասում է, վերաբերելու էր ոչ միայն բնավորությանը, այլև հավատին

ու սիրուն, որոնց շնորհիվ չար ժամանակներում էլ նա շարունակելու էր մղել իր բարի պարերագմը:

Մարդու ձեռքով վառած բոլոր խարույկ-կրակները հանգչելու էին եւ սառնության շունչը վերստին իջնելու էր, սակայն կրակը, որ նկատելու էր Անդրանիկ Ծառուկյանը, շարունակելու էր ջերմացնել մարդկանց սրտերը գալիքում էլ: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ մարդու միջոցով, մարդու վառած չէր, ասել է թե՛ Աստված շնորհ էր: Մկրտիչ Սարգսյանն ինքն էլ գործելու էր ոչ թե այնպես, ինչպես ուզելու էր, այլ այնպես, ինչպես վայել էր աստվածային կայծը կրող մարդուն: Ցավով նկատելու էի նաեւ, աստվածայինը կրողներից ոմանք՝ ընկնելով փորձությունների մեջ, գայթակղվելու եւ աշխարհի կերպն ընդունելու էին: Նուդան առաքյալ չէ՛ր: Տասներկուսից մեկն էր: Գայթակղվեց, երեսուն արծաթն ավելին համարեց, քան Նիսուս Քրիստոսին աշակերպելը, ավելին համարեց, քան Քրիստոսի կյանքը: Եսավը, օրինակ, մարմնի ցանկությանը հետևելով, իր օրհնություն-օծություն--ավագությունը, որ աստվածային ժառանգություն էլ էր, փոխեց մի աման սպասով: Մարդու կյանքը լցված է նման մոլորություններով, որոնց պարճառած վնասը մեկ այլ բան չէր կարող լինել, եթե ոչ մահ: Մինչդեռ անբիծ ողիտով մինչև վերջ, մինչև երկրային կյանքի ավարտն ընթացողը ճշմարիտ կյանքի անթառամ պսակին արժանանալու էր: Իսկողնեմ, արդյո՞ք վկայությունների այս ժողովածուն, այս գիրք ինչպե՞ս կարող է մի վերին կյանքի անթառամ պսակ չէ՛ր հիշեցնելու: Անկասկած մի վերին բան, մի վերին խորհուրդ նրա երկրային կյանքում լինելու էր: Աստված օգտագործելու էր իր շնորհը գոհությամբ կրող, շնորհի արժեքն իմացող, պահող եւ գործի դնող ամեն մարդու: Այս աշխարհը կանգուն մնալու էր այնքանով, որքանով նրանում գործելու էին Աստված մարդիկ: Իսկ Աստված մարդ լինելու համար արարածը բաներ հարկավոր չէին, բավական էր հավատարմի մնալ կոչմանը եւ աստվածային բնությանը: Գրողին, օրինակ, բավական էր բարին խոսելուն եւ գրելուն գուցահեռ բարության կյանքն ապրել եւ բարին գործել: Նկարի ունենալով փարիսեցիներին եւ օրենքի ուսուցիչներին, Նիսուս Քրիստոսն ասելու էր՝ լսեցեք ու արեք նրանց ասածները, բայց գործերին մի՛ հետևեք:

Այսպես, այս գրքում, ուրեմն, իր ողջ հասակով մեր առջև կանգնելու էր ոչ միայն գրող, այլև իր խոսքին հետևող Մկրտիչ Սարգսյանը: Նրա վարքն ու գործը, սերն ու բարությունը քննելու եւ Աստծուն գոհություն հայտնելու էին: Նա ինքն էլ ապրած եւ չապրած կյանքը քննելիս, դեռնա այս անկայուն աշխարհի վրա գրավելիս, իր իսկ ձեռքը բռնելու եւ ինքն իրեն հորդորելու էր. «...Որ թեկուզեւ ծեր, բայց չես հնացել,/ Եւ ծանր օրերին մնացել ես մարդ»։ Այս այն Մարդ էրանելին էր, Մարդ մեծարառովը, որի մասին Նովիանոսն Թ-ումանյանը խոսելու էր. «Եւ հեռու է մինչև Մարդը իր ճամփան»։ Նիսուսը, որքան ճամփա պիտի անցներ մարդ-մարմնավորը, մարդ-հոգեւորին հասնելու համար: Ուրեմն, ինչպես որ ընդամենը գրող լինելը մի բան չէր, այնպես էլ ընդամենը մարդ: Վերին շնորհը, վերինի ձգտումը, նվիրում-գոհաբերումը, անձը չխնայելը, բաժանել-բաշխելը անհրաժեշտ էր:

**Ինչ որ ունեիր դու փոխի մարդուն,
Ե՛ւ երգեր ու սեր, եւ՛ սիրտ ու ավյուն,
Քո խոսքը եղավ թթվածնի պայթյուն,
Եւ կյանքդ՝ լուսն լիարժեք այրում...**

Ուշագրավ էր ու նաև ցանկալի. Մկրտիչ Սարգսյանն ինքը էջից էջ մեզ ուղեկցելու էր շարունակ, այսինքն՝ նրանից մեջբերումներ լինելու էին ևս նրանով մեր միջի բարությունը հորդելու էր: Նա ինքն իր մեջ, ինքն իր հետ խոսածը խոսելու էր ամենքի հետ:

**Ուզում եմ լինես նման աղբյուրի,
Քո գովությունից թող քեզ ճանաչեն,
Սիրով սպառվես ծարավ շուրթերին,
Ինքդ քեզանից երբեք չամաչես:**

Մտածելու էր մարդը, բայց միտքը գալու էր Աստուծո խոսքից. **«Ծառը՝ պտղով, մարդը գործով կճանաչվի»:** Մտքի այս աղբյուրն իսկ ակունքով աստվածաշնչյան լինելու էր, այսինքն՝ բխելու էր ներսի մարդու բնությունից. **«Քո գովությունից թող քեզ ճանաչեն»:** Ծարավին ջուր փանելը, ծարավ շուրթին ջուր լինելը, ինչ խոսք, աստվածահաճո էր, աստվածը նմա: Աստուծո փվածն ավելին էր լինելու, քան մարդու փված գնահատական-կոչումները. **«Բարի էր անսահման, ու բարությանը, մարդասիրությանը էին ցողված նրա երգերը»:** Բնութագրողը Մեսակ Արզումանյանն էր, որ խոսքի ընթացքում գալու, հայտնվելու էր նույն փեղում, նույն մտքի մեջ. **«Բարու եւ մարդկայինի նվիրյալներից էր Մկրտիչ Սարգսյանը, մեր պայծառ Մուկուչը, ու որքա՛ն փեղին է հիշել»:** **«Ա՛խ, երանի ով մարդ կգա ու մարդ կերթա անարատ»:** Արդյո՞ք սա միայն հուշ-հիշողություն էր, թե՛ արդարության, բարության ու մաքրության մթնոլորտում հայտնվելու փափագ: Բարին հիշատակելը, սրտի մեջ փարիներով կրելը նշան չէ՞ր բարությանը հետևելու:

Գրականությունն ի՞նչ էր: Նախ՝ հոգեւոր սնունդ, ապա՝ կենսակերպ, հայացք դեպի աշխարհն ու մարդը: Միաժամանակ հոգու ճանապարհ չէ՞ր, մարդուն մի փեղից մեկ այլ փեղ փանելու միջոց չէ՞ր: Գրականությունը, հիքավի, մեկ այլ բան չէր, եթե ոչ հոգու ընթացք դեպի վերինը, դեպի աստվածայինը: Իսկ աստվածայինը վկայելու էր Աստծուն: Ամեն բան սկսվելու էր ծնունդից, ծննդավայրից, ո՞ւմ մանկությունից: Ինչ էլ որ լիներ, մարդը վերստին փեսնելու և վերապրելու էր այն, ինչ փեսել-զգացել էր մանուկ ժամանակ: Ամեն ոք վերադարձի փափագն ունենալու էր: Ակունք-արմատով մաքուրը մաքուր էլ մնալու էր:

**Այնպեղ սրբի պես սարերը բաց են,
Եւ սրբի նման աղբյուրները պարզ,
Ծաղիկներն այնպեղ շաղերով թաց են,
Երկինքը կապույտ, երկինքը երազ...**

Մաքուր մնալը մի բան էր, մեկ այլ բան՝ մաքրությանը մարդկանց հաղորդակից դարձնելը: Այս առումով ուշագրավ էր Սերո Խանգադյանի վկայությունը. «Նրանով առնչվում եմ մեր հայոց Զավախքի ժողովրդական հոգեբանությանը, որ ազնիվ ու անարար է մնացել դարերի ահեղ փորձությունների մեջ: Մկրտիչով ես ճանաչեցի Կարին-Էրզրում կորած աշխարհի հայ հոգին, նրա երազանքը (միշտ պայծառ) եւ չմթագնող հույսը»:

Քանի որ ինձ էլ բախար էր վիճակվել ոչ միայն առնչվելու, այլեւ ճամփորդելու նրա հետ, վկայելու էի. Մկրտիչ Սարգսյանն իր անմիջականությամբ, անկեղծությամբ, առանձնակի սիրով ու հավարտով հայրենակիցներին եւ օրհարներին ճանաչել էր րալու հայ գրողին ու հայ մարդուն: Մասնավորապես Վրաստանում րեղի ունեցող միջոցառումներին ներկա գտնվելուց բացի, ազգային, հասարակական եւ, ինչու չէ, պետական-կուսակցական իր գործը կատարելու էր: Նրա մասնակցությունը միջոցառման մթնոլորտը փոխելու էր: Գրելը ոչ թե սոսկ մասնագիտություն էր, այլեւ ապրելու կերպ էր, կյանք էր: Օրհարներն ուզեին, թե չուզեին, նկատելու էին, որ իրենց առջեւ կանգնածը չարից հեռացած մարդ էր: **Անխառն արյուն կրող վրացին, հանձին Մկրտիչ Սարգսյանի, րեսնելու էր իրեն իր իսկ աչքով նայող հային:** Պահը ծանրացնող չէր: Նույնով լինեք, թե հավարի խոսքով, իր ներքին ազատությանը շրջապարհին հաղորդակից դարձնելու էր: Ինչպես որ նրա գայությունի մեջ բարություն, այնպես էլ կարակով ասված խոսքի մեջ վերին մի խորհուրդ լինելու էր: Նրա հետ սեղան նստելն իսկ ցանկալի էր, քանի որ սիրո միաբանությամբ պահելու էր սեղանի եւ հացի սրբությունը: Ինչպես ասելու էին, հացի պես համով ու արդար մարդ էր: Աստվածաշնչյան լեզվով ասած, այս գիրք մնացորդացն էլ որ կար, մեր իսկ հոգիները մխիթարելու մղումով ծնվելու էր: Մարդն իր բոլոր օրերին իրեն բարի աչքով նայողին կարոտով փնտրելու էր: Սիրող-կարեկցողը շարունակելու էր սիրել այս աշխարհից անդին էլ. չէ՞ որ կյանքը հոգին էր եւ ոչ մարմինը:

Վերստին դառնամ վկայություններին: Ահավասիկ, Անահիտ Սահինյանի խոսքը բնութագիրը. «...Սրբակից, ցավակից ամեն մեկիս առանձին-առանձին եւ բոլորիս միասին: ...Նրա պաշտոնն ու դիրքը գրականության ընդհանուր շահի, նաեւ գրողներից յուրաքանչյուրի համար էին, մեզնից ով հայտնվեր փորձանքի մեջ, նրա օգնության կարիքը կունենար: Ահա այս կերպ էր մրած պաշտոնյա Մկրտիչ Սարգսյանն իր ժամանակակից, իր ընկեր-գրողներից յուրաքանչյուրի կենսագրության մեջ»: Անահիտ Սահինյանի ասածը կարծես վերաբերելիս լինեք այս ժողովածուին էլ:

Վախթանգ Անանյանի խոսքը մեկ այլ բնույթի խոստովանություն էր. «Սրբունս

մի մեծ բողոք կար ուղղված 37-ի դեպքերի դեմ եւ մեր հերոս գերիների նկատմամբ հակամարդկային վարմունք ցույց տալու դեմ: Միրոս արյունոտված էր, սիրոս լիքն էր, բայց դադարեցել չէի կարող, գրիչս անգոր էր: Դու արել ես էդ բանը եւ այն էլ ի՛նչ ուժով, ի՛նչ ցասումով...

Նիմի սիրոս հանգիստ է:

Է՛հ, ո՞ր մեկն ասեմ, Մկրտիչ ջան, Էնքան իմացիր, որ դարձար հարագադ, մտերիմ, սիրելի, շատ սիրելի: Էս ինչ լավ հոգի ունես...»: Այս վերջին արտահայտությունը կարծես հառաչանք էր, որ մարդն արձակելու էր բանը հայտնագործելիս: Ըշմարտության եւ սրբության ճառագայթը կրող այս հոգին էլ, հիրավի, ընկածին՝ բարձրացնելու եւ փկարին գորացնելու էր:

Այն որ Մկրտիչ Սարգսյանինը հոգու աշխատանք էր, վկայելու էին շարերը. «Գիրքն ավարտելուց հետո քեզ կարող է թվալ, թե դու ձեռքումդ բռնել ես երաժշտական մի արկղիկ, որտեղից ծորում են հոգեհույզ նվագներ: Բնությունը Մկրտիչ Սարգսյանի մոտ կենդանանում է փեսանելիության աստիճանի, դառնում է շոշափելի եւ մարմնական, բայց մի ինչ-որ հոգեկան մարմնականությամբ: Ո՞ւմ նման է նկարագրում բնությունը: Ի՞ր նման: Դիպուկ ու գեղեցիկ»: Այս բնութագիրը ժամանակին փվել էր Մկրտիչ Արմենը: Մյուսների նման նա էլ լսել էր Նոգու թելադրանքը եւ նույնությամբ, առանց ավելացնելու եւ պակասեցնելու, գրել:

Ասացի՝ հոգու աշխատանք էր նրանը, իսկ հոգին չափ ու սահման չէր ճանաչելու: Վերջին հային էլ նա պարկերելու-պարկերացնելու էր այնպիսին, ինչպիսին ի սկզբանե եղել էր, այսինքն՝ բնությունը աստվածաշնչյան. «Նստել էր պարզամբում եւ նայում էր ծիրանի եւ նշի ծառերին: Գարուն էր, ապրիլ: Վեց փասնյակ փարուց ավելի կյանք էր ապրել, բայց թվում էր, թե աշխարհը հայտնագործում էր առաջին անգամ: Եւ սպիտակ, նորահարսի նմանվող ծառերը եւ Երեւանի արարչագործ արեւի արբեցնող զգվանքը եւ գարնան թուլացնող ջերմությունը եւ ոչ հեռվում վրաններ հիշեցնող Արարափի գագաթները, որ լողում էին գարնան թափանցիկ կապույտի մեջ, եւ թվում էին անիրական, ասես Աստվածաշնչից պոկված պարկերներ»: Աստվածաշնչյան միտք-մտածողությունը նրա գրական էջերում այնպես խոր ու միաձույլ դրված է, ինչպես, ասենք, բուրմունքը ծաղկաթերթերում. «Արամագող սերում էր մի ընտանիքից, որն ապրել էր մեռնելու-հառնելու եւ՝ գարնանները, եւ՝ հարությունը»: Խնդրեմ, քրիստոնյա հային փեսնելու էինք Նիսուս Բրիստոսի էությունը կրելիս: Իսկ որպես կուսակցական գործիչ նկատվելու եւ ասելու էր, որ կոմունիզմի սկզբունքները ծնվել էին Աստվածաշնչից: Ասելու եւ միաժամանակ ցավով զանազանելու էր թղթի վրա եղածը եւ իրականությունը. «...Փաստը մնում է փաստ, լենինյան «հանճարը» երկնել էր օրապակաս մի տրեւության մոդել,

**որը յորձանաստուն փարի պահպանվեց ոչ առանց արյան ու բռնության: Եւ խոր-
փակվեց»:**

Աշխարհայացքի առումով, նույնն էին լինելու բանաստեղծն ու արձակագիրը, որով-
հետեւ բխումը միևնույն բնությունից էր: Բանը, որ Աստված էր, ոչ միայն ապրելու, այլև
ապրեցնելու էր: Ով նայել էր Արարարին, խորհելու, խոսելու, երբեմն էլ երգելու էր: Նա
էլ իր խոսքն ասելու էր.

**Այս աշխարհում լեռները շա՛ր, հազար երկինք փլած լեռներ,
Բայց Աստծո օրհնությանը արժանացած լեռն ուրի՛շ է...**

Օրհնությունը փեսնողը գինվելու էր նաև հավատով.

**Եւ մեր սիրուն ու կարոտին դու ընդառաջ կգաս, գիտեմ,
Էլ չե՛ն ասի, էլ չե՛ն ասի՝ Արարարի փերն ուրի՛շ է:**

Նավապը հենց այնպես չէր լինելու, կասկած չունեմ, նրա հավաքը նույնպես օր-
հնությամբ էր: Այս ժողովածուն էլ օրհնությամբ ծնված էի համարելու: Այս առումով, փե-
սեր, թե որքան փեղին ու դիպուկ էր Արշակ Մաղոյանի խոսք-վկայությունը. **«Ազնիվ,
շիտակ գրող եւ քաղաքացի էր Մկրտիչ Սարգսյանը: Իսկ արդարների հիշա-
փակը, ինչպես ասում են, օրհնությամբ է լինում: Սա այդ դեպքն է»:**

Ժողովածուին վերաբերող հանգամանալից խոսք ասելու ցանկությունը պարտադ-
րելու էր ինձ նորից ու նորից հետևել կարծիքների հանդարտ ընթացքին: Վերանայելու
էի նաև գրողի արձակ ու չափածո գործերի նմուշները, որ փեղ էին գրել բարի վկա-
յությունների այս գրքում: Ուզեի թե չուզեի, խոստովանելու էի, որ մեր միջի ընտրյալը
կարծես ջուր խմած լիներ մեր սրտերից, կարծես մեր իսկ սրտով ու մեր իսկ շուրթերով
մեզ հետ խոսելիս լիներ.

**Բա՛վ է լոգունգ ուրես դու փոխարեն հացի,
Եւ ծիծաղես, խնդաս դու փոխարեն լացի,
Եւ խավարը պաշտես ինչպես լուսարացի,
Եթե պետք է, խաչվիր Քրիստոսի նման...**

Ոչ թե սոսկ անվամբ, այլ էությամբ քրիստոնյա մարդուն վայել կյանքը վերագրեն-
լու ամենքիս բաղձանքն արարահայրող այս փողերը ծնունդ էին ատել երկրի փուլոգումից
առաջ, դեռևս 1980 թվականին: Նոգին անխաթար պահածը իրականությունը փեսնելու
և աշխարհի ու մարդու համար ցավելու էր, մի բան, որ նշան էր գոջման, խոտովանանքի
և ապաշխարության: Այսփեղ արդեն անցած ճամփին նայելու էր. **«Եւ դու ապրեցիր,
ապրելն հեշտ չեղավ»:** Միևնույն անձի մեջ ապրող հոգեւորը փեսնելու և քաջալերե-

լու էր մարմնավորին, երկուսով մի էին լինելու, այսինքն՝ հաշար, քրիստոնեաբար հաշար. **«Քնդ դավողի հեղ նստեցիր սեղան»:** Եւ այնքանով, որքանով ինքնախոստովանություն էր սա, չարության ու կեղծիքի նշույլ իսկ չէր ունենալու: Դառնանալու առիթներ լինելու էին իր կյանքի բոլոր կայան-հանգրվաններում, սակայն հույսի, հավարի, սիրո ճամփից չէր շեղվելու: Մինչև վերջ իր կոչմանը, իր բնությանը հավաքարիմ մնալու էր՝ ինքն իրեն հորդորելով. **«Անչար սրտով քուր կյանքին հրաժեշտ»:** Այնուհետև բաղձալու էր երկնայինը. **«Իմ մանկության խաղընկեր արծաթ գեպին եմ կարոտ, /Երագներիս երկնային արահեպին եմ կարոտ»:** Ինչ ասել կուզե, հոգևորը հոգու ճանապարհը փնտրելու էր: Սերունդներին մի վերջին խրատ-խորհուրդ տալու էր. **«Նոգին պահեցեք առողջ ու ազնիվ»:** Ինքը կյանքում այդպես վարվելու էր, այն է՝ հոգու ազնվությունը չէր կորցնելու: Նայարնապես իմանալու էր նաեւ, թե ինչի համար. **«Որ ինչ էլ լինի, մրրիկ թե քամի, / Մարդկային խոսքը Աստծուն հասնի»:** Խոսք որ ասելու էր, կարծելու եմ, աղոթք էինք հասկանալու:

Զգիլում էլ թե այսքան բարի վկայություններից ո՞ր մեկը մեջբերեմ եւ որը՝ թողնեմ: Ռաֆայել Նամբարյանն, օրինակ, չուզեի էլ, խոսելու էր. **«Դառնամ ու նույնն ասեմ, նրա չորս դին, ասես, ուշադիր ու համբերաբար հրեշտակներ էին սավառնում, որ հուշեն նրան անցողիկից անցնել դեպի մնայունը, կապարել մարդկային եւ գրական արարքներ, որոնք մայր հողին եւ հիշողության մեջ բարի հեղք են թողնում»:** Ահավասիկ բարին հասարակած այս ժողովածուն նույնպես բարության հեղքեր թողնելու էր: Քննելով նրա կյանքն ու գործը, պարզելով նաեւ այս վկայությունների խորհուրդը, Մկրտիչ Մարգարյան մարդու եւ գրողի մեջ տեսնելու էինք խոսքի աստվածայինը. **«Մերը գեղեցիկ ապրելու իրավունքն է: Այս գիտակցությունը մեզ պիտի մղի առաջ»:** Առաջ, միայն առաջ, բայց ոչ թե հին տիկերի մեջ նոր գինի լցնելով, այլ տիկերը նորոգելով: Սկզբունքը հստակ էր, կայանից կայան, բարձունքից բարձունք փանդող, շարունակվող. **«Նորոգիր քո ճամփան, նորից առաջ գնա»:** Այս առաջ գնալը բոլորովին էլ անցյալը մոռանալ չէր նշանակելու, քանի որ անցյալի, ներկայի եւ ապագայի միջև սահմաններ չէր դնելու՝ ժամանակները տեսնելով մեկ միասնական ամբողջի մեջ: **«Մերը գեղեցիկ ապրելու իրավունքն է»:** Գեղեցիկի խորհուրդը հստակ դարձնելուց հետո, ասելու ես՝ խոսքը միեւնույն հնչողությունն ու իմաստն ունենալու է բոլոր ժամանակներում: Անչար հոգով այս կյանք-վաղանցուկին հրաժեշտ տալու փափագ ունեցողը ոչ միայն առօրյայում ապրելու էր չարից ու չար գործից հեռու, այլև գրիչ վերցնելիս ձգարելու էր հոգիների մեջ սերմանել պողպատ: Այդպիսով սերունդներին տալու էր անօրինությունը արելու եւ արդարությունը սիրելու օրինակը՝ որպես հավիտենական ժառանգություն: Մեջբերելու էի Մկրտիչ Մարգարյանի բանավոր խոսքը՝ ըստ Կլարա Թերզյանի վկայության. **«Գրողը չարացած, ջղայնացած ժամանակ իրավունք չունի գրելու. նա պիտի գրիչը վայր դնի: Օրինակ, հեղափոխության Է. իմ մի ձեռքը բոլորովին չի աշխատում, ես գրիչը վերցնում եմ ձախ ձեռ-**

քով, բայց եթե զայրացած եմ, ձախ ձեռքս սկսում է ինձ հեղկոծել, պարզապես չի ուզում ենթարկվել, դողում է: Ես գրիչը դնում եմ մի կողմ, մինչև հանգստանում է իմ եփվող արյունը և նոր միայն մոտենում գրասեղանին, և այն ժամանակ գրիչը հնազանդ է դառնում, ևս էլ հյուս-հնազանդ նրա հեղուկից գնում եմ: Այսպես է աշխարհը. գրողը պետք է այս մասին մտածի՝ չարացած գրողը լավ բան չի գրի»: Ի դեպ, ըստ Աստված խոսքի, չարից հեռանալը հանճար է:

Գրքում Կրեյ զգրած նյութերի դասավորությունը բնականոն ընթացքով էր, նախ գրչակից-սերնդակից ընկերներն էին հանդես գալու, ապա Ջավախք աշխարհի մարդիկ, այնուհետև՝ գրողների համեմատաբար երիտասարդ սերունդները: Խոսքի, մտքի, սիրտ և երախտագիտության երանգները, բնականաբար, փարաբնույթ լինելու էին: Եթե մեկը խոսելու էր ընկերոջ իրավունքով, ապա մյուսը որպես երիտասարդ, ակնածելու և գոհություն հայտնելու էր թե՛ խրատների և թե՛ իր նկատմամբ ունեցած սրբացավության համար: Բոլորը միասին կերպելու էին Մկրտիչ Սարգսյան մարդու, գրողի, գործչի ու մտածողի դիմանկարը: Գործին, անշուշտ, նպաստելու էին փարբեր փարինների լուսանկարները՝ մեծերի, փառանդավորների և շնորհալիների հետ: Գրեթե գրքի բոլոր էջերին գուգահեռաբար երևալու էր Մկրտիչ Սարգսյանն ինքը՝ բանաստեղծությամբ, արձակով և բանավոր խոսք-խոսակցությամբ: Եւ սա կարեւոր էր, քանի որ ժողովածուի սրեղծման գերագույն նպատակը բարի մարդուն փարբեր առիթներով լսելը, էությանը հաղորդակցվելը և ներկայության մեջ հայտնվելն էր: Գրքի սրեղծման միտքը, ասեմ վերաբերել, պարկեշտ մարդու և գրողի օրինավոր վարքի օրինակը սերունդներին թողնելն էր: Նազար փարի հետք էլ սերունդները նայելու և փեսնելու էին, թե ովքեր էին եղել իրենց նախնիք, ինչպիսի վարք և փոխհարաբերություն էին ունեցել և ինչ ու ինչպես էին խոսել միմյանց հետ: Սերունդները գալու և գրողի հավիտենական ցավի մեջ հայտնվելու էին:

**Մի փափո՛ւկ- փափուկ փխրություն մնաց
Մեր թուխ հերկերի, արտերի վրա,
Երբ որ գութանը թանգարան գնաց
Եւ հորովելը համերգասրահ...**

Իհարկե, այս **գութանը** խորհրդանշական էր, խոսքը վերաբերելու էր նախնիների առաքինությանը, նրանց սրբի գութին: Իսկ **հորովելը** մարդու հոգու մեջ եղած, հոգուց բխող աստվածային սրբությունն էր, որ գնալով, ցավոք, ժամանակի բարբերի լեզվով ասած, վերածվելու էր շոուի: Նույնն էր, թե ասելիս լինեք. «Սրբությունը մի փվեք շներին և մարգարիտները շաղ մի փվեք խոզերի առաջ, որպեսզի ուրբերով չփրորեն և չդառնան ու ձեզ չհոշտարեն»:

Ինչպես Մկրտիչ Սարգսյան մարդու և գրողի կյանքն ու կենսագրությունը, այնպես էլ հիշարակաց այս ժողովածուն չէր ամբողջանալու առանց ընտանեկան մթնոլոր-

տի: Ինչպես բարին սերմանող խոսքը և բարին գործելու մղումը, այնպես էլ, թող թույլ տրվի ասել, ընդհանրական բարոյականությունը, միասնաբար, բխելու էին նույն աստվածային բնությունից: Ընդհանրին ինքնին Աստծո մարքի արտահայտություն էր, հիմքում հնազանդությունը և սերը միմյանց հանդեպ: Անշուշտ, երեխաների համար մեծագույն ժառանգությունը հոր և մոր հարաբերություններն էին: Աստված, ի թիվս այլ շնորհների, Մկրտիչ Սարգսյանին նվիրել էր Ելենա անվամբ, որ նույն Նկլենն է, հրաշալի կին, հրաշալի մայր և հրաշալի վարքի տեր անձնավորություն: Վկայելու էի աստվածաշնչյան ճշմարտությունը. **«Տունը և սրացուածքը ժառանգութիւն է հայրերից, բայց իմաստուն կինը Տէրիցն է»:** Տիրոջ տվածը օրհնված լինելու էր: Օրհնությունը ծնողից անցնելու էր գավակներին:

Ելենա-Նկլենը, լինելով ազգությամբ հույն, հայտնվելով հայ ընդհանրքում, պարկեշտ կին ու մայր լինելը, հավատի, սիրո և աստվածային բնության մեջ մնալը վեր էր դասելու ազգային այս կամ այն պարկանելությունից: Եկեղեցում պսակվելիս հարցրել էին՝ հնազանդ ես: Պատասխանել էր՝ այո, հնազանդ եմ: Գիտեր, որ հնազանդությունը ոչ միայն իր ամուսնու, այլև Աստծո առաջ էր: Գիտեր, որ պարկեշտ կին և մայր լինելը վեհ ու վերին կոչում էր: Այս գիտակցությամբ էլ ապրելու էր ընդհանրական կյանքը՝ միևնույն սիրով տանելով նաև ամուսնու հիվանդության հետ կապված «նեղությունները»: Բառը չակերտի մեջ էի առնելու, որովհետև տիկին Ելենայի համար նեղությունները նույնպես թաղը էին լինելու: Ասածներին գրավոր հավաստիքը նրա վկայության խոսքն է, որ կրելու էր «Իմ Մկրտիչը» դիպուկ ու պարզ վերնագիրը: Ինչպես թե նա իր խոսքով հաստատելիս լինեք ժողովածուի մյուս բոլոր վկայությունները. **«Մկրտիչը բարի մարդ էր, նա սովորություն ուներ նույնիսկ իրեն վարություն անողին լավություն անելու»:** Երբեմն խոսելու էր այնպես, ինչպես թե ինքն իրենից խոսելիս լինեք. հիրավի, երկուսով մի էին: Մի էին, միասնական ոչ միայն ամուսնական, մարմնական առումով, այլև հոգիների հաղորդակցությամբ: Այսպես ապրել էին այս աշխարհում, այս աշխարհից անդին էլ այդպիսին մնալու էին: Զավակներն էլ, անկասկած, ընդհանրական այս ջերմ մթնոլորտում մարմնով ու հոգով աճելու, հասակ առնելու, դաստիարակվելու էին: Այլ կերպ ասած, գավակներն էլ լինելու էին այնպիսին, ինչպիսին ծնողներն էին: Այսպես նկատելու էի մի նրբություն. գավակների դաստիարակությունը սկսվելու էր դեռևս աշխարհ չեկած, չծնված, այսինքն՝ իրենց մոր որովայնում գտնվելիս: Պարզեմ միտքս. գավակները սովելու էին իրենց մոր սրացած թե՛ մարմնական և թե՛ հոգեւոր սնունդներով: Ընդհանրական խաղաղությանը, սիրուն ու բարոյականությանը հաղորդակից դառնալու էին դեռևս աշխարհ չմտած:

Եթե մայրը վկայությունը վերնագրելու էր «Իմ Մկրտիչը», ապա դուստրը՝ Նաիրան, նույն սկզբունքով, իր խոսքին տալու էր «Նայրս» մտերմիկ խորագիրը: Սերը խոսեցնելու էր: Նոր տված արդար և միակ ապրակն իսկ կարտով վերհիշելու էր: Նիրավի, հայրական այս կարգի խրատ-ապրակն էր, որ Զիվանու սրտում երգ դառնալու

և այնուհետև շուրթին հնչելու էր. «**Ապրակով սնած փղան առանց ասփիճան չի լինի**»: Փառք Աստուծո, նրանք, որ ընդունել, սիրել էին իրենց հորը, սիրո և հարգանքի արժանանալու էին:

Քանի որ հայրը անկեղծորեն բացվել, իրեն և իր էությունը ցույց էր փակել զավակներին, զավակների համար իրենց հոր խոսքը հնչելու էր որպես կանոն, որպես ճշմարտություն: Նոր խոսքը օրերի ռիթմով ունենալու էր: Դավիթը, որ ավագ որդին էր, շարունակելով լսել և կատարել հոր ասածները, վկայության խոսքին տալու էր ճշգրիտ վերնագիր. «**Նայրս ասում էր...**»: Որդին փեսանելու էր կյանքի այն հիմքը, որ հայրը դնելու էր, այն է՝ հորից սովորելու էր ապրելու և գործելու կերպը: Ըստ Աստվածաշնչի, ծննդյան հիմքում հայրն էր: Օրհնությունը հորից էր, խրատի հավիտենականը՝ հորից: Դավիթն էլ խոսելու էր այն, ինչ լսել ու փեսել էր. «**Երբեմն-երբեմն հայրս մեր փան պապիցս հայացքը հառում էր Արարաթ լեռանը, կարծես հոր պապերն էր փնտրում, կարծես հոր կարոտն առնել էր ուզում Բիրիլական սարից: Նորս այդ հայացքը վերափոխիչ դեր խաղաց իմ կյանքում: Նայրս շարունակ խոսում էր իր հորից: Դա ևս բարի օրինակ էր ինձ համար: Խոսում էր, որովհետև ընդհարված բան կար, մանկան կարոտ կար. ընդամենը ինքն փարեկան է եղել հայրս, երբ կորցրել է հորը: Ահա թե ինչու էր շարունակ փնտրում հոր պապերը: Ինձ թվում է, հայրս իր հոր նման մարդ էր: Նոր աչքով նայում էր աշխարհի բոլոր երեխաներին... Նորս գորավոր ուժը Երկրի նկարմամբ, ծնողի նկարմամբ ունեցած աստվածային սիրո մեջ էր ու նաև՝ մանկության մաքրությունը պահելու մեջ: Ամենուր, ամեն ինչում մաքուր մնաց հայրս: Սա ևս կյանքի կարեւոր դաս է ինձ համար**»:

Կրթներ որդին՝ Վահագնը, հոր հիշատակի առջև ունենալու էր մեկ այլ ծառայություն՝ ջանք չխնայելով սույն ժողովածուն կազմելուն և խմբագրելուն: Քանի որ փառքն էր, փառք մնալու էր որպես միակերպության որդի: Կոչված էր այդպիսին լինելու: Կար ժամանակ, հայրը նրա ձեռքից բռնած փանելու էր գրասանքի: Որքան էլ զարմանալի թվար, դերերը փոխվելու էին: Մարդիկ փեսանելու էին, որ որդին՝ Վահագնը, ինչ-որ կոչվածի հարվածն սրացած հոր հետ ընկերանալով, թեև բռնած, անցնելու էր փողոցով: Ընթերցանության առաջ բնառ մեղանցած չէի լինելու, եթե աստվածաշնչյան մարքով ասելու լինեի՝ հայր և որդի մի էին: Այն, ինչ կատարվում էր, Մկրտիչ Սարգսյան հայրը փեսել էր ժամանակին, փեսել ու գրել էր.

**Անձրև իջնեք խաղաղ, բերքիս ընկերանար,
Որդիս հասակ առնեք, ձեռքիս ընկերանար...**

Ահավասիկ, որդին հասակ առել և ընկերացել էր ձեռք-վիրավորին: Միայն այսքանը չէր, միայն մասնավորը չէր, գրողի հոգին բացվելու էր դեռևս մեղավոր աշխարհի և դեռևս մեղավոր մարդկության փրկության համար էլ.

**Մերը հրամայող ու փեր լինեք հավեր,
Թող որ սիրվող մարդու միայն սիրուց ցավեր,
Աշխարհում չլինեք ոչ մահ և ոչ ավեր,
Եւ անմահությունը երգիս ընկերանար:**

Նոգևոր դաշտի մշակը գիր-գրականությամբ, վարքով, աշխարհի նկարմամբ ունեցած հայացքով իր դասը վարելու էր որպես դաստիարակ, որպես բարի սերմնացան, իր գործն անելու էր: Այն, ինչ ցանելու էր նա, ժամանակի լցվելուն պես, սերունդները՝ որպես նորօրյա մշակներ, փռնելու էին հունձքի առաքը: Տեսնելու եւ դասեր քաղելու էին: Ահա այս ժողովածուն եւս նորանոր դասեր քաղելու համար էր սրելովելու: Սովորաբար ասում ենք՝ հարկավոր է մարդ մնալ, ունենք նման արտահայտություն: Բայց արի քննա, ընդամենը մարդ լինելով ու մարդ մնալով, կյանքը չէիր վերափոխելու, հեղափոխելով չէիր թողնելու: Պողոս առաքյալը Եբրայեցիներին ուղղված թղթում ասում է. **«Մարդն ի՞նչ է որ դու յիշես նորան»:** Ուրեմն՝ ավելին լինել, քան մարդու մասին ունեցած մեր պարկերացումն էր: Իսկ ավելին լինել, նշանակելու էր վերադառնալ, վերագրել աստվածային բնությունը:

Արդ մրաձելու էի, որքան կարևոր էր մի մարդու ներկայությունը թե՛ մեր, թե՛ հասարակության եւ թե ազգի կյանքում: Որքան բան էր փոխելու բնույթով անեղծը, անխաթարը: Մեկը կարողանալու էր մի ողջ ժողովրդի միաբնակության մեջ հեղափոխություն մտցնել: Ժողովուրդը, որքան էլ իմաստուն լիներ, նորոգման կարիք զգալու էր: Նորոգում ասելիս, անշուշտ, միաբնակության միջոցով, նկատի էի ունենալու սիրտն ու հոգին, հոգևոր արթնությունը: Գրողի գործը մեկ այլ բան չէր լինելու, եթե ոչ մարդուն ճշմարտությունը, շեշտելու էի, աստվածային ճշմարտությունը, հասցնելը: Այս ընդգծումն անելու էի, որովհետև ինչպես սուր մարգարեները, այնպես էլ արվեստի սուր ու երեսպաշտ գործիչները հանդես գալու էին: Մարանան, բնականաբար, ջանք չխնայելով, գործելու էր արվեստի բնագավառում հայտնված մարդկանց միջոցով էլ: Արդյունքում մասսան մոլորվելու էր, ակամա կորցնելով արվեստի ու արվեստագետի նկարմամբ ունեցած դասական հավարք: Խնդրեմ, Մկրտիչ Սարգսյանն այնքանով էր մեծ, որքանով կարողանալու էր ոչ միայն կյանքի անբիծ ուղի բռնել, այլև մարքի խորագիտությամբ, երբեմն խաղաղ լուծությամբ, երբեմն էլ հոգու ճիշտ-պոռթկումով, հեղափոխել, խափանել չարի գործը: Եւ դա նա անելու էր աստվածային բարությանը. խավարի դեմ ելնելու էր ոչ թե խավարով, այլ այն լույս-կրակով, որ Աստծուց էր: Աստված, անկասկած, գործելու էր նրա միջոցով: Ըստ Աստվածաշունչ Սուրբ գրքի, նման մարդիկ պարզական անոթ էին Աստծո ձեռքին:

Վերադառնալու էի, որ լավ ու բարի մարդու կարողացած հրամայաբար ծնվելու էր «Դու անկործան վանք կմնաս» գիրք հիշարակացը, որը սերունդների առջև պարզելու էր ճիշտ օգտագործված այն շնորհը, որ Աստծուց էր: Այսքանը եւ այսպես խորհելու, խոսելու ու իմ ձեռքով գրելու էի, քանի որ հավատով էի:

ՆԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՆՈՎՆԱԹԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՆԱՒ ԼՈՒՐԵՐ

ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍԸ՝ ՔԱՐԱԿԵՐՏՈՒՄ

Այս տարի Առաքելական Եկեղեցին Սուրբ Սարգիսի տոնը նշեց փետրվարի 4-ին:

Սուրբ Սարգիսի տոնին հայաստանյայց բոլոր եկեղեցիներում մատուցվել է Ս. Պատարագ:

Ս. Սարգիսի տոնին նախապարաստվել էր նաև Քարակերպ համայնքը: Տոնին նախորդող օրը համայնքի երիտասարդների մի խումբ համախմբվել էր Արմավիրի թեմի Քարակերպի Գրիգոր Նարեկացու հոգևոր մշակույթի կենտրոնում, որտեղ կենտրոնի փնտրեն Աննա Ղուկասյանի առաջնորդությամբ քննարկվեցին տոնի հետ կապված ավանդույթներն ու սովորույթները, այն, թե ինչպես են տոնել նախնիները: Գրիգոր Նարեկացու հոգևոր մշակույթի կենտրոնում փետրվարի 4-ին կատարվեց երիտասարդների օրհնության արարողակարգ: Տեղ Արարադ քահանա Պողոսյանը օրհնեց Քարակերպի երիտասարդներին, որն ուղեկցվեց օրվա խորհուրդի մեկնությամբ:

«Ինձ համար այնքան նշանակություն չունի աղի բլիթի հետ կապված ավանդույթը, որքան օրվա գլխավոր խորհուրդը. Աստվածային սերն ու հավատքը քո մեջ զգալը: Կարևորում եմ նաև այն, որ երիտասարդներն այսօր ակտիվ հոգևոր կյանք են վարում ու ավելի, քան նախնիները, հեղափոխված են եկեղեցական տոներով», - ասաց Քարակերպ համայնքի 11-րդ դասարանի աշակերտուհի Մարտիրոսյան Սոնան:

Նախանշական է այն, որ երիտասարդները քննարկումների ժամանակ միայն աղի բլիթի մասին չէին խոսում ու հարցեր ուղղում, այլև հեղափոխվում էին տոնի խորհրդով ու նշանակությամբ:

«Ուրախ եմ, որ Քարակերպում գործում է ոչ միայն հոգևոր կենտրոն, այլև ունենք այցելու հոգևորական: Չունենալով եկեղեցի՝ հոգևոր կենտրոնը եւ այցելու քահանան կապող օղակ են հանդիսանում եկեղեցու եւ համայնքի միջև: Մշտապես իրազեկված են պահում երիտասարդներին: Ուրախ եմ, որ այսօր կենտրոնը այցելու քահանայի հետ միասին փորձում են աշխուժացնել համայնքի հոգևոր կյանքը», - ասաց Շախնազարյան Սյրելյան:

Նշենք տոներն աղոթքով, հիշենք ժողովրդական ավանդույթները եւ լինենք հայկական ավանդույթների արժանի կրողներն ու շարունակողները:

ՎԱՐԳԱՆԱՆՑ ՏՈՆԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՆԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆ ԳԵՒՈՐԳՅԱՆ ՆՈԳԵՒՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆՈՒՄ

Փետրվարի 16-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում՝ Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի հանդիսությունների դահլիճում, բարձր նախագահությամբ՝ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիել Բ. Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն հայոց Կաթողիկոսի, Կրեդի ունեցավ Վարդանանց հերոսամարտիկ լավիրված հանդիսություն: Հանդիսությունը կազմակերպվել էր Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի և Երևանի պետական համալսարանի ուսանողության համալսարանի ջանքերով:

Հանդիսության սկզբում բացման խոսքով հանդես եկավ ԵՊՏ ռեկտոր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Արամ Սիմոնյանը, որ շնորհավորեց բոլորին Կրեդի առիթով, ապա, խոսելով հայ ժողովրդի կյանքում Կրեդի նշանակության մասին, նշեց, որ այն խորհրդանշել է մեր ժողովրդի պայքարի ու կյանքի հանդեպ սիրո, ինչպես նաև ապրելու և արարելու ցանկության:

Ցերեկային մասնակիցներին Վարդանանց հերոսամարտի մասին բանախոսություններ կայացրեց ճեմարանի և համալսարանի դասախոս պրոֆեսոր Պետրոս Նովիկովսկի:

Հանդիսության ժամանակ հոգևոր և հայրենասիրական երգերով հանդես եկան Գևորգյան ճեմարանի և Երևանի պետական համալսարանի երգչախմբերը: Առանձին ուսանողներ արտասանեցին նաև Ս. Վարդանանց լավիրված բանաստեղծություններ:

Ավանդական դարձած այս գեղեցիկ միջոցառումն իր հայրական պարգևով ու օրհնությամբ ամփոփեց Ամենայն հայոց Կաթողիկոսը:

ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ ՄԻ ԽՈՒՄԲ ԱՎԱՏՐԻԱՅԻ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ

Փետրվարի 12-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիել Բ. Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց մի խումբ ավստրիացի կաթոլիկ ուսանողների՝ ողևկցությամբ հայազնյա Յասմին Դուրյոզագուրի:

Յասմին Դուրյոզագուրը շնորհակալություն հայտնեց Վեհափառ Հայրապետին ընդունելության համար և ներկայացրեց այցելության նպատակը: Նա մասնավորապես նշեց, որ Ավստրիայի Կաթոլիկ եկեղեցու համալսարաններից հավաքված և Կաթոլիկ մասնագիտություններ ունեցող ուսանողների այս խումբն ամեն Կրեդի այցելում է որևէ մի քրիստոնյա երկիր: Այս Կրեդի խումբը այցելել է Հայաստան՝ ծանոթանալու հայկական հարուստ մշակույթին, պատմությանը, եկեղեցուն և առհասարակ հայերի առօրյա կյանքին:

Վեհափառ Հայրապետը ուրախություն հայտնեց ուսանողներին ընդունելու կապակցությամբ՝ նշելով, որ նրանց այցելությունը հիշեցնում է իր ուսանողության

դարձնելու Ավստրիայում: Նորին Սրբությունն իր օրհնությունը բերեց երիտասարդներին՝ մաղթելով, որ Հայաստանի հարուստ հոգևոր մշակույթը նորանոր ներշնչումների աղբյուր դառնա նրանց համար:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՂԱՄԱԿԱՐԳ

ՏԵԱՌՆԸՆԴԱՌԱՋԻ ՏՈՆԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆՈՒՄ

Փետրվարի 14-ին Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին փոխախմբեց 40-օրյա մանուկ հիսուսին փաճարին ընծայման փոքր:

Տոնի սկիզբն ազդարարվեց փետրվարի 13-ի երեկոյան: Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարում, հանդիսասպետությամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի, կատարվեց նախապաշտի արարողություն: Արարողությանը հաջորդեց անդաստանի կարգը, որի ընթացքում օրհնվեցին աշխարհի չորս կողմերը: Այնուհետև Մայր Տաճարի Էջման խորանից վառված մոմով Ս. Տրդատի բաց խորանի հարեալությամբ վառվեց մեծ խարույկը՝ իբրև Քրիստոսին խորհրդանշող լույս: Գետրգյան հոգևոր ճեմարանի սաները հանդես եկան շարականների եւ ազգային երգերի կատարումներով, արարողությանը ներկա հավաքագյալները խարույկից վառված մոմեր վարան իրենց օջախները:

Փետրվարի 14-ին Մայր Տաճարում մատուցվեց Սուրբ Պատարագ: Պատարագիչն էր Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբան Տ. Մուշեղ եպիսկոպոս Բաբայանը: Նշելով, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնությամբ Տեառնընդառաջի օրը հռչակված է նաև նորաստեղծների օրհնության օր, Սրբազան Հայրը մաղթեց, որ Տերը Սիմեոն ծերունու երկարակեցությունն ու կամքի խոնարհությունը պարգևի նորաստեղծ ընդանիքներին՝ նրանց ապագա փառքները լցնելով անսպառ օրհնությամբ:

Սուրբ Պատարագի ավարտից հետո հանդիսասպետությամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կատարվեց նորաստեղծ գույգերի օրհնության կարգ: Հոգեգմայլ շարականների երգեցողության ներքո Վեհափառ Հայրապետը օրհնեց նորաստեղծ գույգերին: Հայցելով, որ Տերն իր շնորհներն առարարեն հեղի նորակազմ ընդանիքների վրա՝ Նորին Սրբությունը պարգամեց նրանց ընդանեկան կյանքը կազմակերպել Տիրոջ պարվիրաններին համապատասխան, ընթանալ միշտ բարու ճանապարհով, սիրել մարդկանց, եկեղեցին, հայրենիքն ու ժողովրդին:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՂԱՄԱԿԱՐԳ

ՔԱՏԱՆԱՅԻՑ ՆԱՎԱՔ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆՈՒՄ

Փետրվարի 15-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, նախագահությամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Շայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն հայոց Կաթողիկոսի եւ մասնակցությամբ թեմակալ առաջնորդների, Կրեդի ունեցավ Ս. Ղևոնդյանց քահանայից Կրեդի առիթով գումարվող քահանայից ավանդական ամենամյա հավաքը: Քահանայից ժողովին մասնակցում էին շուրջ երկու հարյուր երեսուր եկեղեցականներ, որ իրենց ծառայությունն են բերում Մայր Աթոռի կառույցներում, վանքերում, հայաստանի ու Արցախի թեմերում, ինչպես նաև ներկայացուցիչներ Սփյուռքի հայոց թեմերից: Ժողովի քննարկման նյութն էր՝ «Քահանան եկեղեցական-սոցիալական աշխատանքի հիմնական դերակատար»:

Առավոտյան հոգևորականաց դասը Մայր Տաճարում մասնակցեց Արևագալի ժամերգության, որից հետո ժողովն սկսեց իր աշխատանքը Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի հանդիսությունների դահլիճում:

Ժողովը բացվեց հավաքի կազմակերպիչ, Շիրակի թեմի առաջնորդ Ս. Միքայել եպիսկոպոս Աջապահյանի խոսքով: Քահանայից դասի անունից նա շնորհակալություն հայտնեց Վեհափառ հայրապետին Մայր Աթոռում համախմբվելու, Նորին Սրբության օրհնությունն ու հայրական պարգամները ստանալու հնարավորության համար, ապա շնորհավորեց հոգևորականներին Կրեդի առիթով՝ մաղթելով նրանց ընթանալ Ղևոնդյանց ոգով՝ արձանագրելով նորանոր հաջողություններ ու ձեռքբերումներ հովվական ասպարեզում:

Թեմայի շուրջ գեկույցներով հանդես եկան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Միջեկեղեցական հարաբերությունների գրասենյակի պատասխանատու Ս. Նովակիմ եպիսկոպոս Մանուկյանը եւ ԵՏՆ հայաստանյան Կոր սեղանի միջեկեղեցական բարեգործական հիմնադրամի գլխավոր փոօրեն Կարեն Նազարյանը:

Զեկույցներից հետո Կրեդի ունեցավ քննարկում, որի արդյունքում ընդունվեց հետևյալ հայտարարությունը. «Մենք՝ հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու սպասավորներս, կարևորում ենք Ս. Ղևոնդյանց քահանայից Կրեդի որպես հրավեր ուխտի նորոգման, առավել գորացնելու հոգևոր մեր առաքելությունը մեր ժողովրդի կյանքում: Քահանայի հովվական առաքելության մեջ էական եւ կարևոր Կրեդի է գրադեցնում սոցիալական ծառայությունը: Գոհություն ենք հայտնում Տիրոջը, որ մեր Եկեղեցին արդյունավորում է իր առաքելությունը Կրեդի սոցիալական ձեռնարկումներով, որոնք արտահայտվում են հասարակության սոցիալական խոցելի խմբերին՝ հիվանդներին, ազապագրվածներին, բռնության ենթարկվածներին, անապահով անձերին ու ընտանիքներին, մանուկներին ու ծերերին ուղղված հոգեխնամաբարական ծրագրերով: Մենք պատասխանատու ենք նկատում մեզ հասարակության առջև ծառացած սոցիալական մարտահրավերների հաղթահարման գործում եւ կարևորում յուրաքանչյուրիս ծառայությունը սոցիալապես անապահով միջավայրերում, որպեսզի հոգևոր ու բարոյական փորձությունները եւ

կարիքը պարզապես չգտնող Աստուծոց հեռացման ու հոգիների փրկության խաթարման: Այս հրամայականի առջև Ս. Ղեւոնդյանց քահանայից Կոնի խորհուրդը դիպարկում ենք որպէս ազդու պարզամտ առավել ակնառու դարձնելու համար մեր հովվական սպասավորության մեջ սոցիալական աշխատանքը: Հորդորում ենք նաև Հայ Եկեղեցու հավաքավոր հոգի անդամներին գործնականորեն ստարարելու Եկեղեցու սոցիալական ծառայությանը, ջանքեր ներդնել Տիրոջ գթասրտության և ողորմության պարգամներն առավել արդյունավոր միջոցներով արտահայտելու համար սոցիալապես խոցելի խմբերի կյանքում:

Ս. Ղեւոնդյանց քահանայից բարեխոսության հայցով աղոթում ենք առ Բարձրալին Աստված, որ Իր խնամքի ու հոգածության մեջ հանապազ պահի ու պահպանի մեր ժողովրդին և խաղաղություն պարգևի հայրենի մեր երկրին՝ պայծառության մեջ հաստատուն պահելով Առաքելական մեր Ս. Եկեղեցին»:

Այնուհետև Կոնի ունեցավ պարգևաբաշխություն: Տոնի առիթով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը ծաղկյա փիլոն կրելու իրավունք շնորհեց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Տ. Խորեն քահանա Կիրակոսյանին, Տ. Պարույր քահանա Ավերիսյանին և Տ. Վահրամ քահանա Մելիքյանին:

Լանջախաչ կրելու իրավունքի արժանացան Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Տ. Հովել քահանա Գամաղելյանը, Տ. Արարաթ քահանա Պողոսյանը, Տ. Մարկոս քահանա Մանգասարյանը, Արարաթյան Հայրապետական թեմից Տ. Նիկողայոս քահանա Հովհաննիսյանը, Տ. Միքայել քահանա Նորիջանյանը, Տ. Աշոտ քահանա Սաֆարյանը, Հարավային Ռուսաստանի Հայոց թեմից Տ. Գևորգ քահանա Միրզոյանը, Գուգարաց թեմից Տ. Ներսես քահանա Ղալայանը, Տ. Ահարոն քահանա Գրիգորյանը, Տ. Վիգեն քահանա Ղազարյանը, Վայոց Ձորի թեմից Տ. Վազգեն քահանա Հովհաննիսյանը, Արագածոտնի թեմից Տ. Հայկ քահանա Սահակյանը, Տ. Եփրեմ քահանա Զարգարյանը, Գեղարքունյաց թեմից Տ. Սողոմոն քահանա Մինասյանը, ՀՀ ԶՈՒ հոգևոր սպասավորությունից Տ. Դավիթ քահանա Շախկյանը, Գեղարքունյաց թեմից Տ. Սյրեվանոս քահանա Իգնատիոսյանը, Տավուշի թեմից Տ. Շավարշ քահանա Սիմոնյանը, Վիրահայոց թեմից Տ. Հուսիկ քահանա Հարությունյանը, Տ. Նարեկ քահանա Ղուշյանը և Տ. Սամվել քահանա Թորոսյանը:

Ժողովի ավարտին ներկա հոգևորականներին հայրապետական իր պարգամը հղեց Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբեգին Բ. Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը: Շնորհավորելով հոգևորականներին Սրբոց Ղեւոնդյանց Կոնի առիթով՝ Նորին Սրբությունը մաղթեց, որ Տերն օգնական և գորավիզ լինի Հայ Եկեղեցու սպասավորներին արդյունավոր կերպով շարունակելու իրենց առաքելությունը: Հայոց Հայրապետը վստահություն հայտնեց, որ այսպիսի հավաքները հոգևորականների համար գեղեցիկ առիթ են անդրադարձումի իրենց կոչմանը և առաքելության արդյունավորմանը:

Այնուհետև Վեհափառ Հայրապետն անդրադարձավ ժողովի նյութին՝ քահանայի դերակատարությանը սոցիալական ոլորտում. «Սոցիալական ոլորտից ներս ծառայությունը հայ եկեղեցականի կոչումն է, նրա առաքելության հիմնական և կարևոր մասը: Անդրադարձանք մի շարք խնդիրների, ինչպիսիք են՝ թմրամոլությունը, բռնությունը, ընտանեկան դատարարությունը, ծնող-գավակ, փղամարդ-կին հարաբերությունները,

աղքատությունը, և նմանաբան ալ երևույթների: Նայ եկեղեցականի կոչումն է պայքարել այնպիսի երևույթների դեմ, որոնք մեղք են ծնում, իսկ միջոցը բնականաբար Ավետարանի խոսքն է»: Այդ առաքելության իրագործման հիմնական միջոց Նորին Սրբությունը նկատեց հոգևորականի պատասխանատվությունը, նախանձախնդրությունը, կոչման գիտակցությունը ծառայության հանդեպ, անվերապահ և անսպառնալիք սերը, որ պետք է մշտապես դրսևորվի հավաքավոր հոգիի հանդեպ:

Վերջում Ամենայն Տայոց Տայրապետը իր գնահատանքը հայրենից թեմակալ առաջնորդներին, որոնց նվիրյալ աշխատանքի արդյունքում փարեցարի առաջընթաց է արձանագրվում թեմերում: «Մեր աղոթքն ու հայցն ենք առ Աստված բարձրացնում և խնդրում Երկնավորից, որ զորացնի ձեզ ձեր հավաքի մեջ, մեր ժողովրդին ծառայելու գործում սիրտ մեջ», - մաղթեց Նորին Սրբությունը հավաքված եկեղեցականությանը:

Ժողովի ամփոփումից հետո Մայր Տաճարում հոգևոր դասը մասնակցեց Երեկոյան ժամերգության և Ս. Վարդանանց փոնի նախապրոնակին:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ՝ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՏԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ «ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՆԱՄԱՏԵՂ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՅԱՆՍԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻՆ

Փետրվարի 16-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբեգին Բ. Ծայրագույն Պատրիարք և Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Եկեղեցիների Տամաշխարհային Խորհրդի «Եկեղեցիների համարել գործողություն» Այանսի (ACT Alliance) սոցիալ-հոգեբանական խմբի անդամներին՝ ուղեկցությամբ ԵՆՍ Տայասարանյան Կլոր սեղանի միջեկեղեցական բարեգործական հիմնադրամի փոփոխ Կարեն Նազարյանի:

ԵՆՍ «Եկեղեցիների համարել գործողություն» Այանսի գործունեությունն ուղղված է աղքատության հաղթահարմանը և արտակարգ իրավիճակների աղետալի հետևանքների վերացմանը ողջ աշխարհում: 2010թ. կազմակերպությունն սպեղծեց սոցիալ-հոգեբանական աջակցության խումբ, որի հիմնական գործառնությունն են սոցիալ-հոգեբանական աջակցության փրամադրումը ծանր հոգեվիճակում հայրնված մարդկանց՝ աղետների դիմակայման ու նրանց իսկ մասնակցությամբ դրանց հետևանքների վերացման աշխատանքներում:

Տանդիպմանը խմբի անդամներն ուրախություն հայրենիցին խմբի փարեկան ժողովը Տայասարանում անցկացնելու հնարավորության համար, ապա Վեհափառ Տայրապետին ներկայացրեցին եռօրյա ժողովի արդյունքները:

Այնուհետև Այանսի մարդասիրական առաքելությանը գնահատանքով անդրադարձավ Ամենայն Տայոց Տայրապետը: Նորին Սրբությունը գոհունակություն

հայրենից Կոբ սեղան հիմնադրամի և Այանսի համագործակցության առիթով՝ ընդգծելով համարել իրականացվող բարեգործական ու կարողությունների զարգացման ծրագրերի կարևորությունը:

Այնուհետև Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսը խմբին ներկայացրեց Տայասրանյայց Առաքելական Եկեղեցու կողմից իրականացվող սոցիալական աշխատանքները, ինչպես նաև այդ ոլորտում ձևավորված համագործակցությունը Բույր եկեղեցիների և միջազգային կազմակերպությունների հետ:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՑՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆՈՒՄ ՆՇՎԵՅ ՍՐԲՈՑ ՎԱՐԴԱՆԱԿՆՑ ՏՈՆԸ

Փետրվարի 16-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, մեծ հանդիսավորությամբ նշվեց Սրբոց Վարդանանց գորավարաց փոքր: Այս առիթով Միածնաէջ Մայր Տաճարում, հանդիսապետությամբ՝ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիել Բ. Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսի, մատուցվեց Սուրբ Պատարագ: Պատարագիչն էր Գևորգյան հոգևոր ձեռնարանի քրեմա՝ Տ. Գևորգ Կաթողիկոս Սարգսյանը:

Պատարագի սրբազան արարողությանը ներկա էին թեմակալ առաջնորդները, Մայր Աթոռի միաբանությունը, ձեռնարանականները և բազում ուխտավորներ:

Արարողության ավարտին իր քարոզում պատարագիչ Սրբազանը հանգամանորեն անդրադարձավ սուրբ Վարդանանց նահապետության խորհրդին: «Ավարայրի ճակատամարտից հետո անցել են դարեր, սակայն Վարդանանց ոգին կենդանի է մեր մեջ, հաղորդակից է մեր գոյությանը, մեր կյանքին: Այն գուր պարմական փաստ է, որով պարծենում ենք, այլ շարունակվող իրադարձություն: Մարդկության պարմությանը հայրնի են իրադարձություններ, որոնք հեղաշրջող նշանակություն են ունենում ազգերի կյանքում, հարստացնում են նրանց ինքնությունը և անմահացնում անունը: Այս ձեռքբերումներով են ազգերը ներկայանում աշխարհին, դրանք են գաղափար քաղա մարդկությանը նրանց կարողության, դավանած արժեքների և նպատակների մասին: Վարդանանց հերոսամարտը այսպիսի մի կերպով նշանակություն է ունեցել մեր ազգային ինքնության համար՝ խոհի ու մաքառման նոր հուներ բացելով պարմության անդասարանում: Վարդանանցով պարմության մի նոր շրջան է սկսվում հայոց կյանքում, որը բնորոշվում է սեփական ինքնության հանդեպ հավատարմության հաստատումով, ազատության համար պայքարի գիտակցության արթնացմամբ», - նշեց Գևորգ Սրբազանը:

«451 թ. Ավարայրի ճակատամարտը հավասարեց հայ ժողովրդի կապվածությունը քրիստոնեական հավատի արժեքներին, գորացրեց մեր ազգային ինքնության զգացումը, առնականացրեց մեր դիմագիծը: Բայց Վարդանանց շարժումն ավելին է, քան հաճախ

մեկնաբանվում է: Իրականում այն ազգային շահերի անհամեմատ ավելի մեծ շրջանակ էր ընդգրկում, ավելի կարևոր նպատակներ էր հետապնդում, ավելի խորքային հիմնախնդիրներ լուծում: Դրա լավագույն վկայություններն են այդ ոգու հետագա դրսևորումները, այն գործուն ազդեցությունները, որոնք հերևողականորեն խթանեցին ազապ և սրեղծագործ կյանքով ապրելու ձգքումը հայ ժողովրդի գիպակցության մեջ, օժպեցին նրան նպատակասպ կամքով: Նրա պարմական ազդեցությունն այնքան բազմաշերտ է, որ յուրաքանչյուր դարաշրջան կարողացել է յուրովի օգտվել այդ փորձառությունից: Մա վկայում է այն մասին, որ Վարդանանց շարժումը չի կարող կապվել պարմական որոշակի շրջանի հետ, այն գերպարմական իրադարձություն է, որը մշտապես ուղեկցում է մեզ, մեր լինելության արմարին են կապված նրա ընձյուղները: Վարդանանց հանճարը մեզ սովորեցրեց հավարալ դարերով փայփայած համազգային մեր երագին, դարձնել այն նպարակ, ապրել և պայքարել հանուն դրա», - ընդգծեց Սրբագանն իր քարոզում:

Սրբագան Տայր Աթոռի միաբանության անունից նաև շնորհավորեց Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսին անվանակոչության րոնի առիթով, որը նշվում է Ս. Վարդանանց գորավարաց հիշարակի օրը:

Քարոզի ավարին, Վեհափառ Տայրապերի անվանակոչության րոնի առիթով, Իջման Ս. Մեղանի աջև նախագահությամբ Շիրակի թևի առաջնորդ Տ. Միքայել եպիսկոպոս Աջապահյանի կարարվեց Տայրապերական մաղթանք: Մայր Աթոռի միաբաններն ու բարեպաշտ ժողովուրդը աղոթք բարձրացրեցին առ Ասրված Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի անսասանության ու պայճառության և Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսի կյանքի արեշարության, իաղաղ ու բեղուն հայրապերության համար:

ՍԱՅՐ ԱԹՈՌ՝ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՏԱՄԱԿԱՐԳ

ԿԱՌ ՍԵՂԱՆ-ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ՝ ՆՎԻՐՎԱԾ «ՏԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՌԱՐԿԱՅԻՆ

Փերվարի 18-ին, Օշականի Մերոպ Մաշրոցի անվան դարարանը, նախագահությամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Մայրագույն Պարրիարք և Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսի և մասնակցությամբ ՏՏ Կրթության և գիպության նախարար Արմեն Աշոպյանի րեղի ունեցավ կրթ սեղան-քննարկում՝ նվիրված «Տայոց Եկեղեցու պարմություն» առարկայի անցած ուղուն, ճեռքերումներին և առկա խնդիրներին: Քննարկումը կազմակերպվել էր Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Քրիստոնեական դասարարական կենրոնի կողմից ԵՏԽ Կրթ սեղան միջեկեղեցական բարեգործական հիմնադրամի աջակցությամբ:

Տանդիպմանը ներկա էին հոգևորականներ, կրթական գերարեսչության, կրթական հարցերով գրաղվող պերական կառույցների, դարոցների, հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ:

Քննարկման սկզբում բացման խոսքով հանդես եկավ Քրիստոնեական դաստիարակության կենտրոնի փոփոխ Ս. Վարդան արքեպիսկոպոսը՝

Ապա հավաքի առիթով ներկաներին իր օրհնությունն ու պարգամն ուղղեց Ամենայն Հայոց Հայրապետը։ Անդրադառնալով հանրակրթական դպրոցում «Հայոց Եկեղեցու պատմություն» առարկայի դասավանդման կարեւորությանը՝ Նորին Սրբությունը մասնավորապես ընդգծեց. «Դպրոցից սկսվելով՝ հավաքի գրագիտությունը պիտի դառնա մեր կյանքի անբաժանելի մասը՝ զորացնելով մեր հայ-քրիստոնյա ինքնությունը, հաստատելով մեր ժողովրդին հոգեւոր-բարոյական արժեքների ու հայրենական ավանդների մեջ։

Համաշխարհայնացման եւ գիտաբեխնիկական ձեռքբերումների արդի ժամանակներում մեր նվիրական պարտականությունն է կրթության զարգացման ընթացքներում հայոց բազմադարյա հոգեւոր եւ մշակութային ավանդների պահպանումն ու սերնդեսերունդ փոխանցումը։ Մեր ազգային արժեքները ճանաչող, հավաքով ամուր ու հաստատակամ, արդի գիտելիքներով զինված երիտասարդ սերունդն է, որ պիտի համընթաց պահի մեր ժողովրդին կյանքի զարգացումներին եւ առաջընթացին՝ հոգեւոր-ազգային մշակույթի հարուստ հենքի վրա բարձրացնելով ու կառուցելով ազգային մեր կյանքը»։

Վեհափառ Հայրապետը նաեւ խոսեց առարկայի դասավանդման գոհացուցիչ արդյունքների մասին։ «Հայրապետիս համար մեծ ուրախություն է փեսնել բարի արգասիքները, որ շարունակում են արձանագրվել ազգային մեր կրթօջախներում՝ ի խնդիր մեր սրբազան հավաքի եւ հայ ինքնության անաղարտ պահպանման ու զորացման։ «Հայ Եկեղեցու պատմություն» առարկայի շնորհիվ այսօր մեր երեխաները ճանաչում են հավաքի սկզբունքները, մեր Եկեղեցին ու նրա առաքելությունը, հաղորդ դառնում ազգային-եկեղեցական փոփոխություն։ Ուրախալի է, որ շատ հաճախ աշակերտներն իրենք են դառնում այդ փոփոխությանը կազմակերպողները՝ դրանով իսկ արտահայտելով Եկեղեցու եւ ազգի նվիրյալ ու հավաքարիմ գավակը լինելու իրենց նախանձախնդրությունը եւ իրավունքը», - նշեց Նորին Սրբությունը։

Խոսքի ավարտին, շնորհակալություն հայտնելով քննարկման մասնակիցներին, Վեհափառ Հայրապետը իր մասնավոր գնահատանքը բերեց Կրթության եւ գիտության նախարարին՝ Հայ Եկեղեցու եւ քրիստոնեական կրթության հանդեպ նրա նախանձախնդրության եւ ամենայն աջակցության համար։ Այս առիթով Նորին Սրբությունն իր օրհնությունը հղեց «Հայ Եկեղեցու պատմություն» առարկան դասավանդող բոլոր ուսուցիչներին, ովքեր անխնայ նվիրումով պատրաստվել են հայ քրիստոնյայի կերպարը, ապա նաեւ դասագրքերի, ուսուցչի ձեռնարկների, ուսումնական ծրագրերի մշակողներին ու կազմողներին։ Հայոց Հայրապետը նաեւ գնահատանքով եւ օրհնությամբ հիշատակեց Մայր Աթոռի բարերար փոխան Լուիզ Մանուկյան-Սիմոնին, ում ազնիվ նվիրավորությամբ հնարավոր եղավ աշակերտի սեղանին դնել «Հայ Եկեղեցու պատմություն» դասագիրքը։

Քննարկման մասնակիցներին նաև ողջունեց Կրթության և գիտության նախարար Արմեն Աշոփյանը: «...Ուզում եմ մեկ անգամ եւս շեշտել այն պարզ ճշմարտությունը, որ արձանագրված է մեր սրբերում եւ ամրագրված է հայոց Սահմանադրության մեջ: Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին ունի բացառիկ առաքելություն մեր ազգային ինքնության պահպանման, հոգևոր մշակութային արժեքների զարգացման գործում: ...Դպրոցը նաև դաստիարակության վայր է, դպրոցը հայի ինքնության պահպանման, վերարարդման, հայոց պետության քաղաքացի կերպելու վայր է: Եւ այսպես ում ապավինել, եթե ոչ Մայր Աթոռի, մեր Սուրբ Եկեղեցու աջակցությամբ: Եկեղեցու հետ համագործակցությունը թույլ է տալիս մեզ, մեր երեխաներին ներմուծել բարոյականություն, բարոյագիտություն եւ արժեքներ, թույլ է տալիս մեր աշակերտներին կոփել որպես հայեր եւ թույլ է տալիս առաջին անգամ իրենց համար թակել հոգևոր իմաստության դռները», - ընդգծեց ԿԳ նախարարն իր խոսքում:

Հանդիպման ժամանակ զեկույցներով հանդես եկան ՔԴԿ-ի աշտարակից Ելենա Հարությունյանը եւ ԿԳ նախարարությունից Նարինե Հովհաննիսյանը:

ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱԽԱԿԱՐԳ

ՕԾՎԵԼ Է ԱՐՅԱՆԻ ՎԱՂՈՒՆԱՍ ԳՅՈՒՂԻ ՆՈՐԱԿԱՌՈՒՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Փետրվարի 19-ին Արցախի թեմի գործող եկեղեցիները համարվեցին եւս մեկով. թեմակալ առաջնորդ Տ. Պարզեւ արք. Մարտիրոսյանի ձեռամբ օծվեց Մարտակերտի շրջանի Վաղուհաս գյուղի Ս. Մարիամ Աստվածածին նորակառույց եկեղեցին:

Նախկինում մի քանի եկեղեցիներ ունեցած Վաղուհաս գյուղը խորհրդային շրջանից տասնամյակներով զրկված էր սեփական աղոթատուն ունենալուց: Նոր եկեղեցին սկսել է կառուցվել 2007-ից՝ բարերարությամբ ծնունդով վաղուհասցի, ռուսաստանաբնակ գործարար Գրիգորի Հայրապետյանի: Եկեղեցու բացումը յուրօրինակ նվեր էր հայրենի գյուղին՝ Վաղուհասի ազատագրման 19-րդ տարեդարձի առիթով:

Արցախի թեմի առաջնորդը, թեմի հոգևորականաց դասի հետ, նախ սրբալույս մյուռնով օծեց եկեղեցին, այնուհետև մատուցեց անդրանիկ Ս. Պարարագը:

Հրեթազ Ս. Պարարագի խոսված քարոզում Պարզեւ Սրբազանը շնորհավորեց վաղուհասցիներին եւ հորդորեց մշտապես վերանորոգել իրենց քրիստոնեական հավատքի ուխտը նորակառույց աղոթքի տանը:

Արցախի թեմի առաջնորդը եկեղեցու բարերարին խորհրդանշական հուշանվեր եւ երախտագիր հանձնեց, որում մասնավորապես ասվում է. «Հարգարժան պարոն Գրիգորի Հայրապետյան, հարագար գավակ Հայ Առաքելական Եկեղեցու, հայրնում եւն Ձեզ Մեր խորին երախտագիտությունը եւ հայրական գոհունակությունը, որ Դուք Ձեր ջանքերով

օժտեցիք հարազատ Վաղուհաս գյուղը նորակառույց Սուրբ Մարիամ Աստվածածին եկեղեցիով՝ խնամք փանկում համագյուղացիների հոգևոր կարիքների համար: Եւ այն օծման հասցրեցիք գյուղի ազատագրման 19-րդ փարեղարձին: Մաղթում ենք Ձեզ և Ձեր հարազատներին բաջակորով առողջություն, իսկ Ձեզ՝ մեծ կարողություն՝ շարունակելու Ձեր ազգանվեր ու աստվածահաճո առաքելությունը»:

Հանդիսավոր արարողությանը ներկա էին Արցախի իշխանությունների ներկայացուցիչներ, բարձրաստիճան գինվորականներ, ազատամարտիկներ, ուխտավորներ Արցախից, ՂՂ-ից ու ՌԴ-ից:

Հավարտ հոգևոր արարողության փեղի ունեցավ մաքաղի բաշխում և ժողովրդական փոնախմբություն:

ՆԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԱՐՅԱՆԻ ԹԵՄԻ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՂԱՄԱԿԱՐԳ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ԵՒ ՆՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԻՈՒԱՆԴԻԱՅԻ ՄԻԱՅՅԱԼ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐԱՆՇԱՆԱԿ ԴԵՄՊԱՆՆԵՐԻՆ

Փետրվարի 21-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբեգին Բ. Ծայրագույն Պատրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Մեծ Բրիտանիայի և Նյուսիսային Իռլանդիայի Միացյալ Թագավորության նորանշանակ դեսպաններ Քերրին Ջեյն Լիչին և Ջոնաթան Ջեյմս Էյվզին:

Շնորհավորելով դեսպաններին նշանակման առիթով՝ Վեհափառ Հայրապետն իր օրհնությունն ու բարեմաղթանքներն ուղղեց նրանց: Նորին Սրբությունը վստահություն հայտնեց, որ նախորդ դեսպանների պաշտոնավարման շրջանում ձեռավորված սերտ կապերը դեսպանապան և Մայր Աթոռի միջև կշարունակվեն:

Հանդիպմանը մասնավոր անդրադարձ կատարվեց Մեծ Բրիտանիայի հայկական համայնքին և հայոց թեմի գործունեությանը: Հայոց Հայրապետը դեսպաններին ներկայացրեց նաև Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու առջև ծառացած արդի մարտահրավերները, ինչպես նաև Մայր Աթոռի գործունեությունը կրթական և սոցիալական ոլորտներում:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՂԱՄԱԿԱՐԳ

**ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՅ ԵՐԱՆԵՍԻ
ՆԱԶՆԱԺՈՂՈՎԻ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐՆԵՐԻ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆԸ**

Փետրվարի 23-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբեգին Բ. Ծայրագույն Պապրիհարք եւ Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Եւրանեսար խորհրդարանական վեհաժողովի սոցիալական, կրթության, մշակույթի եւ քաղաքացիական հասարակության հարցերով հանձնաժողովի պարզամավորների պարվիրակությանը՝ ուղեկցությամբ ՏՄ Աժ պարզամավոր, հանձնաժողովի համանախագահ Արարակ Զաքարյանի:

Ողջունելով պարվիրակության անդամների այցը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին՝ Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսն ընդգծեց, որ Տայասարանը եւ Եւրոպան կրողն են մի արժեհամակարգի, որի հիմքում ընկած են քրիստոնեական արժեքները, որոնք այսօր էլ պիտի շարունակեն հիմք ծառայել համագործակցության եւ կյանքի հեղափոխական զարգացման համար:

Վեհափառ Տայրապետը նաեւ կարեւորեց հանձնաժողովի կողմից իրականացվող աշխատանքները սոցիալական, մշակութային եւ կրթական ոլորտներում՝ մաղթելով նորանոր հաջողություններ հանձնաժողովի առաքելությանը: Նորին Սրբությունը վստահություն հայտնեց, որ նման ժողովների անցկացումը եւ փորձառության փոխանակումը մեծապէս կնպաստեն Տայասարանի առջեւ ծառացած փառքեր մարտահրավերների հաղթանարմանը եւ երկրի առաջընթացին:

Տանդիպման ընթացքում անդրադարձ կատարվեց Տայասարանյայց Առաքելական Եկեղեցու ներգրավվածությանը խաղաղասիրական առաքելության մեջ, կարեւորվեցին մարդկանց եւ ազգերի միջեւ սիրո, համերաշխության եւ փոխըմբռնման ոգու հաստատմանն ուղղված ջանքերը: Պարասխանելով պարվիրակության անդամների հարցերին՝ Նորին Սրբությունը փնտրելություններ հաղորդեց Տայոց Եկեղեցու պարմության, կառուցվածքի, փառքեր երկրներում գործունեության վերաբերյալ: Տայոց Տայրապետը խոսեց նաեւ Քույր եկեղեցիների հետ Տայոց Եկեղեցու հարաբերությունների, ինչպէս նաեւ երիտասարդության հետ փառվող աշխատանքների մասին:

Ընդունելությունից հետո պարվիրակության անդամներն այցելեցին Մայր Տաճար, ապա Ալեք եւ Մարի Մանուկյան գանձարուն:

ՍԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ՇՔԱՆՇԱՆՆԵՐԻ ՆԱԼՁՆՈՒՄ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ՝ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆՈՒՄ

Փետրվարի 27-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն հայոց Կաթողիկոսի հանդիսապետությամբ Կրեդի ունեցավ շքանշանների հանձնման արարողություն: Հայրենասեր ու ազգամոլեր, ինչպես նաև գիտական, գրական ու հրապարակախոսական գործունեության համար Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու «Սուրբ Սահակ - Սուրբ Մեսրոպ» պարվո բարձր շքանշան ստացան պարմաբան Էմմա Կոստանդյանը և նյարդաբան ակադեմիկոս Սուրեն Զոհրաբյանը:

Արարողության սկզբում ողջույնի խոսքով հանդես եկավ Ս. Սիման արևոյա Գևորգյանը: Այնուհետև մեծարյալների կյանքին ու գործունեությանն անդրադարձան ՏՀ Գիտության Ազգային Ակադեմիայի թղթակից անդամ դոկտոր-պրոֆեսոր Ալբերտ Խառապյանը և Առողջապահության ազգային ինստիտուտի փոխնախագահ պրոֆեսոր Յուրի Թունյանը:

Այնուհետև «Էջմիածինն ի Նորե» շարականի երգեցողության ներքո բերվեցին Հայրապետական սրբապատ կոնդակները, որոնք ընթերցեցին Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի քննադատ Ս. Գևորգ Եպիսկոպոս Սարգսյանը և Մայր Աթոռի լուսարարապետ Ս. Նովնան Եպիսկոպոս Հակոբյանը:

Տիկին Էմմա Կոստանդյանին ուղղված հայրապետական կոնդակում մասնավորապես նշվում էր. «Գեոմետրիկ սրբով ենք անդրադառնում պարմագիտության ասպարեզում Ձեր գնահատարժան վաստակին ու եկեղեցամոլեր ընթացքին: Տասնամյակներ շարունակ ջանադիր աշխատանքով հեղինակված Ձեր բազմաթիվ մենագրություններն ու հոդվածները ներկայացնում են հայ ժողովրդի ազգային-եկեղեցական կյանքի, մշակույթի և արվեստի ձեռքբերումները և մեծապես օգտակար են բազմադարյա հայոց պարմության ուսումնասիրման համար:

Ուրախալի է Հայրապետիս համար և հարկապես ուշադրության արժանի այն իրողությունը, որ Դուք Ձեր ազգօգուտ աշխատանքի մեծագույն մասը պրամադրել եք Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու պարմության ուսումնասիրման և նորովի ներկայացման գործին: Ձեր աշխատություններից շատերը՝ նվիրված գործունեությանը ազգային եկեղեցական բազում մեծանուն դեմքերի, ինչպիսիք էին Գարեգին Սրվանձյանցը, Մկրտիչ Խրիսյանը, Մաղաթիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը, ներկայացնում են նրանց հայրենասեր հոգու քննադատները, ումն ու լավատեսությունը մեր ժողովրդի լուսավոր գալիքի հանդեպ»:

Տիար Սուրեն Զոհրաբյանին ուղղված կոնդակում ասվում էր. «Բժշկության ասպարեզում մասնագիտական փորձառությունը Դուք սկսեցիք Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ Ձեր գիտելիքներն ու կարողություններն ի սպաս բերելով մարտի դաշտերում վիրավորված զինվորների ապաքինմանը: Պատերազմի ավարտին վերադառնալով Հայրենիք, հիմնադրեցիք նյարդավիրաբուժական բաժանմունքը և ամբողջակամբ ոգով ծառայեցիք մեր երկրում բժշկության այս կարևոր ճյուղի զարգացմանը:

Ձեր անունն այսօր ճանաչված է ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ արտերկրում՝ որպես առաջնակարգ նյարդաբան, անխուժ գիտնական եւ մանկավարժ: Ձեր հարյուրավոր ուսումնասիրությունները, գրքերն ու հրապարակումները, միջազգային գիտաժողովներում ու հեղինակավոր կրթօջախներում դասախոսություններն ու զեկուցումներն արժանացրել են Ձեզ բազում կոչումների ու պարգևների: Ձեր ղեկավարությամբ բազմաթիվ երիտասարդներ պարբերաբար են գիտական աշխատություններ՝ առաջին քայլերը կատարելով գիտության լուսավոր անդասարանում»:

Կոնդակների ընթերցումից հետո Վեհափառ Հայրապետը մեծանուն գործիչներին հանձնեց Հայ Եկեղեցու «Սուրբ Սահակ - Սուրբ Մեսրոպ» շքանշանները:

Ապա գիտության նվիրյալներն իրենց սրբի խոսքն ասացին պարգևաբաշխության առիթով: Նրանք խորին շնորհակալություն հայտնեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի ցուցաբերած ուշադրության ու գնահատանքի համար՝ ընդգծելով, որ իրենց ողջ կյանքի ընթացքում մշտապես կապված են եղել Հայ Եկեղեցուն:

Պարգևաբաշխության ավարտին մեծարյալներին ու ներկաներին իր օրհնությունը բերեց Նորին Սրբությունը: Շնորհավորելով Կիար Զոհրաբյանին ու Կիլիկի Կոստանդյանին՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը նշեց, որ իր հոգու պարտքն է պարգևատրել նման անձանց, ովքեր բազմաթիվ օգտակար ծառայություններ են մատուցել Հայրենիքին, իրենց գիտելիքներն ու ձեռքբերումներն ի սպաս են դրել հայ ժողովրդին, ինչպես նաև, հակառակ ժամանակաշրջանի դժվարություններին, երկար տարիներ շարունակ Հայ Եկեղեցու եւ Մայր Աթոռի կողքին են գտնվել: Նորին Սրբությունը մաղթեց, որ Տերը վաստակաշատ գործիչներին պարգևի բազմառողջ կյանքի երկար տարիներ եւ նորանոր հաջողություններ նրանց ազգօգուտ գործունեության մեջ:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՐ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ

անունը	ազգանունը	թեմը	պարգևը	ժամանակը
Արսեն	Սայան	ԱՄՆ Արևելյան թեմ	Ս. Սահակ - Ս. Մեսրոպ	21.02.2012
Լորա	Գույումճյան	ԱՄՆ Արևմտյան թեմ	Ս. Սահակ - Ս. Մեսրոպ	22.02.2012
Մինաս	Գոճայան	ԱՄՆ Արևմտյան թեմ	Ս. Սահակ - Ս. Մեսրոպ	22.02.2012
Նուսահանգ Նանիկ	Քիաթիայան	Փրանսիայի թեմ	Ս. Ներսես Շնորհալի	21.02.2012

ՕՐՆՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԵՐ

Լանջախաչի իրավունք

անուն-ազգանունը	թեմը/երկիրը	ժամանակը
S. Նովկեյ քին, Գամաղեկյան	Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին	15.02.2012
S. Արարաթ քին, Պողոսյան	Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին	
S. Մարկոս քին, Մանգասարեան	Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին	
S. Նիկողայոս քին, Նովիանինյան	Արարաթյան Հայրապետական թեմ	
S. Միքայել քին, Նուրիջանյան	Արարաթյան Հայրապետական թեմ	
S. Աշոտ քին, Սաֆարյան	Արարաթյան Հայրապետական թեմ	
S. Գևորգ քին, Միրզոյան	Հարավային Ռուսաստանի թեմ	
S. Ներսես քին, Ղալայան	Գուգարաց թեմ	
S. Ահարոն քին, Գրիգորյան	Գուգարաց թեմ	
S. Վիգեն քին, Ղազարյան	Գուգարաց թեմ	
S. Վազգեն քին, Նովիանինյան	Վայոց Ձորի թեմ	
S. Հայկ քին, Սահակյան	Արագածոտնի թեմ	
S. Եփրեմ քին, Զարգարյան	Արագածոտնի թեմ	
S. Սողոմոն քին, Մինասյան	Շիրակի թեմ	
S. Սյուրբանուս քին, Իգնատևսյան	Գեղարքունյաց թեմ	
S. Շավարշ քին, Սիմոնյան	Տավուշի թեմ	
S. Դավիթ քին, Շախնյան	Ազգային Բանակ	
S. Նուսիկ քին, Հարությունյան	Վիրահայոց թեմ	

S. Նարեկ քին. Ղուշյան

Վիրահայոց թեմ

S. Սամվել քին. Թորոսյան

Վիրահայոց թեմ

Ծաղկյա փիլոնի իրավունք

անուն-ազգանունը	թեմ/երկիրը	ժամանակը
S. Խորեն քին. Կիրակոսյան	Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին	15.02.2012
S. Պարույր քին. Ավերիսյան	Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին	
S. Վահրամ քին. Մելիքյան	Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին	

ՄԱՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Տ. ՇՄԱՎՈՆ ԱՎԱԳ-ՔԱՏԱՆԱ ՍԱՂՈՅԱՆ

Սույն թվականի փետրվարի 4-ին ի Տեր հանգեալ Վիրահայոց թեմի երկարամյա սպասավոր Տեր Շմավոն ավագ քահանա Սաղոյանը:

Տեր Շմավոն ավագ քահանա Սաղոյանը (ավագանի անունը՝ Ռաֆիկ) ծնվել է 1949 թվականի հոկտեմբերի 27-ին Ախալցխի շրջանի Ծուղրուք գյուղում:

1956-64 թթ. սովորել է փոքրի թերի միջնակարգ դպրոցը:

1964-66 թթ. սովորել և ավարտել է Ախալցխի թիվ 3 միջնակարգ հայկական դպրոցը:

1966-ին ընդունվել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարանը, որտեղ երկու փարի ուսանելուց հետո մեկնել է ծառայության խորհրդային բանակ:

1969 թ. վերադարձել է Վրաստան և ծառայության անցել Ախալցխի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում և վերապարտարարվել Մայր Աթոռի քահանայից լսարանում:

1971-ին ձեռամբ գերաշնորհ Տ. Կոմիտաս արքեպիսկոպոս Տեր-Սյունիսյանի, օծվել է քահանա և ծառայության անցել Ախալքալակի Սուրբ Խաչ եկեղեցում որպես հոգևոր հովիվ:

1976 թ. սեպտեմբերի 14-ին երջանկահիշարակ Վազգեն Ա. Կաթողիկոսի թիվ 845 կոնդակով սրացել է լանջախաչ կրելու իրավունք:

1997-ի հոկտեմբերի 8-ին երջանկահիշարակ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի թիվ 110 հրամանով սրացել է ավագության աստիճան:

2003 թ. ապրիլի 1-ին նշանակվել է Ախալցխի շրջանի գյուղերի հոգևոր հովիվ:

2007 թ. նշանակվել է ծառայության Թբիլիսիի Ս. Գեորգ եկեղեցում որպես լուսարարապետ:

2011 թ. նշանակվել է ծառայության Ախալցխի շրջանի Ասպինձայի հոգևոր հովիվ:

Տեր Շմավոն ավագ քահանա Սաղոյանն իր բարի ծառայությամբ վաստակել է Ախալքալակի, Ախալցխի և Թբիլիսիի հայ հավատացյալների սերն ու հարգանքը:

Յիշարակն արդարոց օրհնությամբ եղիցի: Ամեն:

ՎԻՐԱՏԱՅՈՑ ԹԵՄԻ
ՄԱՍԼՈ ԴԻՎԱՆ

СОДЕРЖАНИЕ

ПАТРИАРШИЕ ЭНЦИКЛИКИ. БЛАГОСЛАВИТЕЛЬНЫЕ ГРАМОТЫ

Энциклика Его Святейшества Гарегина II, Католикоса ВсехАрмян, господину Ричарду Оганесяну.....3

Слово Его Святейшества Гарегина II, Католикоса ВсехАрмян, по случаю праздника Св. Вардананитов.....5

ПРОПОВЕДИ

Проповедь иеромонаха Погося Варданяна в Кафедральном соборе Святого Эчмиадзина8

ИСТОРИКИ-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

КАРЕН МАТЕВОСЯН — Самвел Анеци и его продолжатели о построении несколькихмо настыррей.....11

НОРИК САРГСЯН — Переселение армян Персии российскими властями в 1828 году.....22

АШОТ АЙРУНИ — Армянский вопрос во внешней политике Германии осенью 1918 года28

ЕРДЖАНИК ГЕВОРКЯН — Тайное осведомление по средствам армянской кинесики.....45

ГЕВОРГ МАДОЯН — Книга Юбилеев об Армении58

СООБЩЕНИЯ

АРСЕН АРУТЮНЯН — Новоявленные эпитафии из монастыря Св.Рипсимэ.....71

АРАМ ОГАНЕСЯН — Отношения между Киликийским рмянским царством и Иконийским султанатом в 1198-1219 годах.....83

АЙК КАРАПЕТАН — Гандзасарский католикосат в конце XVII и в начале XVIII веков94

ГРАНТ ОГАНЯН — Военно-политическая деятельность Дро во время армяно-грузинской войны 1918-ого года.....100

ЕРМИНЭ БАБУРЯН —Вещественные символы родины в прозе Заграта108

ДУХОВНЫЕ ЧТЕНИЯ

СВЯЩЕННИК ГЕВОНД МАИЛЯН — Новые вызовы.....115

РЕЦЕНЗИЯ. БИБЛИОГРАФИЯ

АРУТЮН ОВНАТАН- Книга добрых свидетельств.....123

ЦЕРКОВНЫЕ НОВОСТИ.....140

CONTENTS

ENCYCLICALS AND LETTERS OF BLESSING

Letter of Blessing of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to Mr. Richard Hovhannisyán.....3

Message of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, on the occasion of the Commemoration of Sts. Vardanants.....5

SERMONS

Sermon delivered by Rev. Fr. Poghos Vardanyan during the Divine Liturgy celebrated in the Cathedral of Holy Etchmiadzin.....8

HISTORICAL-PHILOLOGICAL STUDIES

KAREN MATHEVOSYAN – On the construction of some monasteries by Samvel of Ani and his followers11

NORIK SARGSYAN – Resettlement of Persian Armenians by the Russian authorities in 1828.....22

ASHOT HAYROUNI – The Armenian issue in the German foreign policy in autumn of 1918.....28

YERJANIK GEVORGYAN - Secret informing through Armenian cinesica.....45

GEVORG MADOYAN – Book of Jubilee.....58

ESSAYS

ARSEN HAROUTIUNYAN – Newly discovered epitaphs in the Monastery of St. Hripsimeh.....71

ARAM HOVHANNISYAN – Relations between the Armenian Kingdom of Cilicia and Sultanate of Iconia from 1198 to 1219.....83

HAYK KARAPETYAN – Catholicossate of Gandzasar at the end of the 17th and at the beginning of the 18th centuries.....94

HRANT OHANYAN – Military-political activity of Dro during the Armenian-Georgian war in 1918100

HERMINE BABOURYAN – Subject symbols of the motherland in the poetry of Zahrat....108

SPIRITUAL READINGS

FR. GHEVOND MAILYAN – New challenges115

LITERARY REVIEW

HAROUTIUN HOVNATHAN – Book of good testimonies123

BRIEF CHURCH NEWS.....140

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ. ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐԵՐ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնութեան գիրը տիար Ռիչըրտ Յովհաննիսեանին.....3

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Սուրբ Վարդանանց տոնի առիթով.....5

ՔԱՐՈՋԽՕՍԱԿԱՆ

Տ. Պողոս աբեղա Վարդանյանի քարոզը՝ խոսված Սուրբ Էջմիածնի Մայր Տաճարում.....8

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՐՈՍՅԱՆ – Սամվել Անեցիյն եւ նրա շարունակողները մի քանի վանքերի կառուցման մասին.....11

ՆՈՐԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ – Պարսկահայերի 1828 թ. վերաբնակեցումը ռուսական իշխանությունների կողմից.....22

ԱՇՈՏ ՀԱՅՐՈՒՆԻ – Հայկական խնդիրը Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մեջ 1918 թ. աշնանը.....28.

ԵՐԶԱՆԻԿ ԳԵՒՐԳՅԱՆ – Ծածուկ իրազեկումը հայոց շարժասութեան միջոցներով.....45

ԳԵՐԳ ՄԱԴՈՅԵԱՆ – Յոբելենից գիրքը՝ Հայքի մասին.....58

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԱՐՍԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ – Նորահայտ տապանագրեր Ս. Հռիփսիմեի վանքից.....71

ԱՐԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ – Կիլիկիայի հայկական թագավորության եւ Իկոնիայի սուլթանության հարաբերությունները 1198-1219 թվականներին.....83

ՀԱՅԿ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ – Գանձասարի կաթողիկոսությունը ԺԷ. դարի վերջերին եւ ԺԸ. դարի սկզբին.....94

ՀՐԱՆՏ ՕՅԱՆՅԱՆ – Դրոյի ռազմաքաղաքական գործունեությունը 1918 թ. հայ-վրացական պատերազմի ժամանակ.....100

ՀԵՐՄԻՆԵ ԲԱԲՈՒՆՅԱՆ – Հայրենիքի առարկայական խորհրդանիշները Ձահրատի չափածոյում.....108

ՀՈԳԵՒՐ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ

Տ. ՂԵՒՆԴ ՔԱՀԱՆԱ ՄԱՅԻԼՅԱՆ – Նոր մարտահրավերներ.....115

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀՈՎԱԹԱՆ – Գիրք բարի վկայությունների.....123

ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ.....140

ԴԱՍԻՉ՝ 77764

ԳԼԽԱՒՈՐ ԽՄԲԱԳԻՐ՝ ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԵԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՅԷՆ
ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ»

ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Республика Армения, Эчмиадзин. Редакция журнала “Эчмиадзин”
Republic of Armenia, Etchmiadzin, Redaction of Review “Etchmiadzin”.
Էլ. փոստ՝ mayratoriamsagir@gmail.com կամ etchmiadzinsagir@gmail.com
Ստորագրում է պալատիկան՝ 08.02.2012թ.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆԻ ՏՊԱՐԱՆ